

16302

16303

16304

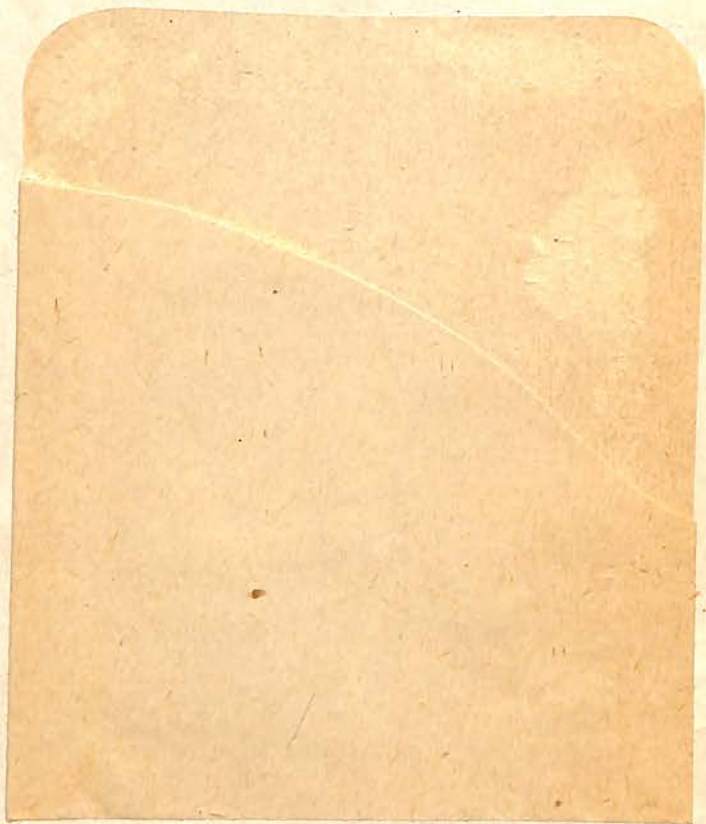
16305

391.99

11-89

1874

XVI, m.

891.85

№ 173

n-37

ԷԼԻԶԱ ՕԺԵՇԿՈ

Գ Ռ Ե Յ Ի Կ Ը

Թարգմ. ուղեսերենից

Ա. ՄԻԻԹԱՐԵԱՆ

Թ Ի Փ Լ Ի Ս

Արագատիպ ՄՆ. Մարտիրոսեանցի,
Միքայելեան փողոց, № 81.

1900

1001
8492

տանտիկին բերելու նպատակով: Կնոջ հետ, որ մի համեստ, աշխատասէր, թէև փոքր ինչ յիմար և չափազանց տգեղ արարած էր, նա ապրեց խաղաղ և համերաշխ, բայց ոչ երկար.— քանի մի տարուց յետոյ կինը մեռաւ առանց զաւակներ թողնելու: Զատ շանցած մեռաւ և ծերունի հայրը. իսկ երբ նա մարդու տուեց նաև իւր կրտսեր քրոջը՝ այն ժամանակ մնաց բոլորովին միայնակ իւր խրճիթում, որ կանգնած էր մի փոքրիկ գիւղի ծայրին, նեման գետի բարձրագիւղի ափի վրայ, եղնեայ անտառի մօտ: Այդ խրճիթը մի ժամանակ նրա հայրն ստացել էր գիւղի նախկին տիրոջից մի մեծ բանջարանոցի հետ միասին, բայց նուիրել էր իրան առաւելապէս ոստայնագործութեան, որ այն ժամանակ ծաղկած էր գիւղում և քիչ թէ շատ արդիւնք էր բերում: Բայց Պաւլը չկարողացաւ ընտելանալ ոստայնին, ցածր առաստաղին և խրճիթի մութ պատերին: Մի ոյժ ակամայ ձգում էր նրան դէպի լայնարձակ գետը, դէպի նրա խաղաղութիւնը պայծառ օրերին, դէպի նրա կատաղի գոչիւնը փոթորկի ժամին, դէպի արևածագի և արևամտի պայծառ գոյները, որոնք արտափայլում էին գետի ջինջ ալիքներում: Նա սիրում էր մաքուր օդ—ցուրտ լինէր դուրսը թէ տաք՝ այդ միևնոյն էր,—սիրում էր բաց երկինք, թէպէտ և սեւամած ամպեր լողային այնտեղ: Արդէն մանկական հասակում նա տաշտում էր մակոյկներ, հիւսում էր ցանցեր, ու երբ հասակն առաւ՝ դարձաւ ձկնորս: Առաջ, գետից տուն վերադառնալիս՝ նա խրճիթում տեսնում էր հօրը, կնոջը, քրոջը, երբեմն հարեաններին ու բարեկամներին. ժամանակ առ ժամանակ ճանապարհը ծռում էր մինչև անգամ դէ-

պի գինետուն, թէև օղիի համն առանձնապէս չէր գնահատում, իսկ պարերին և դատարկաբանութիւններին համարեա թէ չէր մասնակցում: Այժմ, քանի մի տարի է արդէն, նրա խրճիթը դատարկ էր: Վերադառնալով տուն՝ ինքն էր կթում կովը, ինքն էր եփում իրան համար սպաս, և պառկում էր քնելու, որպէսզի վաղն էլ օրն սկսէ ու վերջացնէ բոլորովին այնպէս՝ որպէս սկսել ու վերջացրել էր երեկ: Դէպի գինետուն այլևս չէր թիքում նա. նոյն-իսկ գիւղացիները հետ տեսնում էր ոչ յաճախ, բացի քրոջից և փեսայից, որոնց տանն երբեմն անխօս նստում էր ձմեռուայ երկար երեկոներին, երբ գետը ծածկուած էր լինում սառոյցի հաստ շերտով: Զէ կարելի ասել, թէ նա չէր սիրում մարդկանց. ընդհակառակը՝ ուրախութեամբ զանազան ծառայութիւններ էր մատուցանում սորան ու նորան, բաժին էր հանում հարեաններին մանր ձկնեղէնից և քաղցրութեամբ պատասխանում էր ամեն մի հարցի: Միայն թէ նա ինքը չէր որոնում մարդկանց, մինչև անգամ որոշ չափով խուսափում էր նրանցից, կարծես նրա շրթունքներն երկար ժամանակ գետի վրայ թափառելուց լուծեան էին սովորել: Խօսում էր նա սակաւ, դանդաղ, ցածրաձայն, ժպտում էր աւելի սակաւ: Այսու ամենայնիւ չէր կարելի նրան տխուր անուանել. ընդհակառակը՝ երևում էր, որ նա հանգիստ է հոգով և գոհ այն ամենից՝ ինչ որ շրջապատում էր նրան: Միայն նրա շրթունքները, նայուածքն ու շարժումները մտահոգութեան կնիքով էին դրոշմուած: Թէ ինչ բանի մասին էր մտածում Պաւլն՝ այդ նա չէր ասում ոչ ոքի, բայց մտածում էր շարունակ, լողալիս լինէր գետի

մաքուր հայելու վրայ, թէ օրօրուելիս լինէր մակոյ-
կում՝ յատակի մէջ ցցած երկու ձողի մէջտեղն ու
նայելիս բարձրում լողացող ամպերին: Գիւղում հա-
մարում էին նրան մի այնպիսի մարդ, որ նման չէ
ուրիշներին, այսու ամենայնիւ լաւ ու հանդարտ հա-
րեան: Նրան կամենում էին ամուսնացնել երկրորդ
անգամ. առանձնապէս այդ բանի համար շատ էր
չարչարուում սանամայր Աւգոտեան, նրա հինօրեայ
բարեկամուհին, բայց ի զուր: Նա թափահարում էր
ուսերը, մերժողաբար տանում ու բեքում գլուխն և
չտապով նստում մակոյկը: Ոչ ոքի ազդեցութեանը
նա չէր ենթարկուում—նա իւր սեփական կամքն ունէր:

Երկու ամիս էր անցել այն օրից, երբ ս. Պօղոս-
Պետրոսի տօնին լրացաւ նրա քառասուն և երկու
տարին: Վաղ առաւօտեան նա մօտենում էր գետի
այն տեղին, ուր մի օր առաջ թակարդ էր դրել ձուկ
բռնելու համար. յանկարծ գետի ափից մի սուր աղա-
ղակ հասաւ նրա ականջին.

—Օգնեցէք, օգնեցէք:

Կանուխ առաւօտ էր. մութ անտառի կատարին
ձգւում էր արշալոյսի վարդակարմիր շերտն և ան-
զրադառնում գետի պարզ հայելու մէջ: Աղաղակը լսե-
լով՝ ձկնորսն շտապով երեսը դարձրեց գետի կողմն
և ամենից առաջ տեսաւ մի կապոյտ շորի կտոր, որ
լողում անցնում էր նրա մակոյկի մօտից, և ապա
մի կին, որ մինչև սրունքները կանգնած ջրի մէջ՝
յուսահատութեամբ առաջ էր պարզում ձեռքերը:

Կանաչագեղ սարի ֆօնի վրայ, որի գլուխը պսա-
կուած էր մի գեղեցիկ, սպիտակ ամարանոցով, ար-
շալոյսի վառ արտափայլման մէջ, յայտնապէս աչքի

էր ընկնում մի բարակ, վայելչահասակ, կիսամերկ
կնոջ մարմին: Բարձր վեր քաշած շրջազգեստը չէր
ծածկում նոյն-իսկ նրա ծնկները, իսկ արձակած
մթազոյն բաճկոնակը հաւաքած թևերով՝ բաց էր արել
բազուկները, պարանոցը և կրծքի մի մասը: Սև սա-
թանման մազերը խառն ի խուռն ծածկում էին նրա
գեղեցիկ գլուխն և խիտ զանգուրներով թափում ու-
սերին: Հեռուից նկատելի էր, որ նրա սև աչքերից
վազում են արտասուքի կաթիլներ և վայր հոսում
թուխ այտերի վրայով: Նկատելով, որ ձկնորսը գլու-
խը դարձրեց նրա կողմը՝ կինը նորից աղաղակեց.

—Չն՛րհ արէք, բռնեցէք այն շորն և տուէք ինձ...

Ի սէր Աստուծոյ:

Ժպիտը, որ այնքան հազուագիւտ էր ձկնորսի
չրթունքների վրայ՝ երկար խաղում էր նրա դէմքին:
Գուցէ այդ կինը հետաքրքրեց նրան, գուցէ այդչափ
յուսահատութիւնը մի շնչին բանի կորստեան համար,
չարժեց նրա ծիծաղը: Ալիքների վրայ լողացող առար-
կան դուրս եկաւ երեխայի շրջազգեստ: Ձկնորսը պէտք
է քանի մի թեթեւ շարժումներ միայն անէր թիակով,
որ մօտենար նորան: Հեռուից իւր մոխրագոյն կարճ
կապոյտով, բարձր կօշիկներով և լայնեզր գլխարկով,
ուժգին ու ճարպիկ շարժուածքով՝ նա երիտասարդի
էր նմանում:

Կէս բարեկամական և կէս ծաղրական անփո-
փոխ ժպիտով՝ ձկնորսը մակոյկը շարժեց դէպի կինը
և մեկնեց թրջուած կապոյտ շրջազգեստը: Գինը
բարձրաձայն ծիծաղելով և ցոյց տալով իւր սպիտակ
ատամները՝ չէր հեռացնում Պաւլի դէմքից սև, փոսն
ընկած աչքերը: Նրա առաջ թափուած էր թրջուած

չորերի մի կոյտ: Չկնորսը զարմացել էր նրա վրայ: Ի՞նչպէս կարողացաւ այդ կինն այնպիսի արագութեամբ արտասուրը փոխել ուրախ, անհող ծիծաղի: Միննոյն ժամանակ նա կարծես թէ չէր ուզում վերցնել մեկնած շքազգեստն, և ցոյց էր տալիս, իբր թէ իւր թուխ, բարակ մատները չէ կարողանում հասցնել շորին: Հանդիպելով կնոջ հայեացքին՝ ձրկնորսն ամօթխածութեամբ աչքերը դարձրեց դէպի այլ կողմ: Տարօրինակ տեսարան էր: Գինը՝ գրգռող համարձակութեամբ և հետաքրքրութեամբ նայում էր տղամարդուն, իսկ տղամարդն՝ ամօթով երես էր դալձնում կնոջից: Այսու ամենայնիւ ժպիտը ցած չէր գալիս ձկնորսի շրթունքից. նայելով գետի պարզօրող ալիքներին՝ վերջապէս նա ասաց.

— Դէ, վերցրէք ձեր շորն, ես պէտք է առաջ անցնիմ. ի՞նչ լաց լինելու բան կար. տեսնողն էլ կկարծէր, թէ ս'վ գիտէ ինչ մեծ անբախտութիւն է պատահել:

— Ի՞նչ լաց լինելու բան կար,— կէս բարկացած, կէս հրապուրիչ ձեւերով ազադակեց կինը:— Լաւ կուտէի ես, եթէ Աստուած մի արասցէ, կորչէր այդ շորը: Երեք օր է ահա, որ տիկինս դադար չէ տալիս ինձ կրեխայի շորերը լուսնալու համար: Երեկ երեկոյեան լուացի, այսօր, հէնց որ լոյսը բացուեց՝ վեր կացայ, որ պարզաջրեմ գետումը և այստեղ ահա— դու բանը տես— քիչ էր մնում, որ շորերից մէկը չըին ապի:

Խօսքերը կարկտի պէս թափւում էին նրա բերանից, կարծես ուզում էին մէկը միւսից առաջ անցնել: Չկնորսը լսում էր նրան ուշադրութեամբ: Չնայե-

լով, որ նա ասաց թէ առաջ պիտի անցնիմ՝ բայց և այնպէս տեղից չէր շարժւում:

— Բայց ս'վ էք դուք, հարցրեց ձկնորսը:

— Ե՞ս:

Գինը ցոյց տուեց սարի վրայ սպիտակկէն տուող ամարանոցը:

— Այստեղ ամարանոց եկած պարտի տանը ծառայում եմ. ազախին եմ... Չմեռն եմ մտել ծառայութեան, կմնամ մինչև ամառուայ վերջը... իսկ աշնանը, երբ քաղաք վերադառնան՝ կհեռանամ... մինչև աշունք, աւելի չեմ մնայ, չեմ ուզում...

— Ինչո՞ւ համար, հայհոյանք չս'ա էք լսում, ի՞նչ է, — հեզնութեամբ նրա խօսքն ընդհատեց ձկնորսը:

Գինը հպարտութեամբ բարձրացրեց գլուխը. նրա դէմքն յանկարծ կարմրեց, իսկ աչքերն սկսեցին փայլել:

— Օհօ, թող մի փորձեն... Ես հայհոյանքի տակ մնացողը չեմ: Ես նրանցից չեմ, որ թոյլ տամ զըլխիս նստն: Իմ հայրս կառավարչական դիւանատան ծառայող էր, ես պատուաւոր ընտանիքի աղջիկ եմ... Թող մէկն համարձակուի վիբրաւորել ինձ. այնպիսի պատասխան կստանայ, որ տասն տարի չի մտանայ: Նոյն-իսկ դատարանի կղիմեմ... ես այնտեղ եղել եմ, վախեցողը չեմ:

Չկնորսը զարմանքով, համարեա երկիւզով նայեց նորան, բայց իսկոյն աչքերը խոնարհեցրեց. նորան այնպէս թուեց, թէ այդ կնոջ հայեացքն այլեւ իւր սիրտը:

— Լաւ, որ այդպէս է, էլ ինչո՞ւ էք հեռանում այդ տեղից:

— Ինչո՞ւ. էհ, այնպէս: Ես ոչ մի տեղ երկար մը-
նալ չեմ կարող: Ինչքան էլ որ լաւ տեղ լինի՝ էլի
ձանձրանում եմ ու... աղիւ (մնաս բարով), որոնիր,
որ գտնես: Այնպէս է իմ բնութիւնս: Իսկ դուք ո՞վ էք:
— Ես ով եմ... Թիճո՞ւ:

Ձկնորսը ժպտաց մտածման մէջ, իսկ կինը բար-
ձրաձայն ծիծաղեց:

— Ծիծաղելու բան չկայ,— հանդարտութեամբ սկսեց
ձկնորսը.— մարդու և ճիճուի մէջ զանազանութիւնը մեծ
չէ... ճիճուին կուլ է տալիս ձուկը, իսկ մարդուն՝
հողը: Պան լինի թէ ուամիկ, թագաւոր լինի թէ
զինուոր՝ միևնոյն է, հողը բոլորին էլ կուլ կտայ՝ ինչ-
պէս ձուկը ճիճուին: Բանը սրանումն է:

Կինն ուշադրութեամբ ականջ էր դնում. ապա,
փոքր ինչ յետոյ, նկատեց.

— Խելացի խօսքեր են. ուղիղ է, բայց տխուր:
Ինչո՞ւ մտածել մահուան մասին, քանի որ կարելի է
ուրախ էլ ապրել... ո՞չ միշտ, այլ երբեմն... Գուք
ինչ գործով էք պարապում:

— Ձուկ եմ որսում:

— Իսկ որտեղ էք ապրում:

Ձկնորսն ասաց իրանց գիւղի անունը:

— Գիւղացի՞ էք, փոքր ինչ տատանուելով հար-
ցրեց նա:

Պաւլը դրական նշան արաւ գլխով:

— Ա՛յ քեզ բան: Կեանքիս մէջ առաջին անգամն
է, որ խօսում եմ գիւղացու հետ: Գիւղացի՞... ու
այսպէս խելօք, քաղաքավարի... Գիւղացի, որ մօտիկից
դուք աւելի հասակաւոր էք երևում, քան հեռուից:
Երբ դուք գետի մէջ տեղումն էիք՝ ես կարծում էի,

թէ մակոյկի մէջ նստողն երիտասարդ է. հիմա տե-
սնում եմ, որ քառասնից էլ դէնն էք անցել:

Կինը ծիծաղում էր, շարժում ձեռներն և ամեն
մի բոպէ փոխում դիրքը:

— Բայց այդ ոչինչ,— շտապեց աւելացնել նա.—
ինչ վնաս, որ քառասուն տարեկան էք, դուք դեռ
կարգին տղամարդ էք:

Այս խօսքերն ասելիս նա ո՞չ ցածացրեց ձայնն
և ոչ խոհարհեցրեց աչքերը. ընդհակառակն իւր թուխ,
ճկուն ձեռքով բռնեց մակոյկի ցուկը, կարծես ու-
ղելով աւելի երկար կանգնեցնել նրան: Ձկնորսն էլ
իւր կողմից այլևս մօթխածութեամբ երեսը չէր
դարձնում կնոջից, այլ բերանաբաց նայում էր իւր
խօսակցին: Կինը նմանապէս մօտիկից այնպէս երի-
տասարդ չէր երևում, որպէս հեռուից: Նրա մանր ու
գեղանկար դիմագծերով երեսն աչքի էր ընկնում
անառողջ գոյնով և կաշուի դեղնութեամբ. մեծ, սև
աչքերը մի տեսակ տարօրինակ կրակով վառում էին
խոր փոսերի մէջ. ճակատը ծածկուած էր մանր կրն-
ճիռների ցանցով: Նա երեսուն-երեսունեակու տարե-
կան կլինէր. երևում էր, որ նրա կեանքի ճանապարհը
զարդարուած չէ եղել վարդերով: Բայց դրա հետ
միասին նրա մէջ տեսնում էր կենսունակութիւն,
ճկունութիւն, երևում էր հուր նրա աչքերում, շար-
ժուածքում, ժպիտում: Նրա մէջ մի ինչ-որ առանձին
բան կար, մի ինչ-որ տարօրինակ միաւորութիւն բո-
լորովին հակադարձ դժերի— ներքին, թագնուած ոյժ՝
և թուլութեան կնիք, անսահման սանձարձակութիւն՝
և լուռ տանջանք: Երբ նա յամառութեամբ կրճտում
էր շրթունքները, իսկ աչքերի մէջ երևում էր մռայլ

արտայայտութիւն՝ կարելի էր կարծել, թէ նորան ամբողջապէս տիրել է կամ ցաւի կսկիծը կամ կատաղի բարկութիւնը:

— Եւ չէք ձանձրանում դուք շարունակ գետի երեսին շրջելուց և ձուկ բռնելուց:— Ենտեղով մակոյկի ցուկին հարցրեց նա:

— 2է մէկ ձանձրանա՛լ... ամենեկին, ես ուրախ եմ, — պատասխանեց ձկնորսը:

— Տարէք ինձ մի օր մակոյկով ման ածելու գետի վրայ... մի ժամ, երկու ժամ. ինձ երբէք չէ պատահել այդքան երկար լողալ ջրի վրայ: Իսկ ինչ որ ես դեռ չեմ փորձել՝ միշտ խիստ ցանկութիւն եմ զգում փորձելու, եթէ դուք իմանայիք, թէ ս'ըբան տխուր եմ ես այստեղ, ա՛խ, ս'ըբան տխուր...

— Ինչո՞ւ էք տխրում, անշուշտ դուք բաւականաչափ գործ կունենաք:

— Ի՞նչ ասել կուզէ. գործից աւելի ի՞նչ կայ: Իմ պարոնիս տանը մէկ ես եմ, մէկ էլ խոհարարուհին. տղամարդ սպասաւոր չեն պահում: Պարոնս ծեր է, հէնց միայն գրքեր կարդալով է զբաղուած: Տիկինս բարկութիւնից, որ մարդը ծեր է՝ ամեն բանի պոչ է դնում ու խօսում, խօսում կաշաղակի պէս: Ոչ մի բան լաւ չէ, ոչ մի բան նրա սրտովը չէ. երբեմն սաստիկ դանդաղ ես շարժում, ասում է, երբեմն սաստիկ արագ, այս ինչը շատ սառն է, այն ինչը շատ տաք... Երեք երեխայ ունին և այնպիսի անտանելի երեխաներ, որ Աստուած ազատէ: Հիւրեր համարեա երբէք չեն գալիս: Ման արի առաւօտից մինչև երեկոյ միևնոյն տեղում, և միշտ միևնոյն բանը, միշտ միևնոյն գործը. մարդու երես չես տեսնում:

է՛հ, անիծեմ այսպիսի կեանքը: 2է, քաղաքում լաւ է...

— 2կնորսն ուշադրութեամբ լսելուց յետոյ պատասխանեց իրան յատուկ լուրջ հանդարտութեամբ.

— Ե՛, ինչո՞ւ անիծել մեր գիւղը: Բարի մարդու համար ամեն տեղ լաւ է, իսկ շարի համար վատ:

Կնոջ երեսը բոցավառուեց, որպէս շիկացած կրակ:

— Ուրեմն ես չ'որ եմ. և ինքն իրան աւելացրեց. — ա՛յ քեզ գուհիկ:

2կնորսը կամ շլտեց, կամ այդ խօսքերը չդիպան նրա սրտին:

— Ո՛չ, ինչից իմանամ, դուք շար էք թէ բարի. ես այդ ասացի այնպէս, խօսքի համար... Ե՛րբ էք ուզում մակոյկով դրօսնել:

Նա տեսաւ, թէ ինչպէս սեղմուեցան կնոջ շրթերը, ինչպիսի փայլով փայլեցին նրա աչքերը: 2կնորսը խղճաց նորան:

— Աշխարհում մէկը միւսին լափել է աշխատում. գարմանալի չէ, որ ձեզ էլ որեէ վիշտ տանջէ. ես ինչ գիտեմ ինչ վիշտ: Եթէ ուզում էք՝ ձեզ դուարձութիւն պատճառելու համար, ման կածեմ գետի վրայ: Ինչո՞ւ չէ. մակոյկիս ինչը կզակսի: Առացէք միայն ս'ր օրը:

— Կիրակի, ինդրում եմ, կիրակի... Պարոնս ընտանիքի հետ միասին քաղաք պիտի գնայ, տանը կը մնանք ես ու խոհարարուհին: Օ՛, ինչպիսի բարի մարդ էք դուք. թող Աստուած վարձատրէ ձեզ: Ի՞նչ ուրախութիւն կլինի: Ես ամենեկին չէի կարող կարծել, թէ այսպիսի յետ ընկած գիւղում կարելի է հաճելի ծանօթութեան հանդիպել:

Կնոջ գովասանքը դուր եկաւ ձկնորսին:

— Ուրեմն կիրակի... այսօր ի՞նչ է— շորեքշար-
թի... վա՛յ, դեռ շորս օր էլ կայ: Ե՛, ի՛նչ անենք,
լաւ բանի համար արժէ համբերել: Դէ, հիմա ինձ
հարկաւոր է վաղ տալ և ինքնայեռը դնել: Յտեսու-
թիւն, շնորհակալ եմ:

Երկու ոտիւնով նա հասաւ ափին և սկսեց
լուացքն հաւաքել: Ձկնորսը բաւական հեռացել էր ա-
փից՝ երբ աղաղակ լսեց յետևից.

— Սպասեցէ՛ք, էյ, սպասեցէ՛ք:

Նա երեսն յետ դարձրեց:

— Ձեր անո՞նը, ի՛նչպէս է ձեր անունը:

— Պաւլ Կօրիցկի, պատասխանեց ձկնորսը:

— Իսկ իմ անունս է Փրանցիշկա Խօմցօ՛վա, — աղա-
ղակեց նա և սկսեց վազիլ ցօղապատ կանաչի վրայով
դէպի տուն: Ճանապարհի կէսին նա կանգ առաւ,
նայեց հեռացող մակոյկին, և նրա դժգոյն, թառա-
մած շրթունքների վրայ ժպիտ երևեցաւ:

— Քաղաքավարի գիւղացի է... թէև արդէն երի-
տասարդ չէ, բայց քաղաքավարի և շատ դուրական,
շա՛տ:

Փրանցիշկան կուացաւ և սկսեց կարգի բերել
թաց շորերը:

Կիրակի օրը Փրանցիշկան ոչ մի բոպէ չէր հե-
ռանում խոհանոցի պատուհանից, որտեղից երևում էր
Նեմանը: Այս շորս օրուայ մէջ նա աւելի ևս նիհա-
րեց, աչքերն աւելի ևս փոսն ընկան: Մետաքսեայ
դեզին թաշկինակով սանրած մաղերը կապած, բաց
գոյնի շթեայ պինդ օսլայած շրջագլխոտը հագին,
բարակ կիսաիօշիկներով պճնուած՝ նա անշարժ նըս-

տած էր պատուհանի առաջ և աչքը գետից չէր հե-
ռացնում: Ամարանոցը դատարկ էր և լուռ: Պառաւ
խոհարարունին վաղուց ճաշը կերել ու պառկել էր
քնելու, երեսը ճանձերից թաշկինակով ծածկած:
Փրանկան քանի մի գդալ արգանակ կերաւ, ապա
վայր դրեց գդալն ու կրկին նստեց պատուհանի ա-
ռաջ: Երևում էր, որ կերածը կուլ չէր գնում: Ուրբան
շատ ժամանակ էր անց կենում՝ այնքան աւելի ան-
հանգստանում էր նա: Մի-երկու անգամ նրա շըր-
թունքների վրայ խաղաց արհամարհական ժպիտ:

— Չի գայ, ի հարկէ, չի գայ: Անքաղաքավարի՛,
գուհի՛կ:

Յանկարծ նա ոտքից մինչև գլուխ ցնցուե-
ցաւ, վեր ցատքեց աթոռի վրայից և խելագարի նման
դուրս վազեց: Կանգ առաւ նա միայն գետի աւազոտ
ափին՝ վառ կարմիր երեսով: Նա մօտենում էր:

— Բարի երեկո՛յ, ինչո՞ւ այդքան ուշ: Ես արդէն
մտածում էի, թէ դուք չէք կատարի ձեր խոստումն
և չէք գայ: Լաւ չէ այդքան երկար սպասեցնել տալ:

Յայտնի երևում էր, որ նա պատրաստ էր թրո-
չելու նոյն-իսկ աշխարհի ծայրը, զոհելու ամեն ինչ
այն բաւականութեան համար, որ նա պիտի ստանար
իրան գուր եկած մարդու ընկերակցութեամբ զրօս-
նելիս:

Մակոյկը հեռացաւ ափից: Անսովոր լինելով ջրին՝
Փրանկան սկզբում վախենում էր, մակոյկի ամեն մի
շարժման ժամանակ ճիչ էր արձակում և բռնում ձը-
կնորսի շորերից: Այդ վարմունքը շարժում էր Պաւլի
ծիծաղը: Նա չէր կարողանում ըմբռնել, թէ ինչո՞ւ
մարդ պիտի անհանգիստ լինի ջրի վրայ: Միևնոյն

ժամանակ Ֆրանկայի շարժումըն ու դէմքն այնքան նման էին առօգնական, փախեցած երեխայի շարժումըն ու դէմքին, որ Պալին, աշխատելով հանգստացնել նրան՝ սկսեց այնպէս սրտանց և բարձրաձայն ծիծաղել, որպէս գժուար թէ նա յաճախ ծիծաղելիս լինէր: Վերջապէս Փրանկան տեսնելով, որ մակոյկը, չնայելով իւր տաաանումներին, միտք չունի ամենեին շուտ գալու՝ շուտով հանգստացաւ և ընկաւ հոգեկան ամենալաւ տրամադրութեան մէջ: Զուրը խաղաղ էր և պարզ, ծածկուած մանր կնճիռների անհամար ցանցերով, որոնք մայր մտնող արեւի ճառագայթների տակ շողողում էին ծիածանի բոլոր գոյներով: Մակոյկի ափի վրայ կուացած՝ Փրանկան բռնում էր ձեռքերով ջրի մէջ բռնկող կարկեսաններն ու աղամաններն և հետաքրքրութեամբ դիտում էր մասների արանքից սողացող մաքուր, բիւրեղանման կաթիլները:

— Օհ, օհ, — բացազանչում էր նա, — եթէ կարելի լինէր շարել այս կաթիլներն և շինել գինդեր ու մանեակներ՝ ինչ լաւ կլինէր: Իմ տիկիններիցս մէկն ապարանջաններ ու գինդեր ունէր... ասում էին, թէ շատ թանկ արժեն... ինձ այնքան դուր էին գալիս նրանք, որ երբ տիկինս տանը չէր լինում և ինձ որեէ տեղ հիւր էին կանչում՝ ես միշտ դարդարում էի նրանցով...

— Իս շատ վատ բան է, — նկատեց Պալը:

— Խօսմ ես նրանց չէի ուտում և ոչ էլ պոկում հատիկներից... Գալիս էի տուն թէ չէ՝ կրկին գնում էի իրանց տեղը, լսկի նշան էլ չէր մնում, թէ մէկը նորանց ձեռք է տուել:

— Գրանից ինչ. այնու ամենայնիւ դուք վերցնում

էիք ուրիշի սեփականութիւնը, այն-ինչ Աստուած խտտեւ արգելիլ է այդ: Ես դոնէ կամաչէի և ուրիշի սեփեցածին ձեռք չէի տայ:

Փրանկան հրապուրիչ աչքերով նայեց ձկնորսին, բաով լիւր ջուր վերցրեց, սրկեց նրա երեսին և բարձրաձայն ծիծաղեց:

— Օ, ինչ խիստ մալղ էք եղիլ:

Պալը չէր կարողանում լուրջ բնալ այս կնոջ ներկայութեամբ. նա սրբեց երեսը թևով ու նոյնպէս ծիծաղեց:

— Կատարեալ երեխայ: Ո՛հ, ձեր ինչն ասեմ... Զարմանալու բան է, թէ ինչպէս ձեզ պէսները կարողանում են ապրել աշխարհիս վրայ...

— Այս ինչ է, — յանկարծ ընդհատեց նրա խօսքը Փրանկան:

Մի աճապին ձուկ, գայլաձուկ կամ լօբօ, դուրս թռաւ ջրի միջից և կրկին սնկայտացաւ ջրի մէջ:

— Ըհ, դու այստեղ ես, — հեղնաբար ժպտաց Պալը. — երկար չես գրօսնի, վաղն ես քեզ կըսնես:

Նա մաքնացոյց արաւ իւր ձեռքով դրած ձրկնորսական սակառիկների շարքի վրայ, պատմեց թէ իւր խրճիթի մօտ ունի ձկնարան, ուր պահում է ծախելու համար նշանակուած ձուկը: Փրանկան ուշադրութեամբ պկանջ էր գնում, հարց ու փորձ էր անում, թէ որտեղ է ծախում ապրանքը, սրբան փող է աշխատում, ապա տխուր-տրտում թեքեց գլուխը:

— Զեր բանը լաւ է, — հառաչեց նա. — սեփական խրճիթ, սեփական հացի կտոր ունիք, կարող էք աղայի պէս ապրել: Ինձ նման ստիպուած չէք մի տեղից միւս տեղ քաշ գալ, ուրիշների շեմքերը մա-

1001
3492

չել, կախումն ունենալ շարասիրտ մարդկանցից և նրանց քմահաճոյքներից. . . ձիշտ է, երբեմնապէս ինձ էլ ուրախ ընդունելու բաժին են ընկնում, այնուամենայնիւ գետինն անցնի այս տեսակ ստոր կեանքը:

— Ասել չի ուզում, ինչ կեանք է որ. . . կարեկցաբար գլուխը շարժելով համաձայնուեց Պաւլը: Փրանկան կրկին շարժեց նրա գութը:— Գարեկի է դուք կը կամենայիք դժբաժնու մակոյցից և փոքր ինչ՝ դուք ունէր այս կողմ վրայ:

Փրանկան ուրախութիւնից սկսեց ծափ տալ:

— Ա՛խ, հրաշալի, հրաշալի բան կլինի: Մօտեցէք ավիին: Ինչ գեղեցիկ կղզի է: Ինչո՞ւ այստեղից այսպիսի անուշ հոտ է բուրում և այնպէս սաստիկ՝ որ գլուխս պտոյտ է գալիս. . .

Գետի մէջտեղում գանուում էր մի փոքրիկ, ձուռակ, աւազոտ կղզի, ամբողջովին ծածկուած կանաչով: Հսկայական արքայամոմերը, լայն տերևներով ծածկուած անշարժ ցօղունները, վրայ, բարձր բարձրացրել էին իրանց ղեղին ծաղիկների վնջերը: Յաճրում, խիտ գորգի նման, փռուած էր դաշտային մեխակը:

Փրանկան արբածի նման վազվզում էր կղզու վրայ, մեխակ էր քաղում ու հիւսում մագերի հետ, որոնց վրայից մետաքսեայ ղեղին թաշկինակը վաղուց սողացել, ընկել էր ուսերին, և ցանում էր Պաւլի վրայ բռնեցով ծաղիկներ: Պաւլն հանդարտ կռնում և խնամքով փունջ էր կապում նրանցից: Յետոյ՝ Փրանկան բոլորովին անայտացաւ արքայամոմերի անտառի մէջ: Երբեմնապէս միայն թաւուտ կանաչի միջից լսում էր նրա հնչուն ձայնը:

— Ա՛յ քեզ թփեր, մարդու հասակից էլ բարձր են: Իսկ սո՞ ինչ բոյս է:

— Խոնդա՞տ, — բացատրեց Պաւլը: Փոքր առ փոքր նրա արևաւ այտերը վրայ երևան եկաւ կարմրութիւն. կարծես արտափայլութիւն լինէր դա արևադոյն ամպի, որ հարում է արևամտի վերջին ճառագայթների ազդեցութեան տակ: Փրանկան, կարմրած այտերով, հերարձակ, գրգռուած մաղբո՞րով, դուրս վազեց դէպի ավին և մօտենալով Պաւլին՝ երկու ձեռքով փաթ աթուեց նրա պարանոցին:

— Ինչպէս այստեղ լաւ է և ուրախ. . . ինչպիսի բարի մարդ էք դուք, որ այսչափ բաւականութիւն պատճառեցիք մի խեղճ աղջկայ: Իսկ ես միշտ — շատ և շատ շնորհակալ եմ լինում նրանցից, ով ինձ բաւականութիւն է պատճառում:

Սակայն այժմ այս լուրջ, ծանրաշարժ մարդուն մի ինչ-որ տարօրինակ բան պատահեց: Գարմարութիւնը տարածուեցաւ նրա ամբողջ երեսի վրայ, մշտապէս հանդարտ, կասկածակ աչքերը մթնեցին և վառուեցին մի տեսակ չարագուշակ փայլով: Իւր ուժեղ ձեւերով զրկելով Փրանկայի ճկուն մէջքը՝ նա սեղմեց նրան իւր կրծքին և աշխատում էր իւր շրթունքները մօտեցնել նրա շրթունքներին. բայց Փրանկան ճարպիկութեամբ ազատուեց նրա զրկից ու բարկացած, միևնոյն ժամանակ ծիծաղելով՝ բացազանչեց:

— Տես ինչպէսն է եղել: Արտաբուստ բարի, համեստ է երևում, այն-ինչ իտկապէս նոյնն է՝ ինչ որ ուրիշները: Նրա համար, որ դուսնելու բերեց, իսկոյն վարձ է պահանջում: Այս խօսքերն ըստ երևոյթ ին

ծակեցին Պաւլի սիրտը: նա խսկոյն զգաստացաւ և շփեց ձակատը:

— Ի՞նչ բաներ էք հնարում, — մըմնջաց նա և փազաբշանքով բռնելով նրա ձեռքից՝ շփոթուած ասաց բարձրաձայն.

— Յիմար խօսքեր են. միթէ ես քիչ առաջ որեւէ այդպիսի բան մտածում էի: Աստուած ո՞չ անէ, որ ես ձեզ այստեղ բերեմ այդ տեսակ մարդի: Ա՛յնպէս, խելքս մի քիչ շարունեց: Մի բարկանար և հանգիստ եղէք: նպանցէք և հանգստացէք, իսկ ես այդ ժամանակ կզնամ, կպատրաստեմ մակոյկն և ձեզ կտանեմ առևն:

Փրանկան նստեց գեանիւն և խը երկու ձեռքի ամբողջ ուժով բռնեց Պաւլի փէշից:

— Ես տուն գնալ չեմ ուզում, — ազդարկեց նա: — նա ի՞նչ սուտ է. — առևն չէ, դժոխք է: Եւ դժուր էլ մի հեռանար ինձանից: Եկէք այստեղ, աւելի մօտիկ: Եթէ կարելի լինէր՝ ես ձեզանից երբէք չէի բաժանուի. ես պատրաստ եմ ձեզ հետ նայն-խակ ջուրն ընկնելու: նստեցէք ինձ մօտ, նստեցէք:

Իսպառ շփոթուած Պաւլը նստեց նրա կողքին:

— Ասացէք դուք ինձ... — ուզում էր խօսել ձխոր-սը, բայց նրա ձայնը յանկարծ կտրուեց:

— Ինչպէս:

— Ասացէք, ո՞վ էք դուք և ի՞նչպէս էիք ապրում մինչև այժմ: Ի՞նչ էիք ուզում ասել... հա... այն վարձի մասին...

Նա պոկեց արմատից մեխակի մի ամբողջ փունջ և իրան համար արաբատովը եռանդով մեկուսի շշնջաց.

— Ո՛ւհ, քո փնջն ասեմ. բեզուս բերանուս պտոյտ չէ գալիս: Ամօ՛թ, ամօ՛թ:

Փրանկան ուղղեց իրան և սիսեց արագ-արագ խօսել:

— Եթէ ուզում էք՝ ես ձեզ ամեն ինչ կպատմեմ, թէ ո՞վ ու ի՞նչ եմ ես: Եթէ հարցնողը բարի մարդ է՝ ինչո՞ւ չպատմեմ: Մի բռնից միայն ես չեմ ամաչում — իմ ազգականներից: Պատգաւ երկու սեփական տուն ունէք. հայրս ծառայում էր կառավարչական դիւանատան մէջ. քեռուս որդին հարուստ է, շտիպանեց հարուստ: նա փաստաբան է նահանգական քաղաքում, ազգանունը Կիրչիկովիչ, լատ ընտանիքից էլ կիրն առաւ ու ապրում է հիմա աղայի պէս: Ե՛ր ինչպիսի ազգականներ ունիմ: Ես պատի ծակից շեմ բուտել, և եթէ ստիպուած եմ հիմա ուրիշներին՝ ծառայ լինել՝ այդ էլ, երեկ, իմ շար բախտիցն է... Ըստուած ինձ այնպիսի ստոր ծնողներ էր առել:

— Ծնողների մասին մեզք է այդպէս խօսել, — համարեա երկիւղով ընդհատեց Պաւլը:

Փրանկան բարկացաւ:

— Ձեզ համար ամեն ինչ մեղք է, իսկ ինձ համար ինչ որ ճշմարիտ է՝ ճշմարիտ է: Ես երբէք սուտ չեմ խօսում: Լսեցէք ասելիքս և յետոյ ինքներդ դատեցէք, ուղիղ եմ ասում թէ ոչ:

Նա ուղղեց նստածքն ու ձգեց ոտները:

Նրա պապը, որ Օնգորդի բնակիչ էր՝ երկու սեփական տուն ունէր, ուղիղն ասած՝ երկու անակ: Որդուն, դեռ իւր կենդանութեան ժամանակ, տուեց կառավարչական դիւանատանը ծառայելու:

Փրանկայի հօր պաշտօնն հաւանաբար ամենաշնչիններից էր, որովհետեւ քիչ, շատ քիչ ուժիկ էր ստանում և ման էր գալիս պատառոտած կօշիկներով: Եւ այդ-

պէս էլ պիտի ման գար—նա արբեցող էր: Խմել սովորեց նա դեռ երիտասարդ ժամանակ վատ ընկերներին, իսկ յետոյ արդէն բախրովին անձնատուր եղաւ այդ մոլութեան: Փրանկայի մայրը Կիւլշկեովիշներին պատուաւոր ընտանիքից էր, մինչև անգամ դաշնամուրի վրայ ածել գիտէր. և ածում էր երբեմն այնպէս բարձրաձայն, որ լսելի էր լինում հարևան փողոցում: Նա գեղեցիկ էր, սիրում էր շափազանց դարդարանք և... երկրպագուներ: Երբեմնապէս ժամանակը շատ ուրախ էր անցնում նրանց տանը: Երբ հայրը տանը չէր լինում՝ հաւաքուում էին հիւրեր, խաղում, երգում, պարում էին. յետոյ գալիս էր հայրը—արբած թէ զգաստ՝ այդ միևնոյն էր,—զուրս էր անում հիւրերին, իսկ մօրն սկսում էր հայհոյել կամ ծեծել: Դեռ առաջ հայհոյում էր, իսկ յետոյ սկսեց նաև ծեծել: Փրանկան վեց տարեկան էր, երբ տեսաւ մօրն օտար տղամարդու հետ համբուրուելիս. իսկ երբ մայրը թողեց մարդուն ու գնաց ծնողների մօտ՝ ութ տարեկան էր: Այն ժամանակ Փրանկան և երկու իրանից մեծ եղբայրներն սկսեցին ապրել ինչպէս ճնճուկներ—ուսում էին այն, ինչ որ գտնում էին, տաքանում էին միայն այն ժամանակ, երբ կարելի էր լինում պատասպարուել օտարի յարկի տակ: Հարևանները խղճում էին նրանց. երբեմն մէկը, երբեմն միւսը կերակուր էին տալիս, տանում էին իրանց տունն ու պահում պահպանում մի-երկու օր: Տղայոց բանը հեշտ էր. մէկը զինուոր գնաց, միւսը քարաաշ դարձաւ, թէպէտև այդ արհեստը չէր համապատասխանում նրա զիրքին, բայց ի՛նչ արած—կարիքն ստիպում էր: Ասենք, երկար էլ չտարաւ նա այդ ստո-

քացումը: Նա մի գունատ, թոյլ, նիհար տղայ էր. մի անգամ նրա զլուխը պտոյտ եկաւ նոր շինուող տան գերանների վրայ, խեղճը վայր ընկաւ փողոցի սալայատակին և շատ շանցած՝ մեռաւ: Մեծ եղբայրը, զինուորը, գնաց հեռու, աշխարհի ծայրն, ու այն օրից նրա մասին ոչ մի ձայն, ոչ մի լուր չկայ: Տղամարդը միշտ տղամարդ է, նորան հեշտ է ապրել աշխարհի վրայ. բայց ի՛նչ օրեր է քաշել ինքը Փրանկան, հօր, քաղցի ու ցրտի և այն զարշլի մարդոց հետ կուռելիս, որոնք, երբ նա դեռ տասներկու տարեկան էր, կաղին ու կարկանդակներ էին տալիս՝ նրանից մի համբուր ստանալու համար: Նրանք ասում էին, թէ ինքը գեղեցիկ է, և այս խօսքերը դուր էին գալիս իրան, բայց նրանք, այդ տղամարդիկը, դուր չէին գալիս: Փրանկան սաստիկ վախենում էր նրանցից, հրաժարւում էր կաղին-կարկանդակներից և թագչում որեէ տեղում: Բայց թագչել այնպէս, որ նրանք չտեսնեն՝ չէր կարելի. պէտք էր փողոց դուրս գալ հարևանների մօտ գնալու համար, որպէսզի մի կտոր հաց խնդրէ, կամ, ձմեռը՝ մի երկու կտոր փայտ: Տները հայրը վաղուց ծախել էր և ստացած փողերը կերել դեռ առաջ, կնոջ հետ միասին: Մայրը քանի մի տարի ապրեց ծնողների սանն և կրկին վերադարձաւ ամուսնու մօտ: Կիւլշկեիչի պապը մեռաւ, իսկ որդիքը ցրուեցան դանազան կողմեր (մէկը փաստաբան է նահանգական քաղաքում և հարուստ է, Ասալժու կրակի տէր): Ապրելու տեղ չկար, այդ պատճառով էլ մայրը վերադարձաւ: Բայց հայրն այդ ժամանակ արդէն զրկուել էր պաշտօնից: Նա ամբողջովին անձնատուր եղաւ արբեցողութեան, կէս տարու

չափ հիւանդութիւն քաշեց ու մեռաւ հիւանդանոցում։
Մայրն էլի երեք նորի սպրեց սաքսափելի աղքատութեան և շքաւորութեան մէջ։ Նա հաշիւ էր գործում, տանում աները ծախելու, սպիտակեղէն էր վերցնում կարելու։ Այդ ժամանակ երկրպագուներէր մասին մտածելն անգամ մտայնաւ նա։ ամբողջ օրերով հազում էր և լաց լինում։ Փրանկային նա պահում էր իր մօտ, կարգալ ու գրեկ էր սովորեցնում, և միայն մահուանից քիչ ժամանակ առաջ տեղ գտաւ ու տունը մի օրինակ մօտ ծառայելու։

— Խեղճ, — նկատեց Պաւլը։

— Հա, լուրճ, — դայրայած աղտոտեց ֆրանկան։

Տներէ կիներ հօրս հետ միասին անուշ արաւ ու արդի գաղղի վրայ փշայրեց, մեզ երեքիս, շան լակոտներէ նման, վայր ձգեց ու վնայ ծնողներէ պատրաստի հացն ուտելու։ Ի՞նչ ծագած, որ մահուանից առաջ խելքը դիւլիս հաւաքեց ու սկսեց դողդողալ ինձ վերայ՝ ինչպէս թուխսը ձագի վրայ։ Երբէք ես չեմ ների նրա արածները, որոնք իմ կորստեան պատճառ դարձան։ Մեծ բան է, որ խելքի եկաւ այն ժամանակ միայն, երբ ոսկորն ու կաշին էր մնայել, երբ ոչ ոք նրա երեսին նայել անգամ չէի ուզում։ Եւ նոյնիսկ այդ ժամանակ էլ, եթէ մէկը հէնց մտասով միայն անէր՝ իսկոյն կթուէր ու ինձ կմտաւնար. օ, և ինչպէս կթուէր. ես, անք, նրան լու էի ճանաչում։ Երբ Աստծու և մարդկանց երեսիցն ընկաւ՝ այն ժամանակ միայն կպաւ ինձ։ Իսկ առաջ ինչ էր մտածում։

Այն ամիկինը, որի մօտ ծառայում էր Ֆրանկան՝ բարի կին էր, քաղցրութեամբ էր վարում նրա հետ, սովորեցնում էր հաշիւ գործել ու լուանալ։ Բայց

որպէս նրա... հետեւում էր նորան ամեն մի քայլում, ամեն մի լուրէ, և թէպէտ Ֆրանկան երկար ժամանակ հաւանակում, պաշտպանում էր, երկիրը կրելով խայտառակութիւնից՝ այսու ամենայնիւ վերջ ի վերջոյ ազատուել չկարողացաւ։ Նա շատ դուր էր դալին Ֆրանկային. դա առաջին տղամարդն էր, որի վրայ նա խելադարի նման սիրահարուեցաւ։ Տիկինն իմայնաւ այս ամենն և գուրս արաւ Ֆրանկային։ Պարոնք նորան չիտե՛ն ուրբի ընծայեց։ Այդ փողը բաւականացաւ նորան ուղիղ մի ամիս. նա մնաց անգործ. շարունակ լաց էր լինում և աշխատում սփոփանք գլխին ընկերական ուրախ շրջանում։ Յետոյ նա մտաւ ծանալութեան ուրիշի մօտ։ Այդպէս էլ գնաց ու գնաց... Համարել անգամ չէ կարելի այն աները, որտեղ նա ծառայել է։ Մի տարուց աւելի նա ոչ մի տեղ չէր դադարում, այդ էլ հազիւ երկու անգամ պատահած լինի։ Հէնց մի կտալիս խօսք էր լսում թէ չէ՝ թողնում էր ծառայութիւնը. աշխատանքը շատ էր լինում կամ դուարձանալու ժամանակ քիչ էր մը նստւում — էլի թողնում էր. նրա համար անտանելի էր շարունակ միևնոյն երեսները տեսնել։ Ասե՛ք շատ անգամ նրան դուրս էլ էին մտնում և միշտ միևնոյն բանի — կոպտութեան և երկրորդադուներէ պատճառով։ Նա դիւրագրգիւ է, չէ թոյլ տալիս իրան վիրաւորել, մի խօսքի վտարակն տասն է ասում։ Երբեմն էլ պարոններէ երեսն ի վայր այնպէս կիտթկայ, որ զարմանքից նրանց բերանները բաց կմնան։ Երկու անգամ այդ բանի համար նրան հաշտարար դատարան նի քաշ տուել։ Առաջին անգամ նա վախենում էր, բայց երկրորդ անգամ դատարանում զգում էր իրան այն-

պէս՝ ինչպէս տանը, և այնպիսի գոյներով նկարագրեց մեղադրողներին, որ նրանք այնուհետև հազիւ թէ համարձակուին դատ բանալ իրանց աղախնի գէմ: Մի անգամ նորան վատ բան պատահեց— երեք օր կալանաւորուած մնաց ստտիկանական տան մէջ, այն էլ բոլորովին անմեղ տեղը: Փրանկայի տիկիններէց մէկի մատանին կորել էր. նա սկսեց մեղադրել աղախնին. դու ես գողացիր, ասում է: Ինչքան էլ լաց եղաւ Փրանկան, ինչքան էլ երդում կերաւ՝ անօգուտ: Իմաց առին ոստիկանութեանը: Եւ ինչ մատանին գտնուեցաւ, ինքը տիկինը գցել էր գրոցի յետևը: Յետոյ Փրանկային անարդար մեղադրանքի համար փող առաջարկեցին, բայց նա պատառոտեց թըղթաղրամը, ձգեց ոտների տակ, հայհոյեց տիկնոջն ու հեռացաւ: Ոչ ոք նրան այնպէս չէր վիրաւորել, ինչպէս այդ տիկինը: Ինչ որ ուզիդ է՝ ուզիդ է, իսկ ինչ որ սուտ է— սուտ է: ձիշա է, պատահում էր— այն էլ ոչ յաճախ— որ նա հագնում էր տիկնոջ շորերից կամ զարդերից մէկը, բայց յետոյ միշտ դնում էր տեղը: Նա իրան հոգուն շատ մեզք է արել, բայց երեք բանում ոչ ոք նրան չէ կարող մեղադրել. նա երբէք չէ խմում, գողութիւն չէ անում և սուտ չէ խօսում: Այդպէս է նրա բնութիւնը— այդ բաներն անել նա չէ կարող: Եթէ նա ցանկութիւն զգար՝ կանէր, բայց նրա մտքովն անգամ չեն անցնում զրանք: Ընդհակառակը՝ օրի նա տեսնել անգամ չէ ուզում. շորեր, արդ ու զարդ թէև սիրում է, բայց ոչ այն ստտիճան, որ հոգուն մեղք անէ. իսկ սուտ խօսել ուղղակի չէ կարողանում, որովհետև եթէ մի անգամ սկսեց խօսել՝ կասէ ամեն ինչ, որ միտքն է գալիս.

ցանկութիւն ունի նոյն-իսկ լսելու, բայց լեզուն պահել չգիտէ: Եւ ինչո՞ւ համար լռէ. նա ոչ ոքի և ոչնչի մասին հոգս չէ քաշում: Իսօսքերը Փրանկայի բերանից հիմա էլ թափւում էին կարկառի նման: Նա պատմում էր, որ սիրահարներ շատ է ունեցել. մէկը նրանցից կամենում էր ամուսնանալ Փրանկայի հետ. բայց ինքը Փրանկան մերժեց նրա առաջարկութիւնը, որովհետև սիրահարը տխմարի մէկն էր և շուտով տտելի դարձաւ իրան: Ուրիշ երկուտի հետ նա ուզում էլ էր ամուսնանալ, որովհետև խելագարի նման սիրում էր նրանց, և լաւ էլ մարդիկ էին, օրինաւոր ընտանիքից. բայց բանն այն է, որ նրանք միտք չունէին ամուսնանալու: Առաջին բողբոջում, այդ երկուտի հետ ամենայն յարարութիւն կտրելուց յետոյ, նա յուսահատութիւնից չգիտէր ինչ անէր, մաղերն էր փետում, աղի արտասուքով լաց էր լինում. բայց յետոյ եկաւ այն համոզման, որ մարդիկ ոչ խիղճ ունին, ոչ հաստատակամութիւն, և ոչ մի բանի համար հոգս անել չարժէ: Մէկը շիլինի՝ միւսը կլինի— վճռեց նա մի անգամ ընդ միշա և հիմա արդէն սխալներ չէ գործում: Նա դու չէ տեսել, որ տղամարդիկ մի ուրիշ կնոջ յետևից ասելի ընկնէին, քան իւր յետևից: Պարում է նա լաւ և երբէք ձեռքից բաց չի թողնի պարելու և գուարճանալու առիթը, թէպէտ և դրա համար հէնց վաղը դուրս անեն նրան պաշտօնից, որի մասին նա նոյնչափ հոգս է քաշում՝ որչափ անցեալ տարուայ ձեռն մասին: Տեղ միշտ կգտնուի, իսկ թէ սրտեղ կամ սում մօտ— այդ բոլորովին միևնոյն է նրա համար: Ամենքն էլ օտար են, ամեն տեղ էլ ուրիշի տուն է, ուր էլ որ լինի՝

նա մի որբ է, որին ոչ որ չի սիրի ու չի փաղարչի:
 Փրանկան լաց եղաւ: Այն, նա մենակ է աշխարհիս վրայ, ոչ որ նրա մասին մտածել անգամ չէ ուզում: Մի անգամ նա հիւանդացու տնդից Ո ստիպուած էր պառկելու հիւանդանոցում: Ինչ ասել կուզէ, որ նա հիւանդանոցում էլ կմենի իւր հօր նման կամ աւելի վատ սեղ—ժի որեւէ ոյատի տակ. իսկ երբ որ մենի՛ անշուշտ ոչ մի չուն անգամ լաց չի լինի նրա վրայ: Ո՞ւմ է նա հարկաւոր և ո՞վ է նրան մտղի շափ անգամ սիրում: Մարդկանցից նա միայն տեսել է նախատինք, կրել է նրանց քմահաճոյքն ու վիրաւորանքները:

— Ամեն մարդ ունի մի հարազատ—բայր, եղբայր, մայր,— որին դիմում է նա խորհուրդ կամ օգնութիւն խնդրելու դժուար բոլեկներում: Իսկ ես ոչ որ չունիմ... Ինչպէս որբ ծնուեցայ՝ այնպէս էլ որբ մնացի ընդ միշտ:

Փրանկան սրբում էր արատաւորը պիտակապի ծայրով, որ ընկել էր գլխից սարանոցի վրայ: Ժամանակ աւ ժամանակ արատաւորը խեղդում էր նրան, այսու ամենայնիւ խօսելուց չէր դադարում և կարծես երբէք էլ չէր դադարելու: Նրա խօսքերի մէջ երևում էր ոչ թէ պոռնկախօսութիւն, այլ համարեա կատարեալ բացակայութիւն այն բանի, որ խղճահարութիւն է ասուում, և միևնոյն ժամանակ ընտրութեան կոպիտ արտաբացութիւն, որին անծանօթ է կոմպրոմիսը: Յանկարծ նա երկու ձեռքով բռնեց գլուխն և աղաղակեց, թէ քունքերի մէջ անտանելի ցաւ է զգում: Գուցէ այդ ցաւը մեխակի շմեջնոց հոտիցն էր, գուցէ մօտենում էր նրա հիւանդութեան սաստ-

կութեան ժամը: Աերջին ժամանակներս նա տանջում է սաստիկ գլխացաւով, մամուլանդ սրեւէ վրդովմունքից յետոյ:
 Ի՞նչ էր զգում արդեօք Փրանկայի կողքին նրա տած ծանրաբարոյ, լուրջ մարդը, որ իւր փոքրիկ քաղաքից դէնը շէր անցել, որ հոգով ու մարմնով սերա կապուած էր գետի արձակ ապրածութեան, մարուր օգի, միայնակ անց կացրած օրերի ու գիշերների խաղաղութեան հետ, մի մարդ, որի աչքերը, շնայելով հասակին, պահպանել էին ժանկական պարզութիւն ու անմեղութիւն: Արդեօք կհրէ նա կոպտաբար Փրանկային դէպի մակոյկն և լուռ արհամարհանքով անդ կհասցնէ նրան, թէ իմացած լինելով նրա պատմութիւնը՝ ինքն էլ կցանկանայ լինել մէկը նրանցից, որոնց մասին քիչ առաջ պատմել էր նա և նրան ծածկող կեղատա բծերի վրայ աւելացնել էլի մի ուրիշը: Կարելի է ձկնորսն համարում է նրան անխճօւած, անսուրբ, և խաշակներով երեսն երկիւղածութեամբ կնոջ կերպարանք ասած այդ շար ոգուց՝ կսկսէ փախչել առանց յետ նայելու: Երբ որ Փրանկան խօսում էր՝ Գաւլի աչքերում երևում էր երբեմնապէս դարձուրանքի ու զղուանքի արատայատութիւն, երբեմն էլ ամաչելով թեքում էր երեսը նրանից և խոնարհեցնում դէպի գետը: Երեկ այդ ժամանակ նա տեսնում էր ոչ թէ ջուր, այլ անյատակ անդունդ, հեացող ձիւթ ու կրակով:

Քիչ յետոյ նա սկսեց խօսել:
 — Խղճալի՛ ես դու, ճհ, ի՛նչպէս խղճալի. գժուար թէ քեզանից աւելի խղճալի մարդ լինի աշխարհիս երեսին: Ասել էի ես, թէ քաղաքներում ապրում են

այդպիսի մարդիկ, բայց չէի հաւատում: Չիմա տե-
սնում եմ, որ ուղիղ է եղել: Թափառական կեանք ես
վարել զու, ու այնպիսի վատ, այնպիսի մեղաւորաց
կեանք, որ Աստուած ազատէ: Թող այդ կեանքը,
խելքի արի, ուղղուիր: Թէ չէ այս կեանքումն էլ
լաւ օր չես տեսնի, հոգիդ էլ կկորցնես:

Պաւլոսի ձայնը ցաւակցութիւնից դատ ոչինչ չէր
արտայայտում: Փրանկան դարմանքով գլուխը դարձրեց
նրա կողմը: Սովորաբար այնպիսի խոստովանութիւն-
ները յետոյ՝ նրա ունկնդիրները ծիծաղում էին ար-
համարահանքով և վերջնականապէս դադարում էին
քաշուել, պատկառել նրանից:

Փրանկայի դարմանքն աւելի ևս սոստկացաւ
այն ժամանակ, երբ ձկնորսն սկսեց խօսել ուղղուե-
լու մասին:

— Յիմար խօսքեր են, — բայց դանչեց նա. — շատ
կուղէի իմանալ, թէ այդ ինչից պէտք է ուղղուել:

Փրանկան անկեղծ էր խօսում. խղճի խայթ ա-
մենակին նա չէր զգում, ոչ մի յանցանք իւր վրայ չէր
զտնում: Պաւլը խորատուգում իւր ժաքերի մէջ՝ ուշք
չդարձրեց նրա խօսքերին:

— Այս աշխարհում լաւ օր չես տեսնի, հոգիդ էլ
կկորցնես, — կրկնեց նա: — Ինչո՞ւ համար ազնիւ չլինելու
Ազնիւ լինելը լաւ բան է: Երբ որ մարդու խղճի վրայ
ոչ մի վատ բան չէ ծանրացած՝ նա թեթեւ է զգում
իրան, ինչպէս մի թռչուն, որ մինչև ամպերն է հա-
սնում: Այն ժամանակ մահից էլ մարդ չի վախենայ,
թէ կուզ հէնց այս րոպէին էլ մեռնելու լինի, եթէ
միայն հոգին մաքուր է:

— Հոգիս որն է, ինչ հոգի, — դժգոհութեամբ բա-

ցագանչեց Փրանկան. — դատարկ բաներ են: Մարդը
կմեռնի, որքերը կուտեն նրան ու... ամեն ինչ վեր-
ջացաւ:

— Սուտ է կայն և երկինք, և՛ դժոխք, և՛ յաւի-
տենական փրկութիւն, և՛ յաւիտեական կորուստ:
Եւ մինչև անգամ եթէ ոչինչ էլ չլինէր՝ մարդու մէջ
կայ մի այնպիսի բան, որ մեղքի մէջ թաւայտել չէ
ուզում, բոլորովին այնպէս՝ ինչպէս մարմինը ցեխոտ
ջրի մէջ: Եթէ քեզ հրամայէին մանկ աղատա՝ ջուրն
և մինչև կողորդութեամբ հասնել նրա մէջ՝ դուր
կգար քեզ, հա՛: Այն-ինչ հիմա քո հոգիդ աղտոտ ջրի
մէջ է նստած: Օ՛հ, ցաւում եմ ես քեզ վրայ: մեղք
ես դու էլ, քո հոգիդ էլ թէ այն և թէ այս աշխար-
հում: Գիտես ինչ, Թող քո թափառական կեանքդ
ինչ բաւականութիւն ես զգում զանազան անկեանե-
րում քաշ գալով: Ես այդ բանը հասկանայ չեմ կա-
րողանում. ես կարծում եմ, որ լաւ է մարդ մի տեղ
գտնէ ու աշխատի օտարացնել այդ տեղն իւր համար:
Դու էլ կաց մի տեղում. աւելի լաւ է՝ տնայամեն ինչ,
տանջուիր, բայց նստիր միևնոյն տեղում: Կսովորես,
յետոյ կսիրես, այնպէս էլ քեզ կտովորեն ու կսիրեն:
Իսկ այն մարդոց վրայ, որոնք քեզ մեղքի մէջ են
ձգում, թքիր: Բարի մարդիկ նրանց մէջ, երևի, չկան,
որովհետև բարի մարդն անպատճառ կամուսնանայ այն
աղջկայ հետ, որ նրա համար մոռանում է ամօթը:
Գու՛թ չունին ամենակին նրանք իրանց սրտում: Թքիր
նրանց վրայ, քէֆ-զուարճութիւններիդ վրայ էլ թք-
րիր: Խելքդ գլուխդ հաւաքիր, ուղղուիր, և դու իս-
կոյն կզգաս, թէ ինչպէս կեանքը կթեթեանայ քեզ
համար:

— Իմ ամբողջ կեանքում այսպիսի մարդ առաջին անգամն եմ տեսնում, — մրմնջաց Փրանկան, — սա ինչ է, ծպտեալ քահանայ, թէ ճգնաւոր: Հրմշք է կատարեալ:

Նա սկսեց քոքուայ և իրան յատուկ կատուի հրապուրելի ճարպիկութեամբ մի անգամից վեր թըրաւ ասքի:

— Ե՛ր բաւական է շատախօսութիւն անենք: Չեղ հեա նստելը շատ լաւ է, այսու ամենայնիւ ժամանակ է առն գնալու: Երեկոյ է արդէն: Պարտնենք շուտով կվերադառնան քաղաքից. եթէ սեղանը սարքած չլինի և ինքնայեռը դրած՝ այնպիսի բերան կբանան, որ Աստուած աղաատէ: Գնանք:

Պաւլը լուռ նստեցրեց նրան մակոյկն ու սկսեց թիավարել: Երկար ժամանակ նրանք առաջ էին դընում խոր լռութեան մէջ: Կարելի էր ենթադրել, թէ Փրանկան քնած է՝ նստած յատակի վրայ, համարեա կպած Պաւլի ստներին, եթէ մարդ չտեսնէր՝ նրա փայլուն սաքերը, որոնք անթարթ նայում էին ուղեկցի դէմքին:

Երբ գիտեղրեայ բարձր սարի վրայ երեկոցան ամառանոցի ծառերի գեղատեսիլ ուրուազծերը՝ Փրանկան յանկարծ գլուխը դրեց Պաւլի ծնկներին:

— Օ՛հ, ի՛նչպէս բարի ես դու, ու ի՛նչպէս, ի՛նչպէս սիրելի, — արագ-արագ խօսեց նա. — այդպիսի բարի և սիրելի մարդ ես իմ ամբողջ կեանքումս չեմ տեսել, կարծեմ: Եթէ դու ինձ բարեկամ դառնայիր՝ աշխարհումս էլ աշխշ չէի ուզի. մշ մի բապէ ես չէի հեռանայ քո մօտից: Եթէ երկուսիս մէջտեղը ծով էլ լինէր՝ ես լողալով կհամակէի քեզ: Եւ այս բոլորը նրա համար, որ դու այդպէս բարի ես ու խղճացիր ինձ

վրայ: Ոչ որ առաջ ինձ կարեկցութիւն չէր ցոյց տալիս. բոյորն էլ ծաղրում, անարգում էին ինձ, թէ և սիրում էլ էին, և հէնց նրանք էին աւելի անարգում՝ որոնք երդում էին, թէ սիրում են: Իսկ դու ինձ չծաղրեցիր, չանարգեցիր, ոչինչ չպահանջեցիր ինձանից. խօսում էիր ինձ հետ՝ ինչպէս հայր, ինչպէս ամենայաւ բարեկամ: Թող Աստուած քեզ դրա փոխարէն քո սրտովդ տայ, իմ սիրելի, իմ ոսկի, իմ դոհար:

Փրանկան բռնեց նրա ձեռքը և սեղմեց իւր շրթունքներին: Պաւլին թուեց, թէ մէկն այրեց նրա ձեռքը շիկացրած ամուխով: Նա կռացաւ, բարձրացրեց նրա գլուխն իւր ծնկներից և համբուրեց նրա մազերը: Այդ համբուրի տակ Փրանկան սկսեց դողդողալ՝ ինչպէս մի վախեցած թռչուն: Բայց Պաւլն յետ քաշեց շրթունքները նրա գլխից և շշնջաց.

— Հանդարտուիր, որդեակս, հանդարտուիր, ուշքի արի: Նայիր, ի՛նչպէս պայծառ են փայլում աստղերն երկնքի վրայ. ահանջ դիր, թէ ինչպէս ջուրը խոխոջում է մակոյկի շուրջը: Ամբողջ կեանքումս ես նայում եմ այդ աստղերին և ահանջ դնում ջրի խոխոջիւնին: Դու էլ նայիր և ահանջ դիր: Կարելի է սիրտդ բացուի. կարելի է, քո հոգիդ էլ սիրէ այս բարձր երկինքն և այս մաքուր ջուրը: Հանդարտուիր:

Նա կրկին վերցրեց թիակը և ուղղեց մակոյկը դէպի ավեր: Փրանկան թաւ, ոտքի կանգնեց:

— Իսկ մենք երբ կտանուինք, սիրելիս, երբ կբտեսնուինք կրկին, — հարցրեց նա:

Նա սրբեց արտասուքը թաշկինակով. նրա շրթութունքների վրայ նորից երեկեցաւ թեթեամիտ անհո-

գութեան ժպիտը: Պաւլը մի ընդհանրապէս մտածելուց յետոյ՝ ասաց.

—Գուզնս հէնց վաղն ես կգամ այստեղ, այս միևնոյն ժամին. արի դու էլ. կխօսինք. շատ բան ունիմ քեզ հետ խօսելու: Յաւում եմ քեզ վրայ, ա՛խ, շատ եմ ցաւում:

Պաւլն երկու-երեք անգամ եկաւ պայմանաւորուած տեղը, բայց կարճ ժամանակով: Մի անգամ Փրանկան ժամանակ չունէր. ամարանոցն հիւրերով լցունել էր: Գոպիտ հայհոյանքով յայտնեց նա այս բանը Պաւլին, իսկ Պաւլը խստութեամբ նկատեց նորան, թէ ում հացով որ մարդ ապրում է՝ նրան լաւ չէ հայհոյել. շտապեցնում էր նրան տուն գնալու և շնայելով Փրանկայի խնդիրներին ու բարեկացած լուսթեանը՝ թողեց, հեռացաւ ավից: Երկրորդ անգամ Փրանկան աւելի աղաա ժամանակ ունէր. խօսեցին նրանք աւելի երկար. բայց այս խօսակցութեան ժամանակ Պաւլն այնպէս անհանգիստ էր երևում, որպէս չէր եղել ոչ մի ժամանակ: Մակոյի մէջ պտոյտ պտոյտ էր անում, յոգոց էր քաշում, երկու-երեք անգամ հառաչեց, կարծես մի տեղը ցաւելիս լինէր, ու առանց մնաս բարով ասելու՝ շտապով մակոյին յետ քշեց ավից թիակով:

Երրորդ տեսակցութեան ժամանակ, երեկոյեան, երբ ցնորքներով ոգևորուած ու գրգռուած Փրանկան երկու ձեռքով փաթաթուեցաւ Պաւլի պարանոցին և առաջին անգամուայ նման այրեց նրան իւր համբոյրով՝ Պաւլն այնպիսի ուժով դէն հրեց նրան, որ նա անշուշտ վայր կընկնէր՝ եթէ չբռնէր մակոյի ցուրկը:

—Լսիր,—սկսեց խօսել Պաւլը յօնքերը կիտած և

աւելի խիստ, քան սովորաբար խօսում էր.—դու այդպէս մի կպշիր ինձանից, թէ չէ էլ ոչ մի անգամ ես չեմ գայ... աչքովդ էլ չես տեսնի: Ես ուզում եմ քեզ բարի ճանապարհի բերել, ոչ թէ չար... Ուզում եմ հոգիդ ազատել, ոչ թէ խաբաւ կորցնել: Այն երեկոյից յետոյ, երբ դու կզգու վրայ ինձ ամեն բան պատմեցիր՝ ես գիշեր-ցերեկ հէնց միայն մի բանի մասին եմ մտածում, թէ ինչպէս օգնեմ քեզ, որ դու թողնես քո այդ անիծեալ կեանքը... իսկ դու աշխատում ես ինձ էլ մեղքի մէջ ձգել... Թիւ, զարշելի է... Կատարեալ արբեցող ես դու... թէ և օղի չես խմում:

Նա թքեց ջրի մէջ և շարունակեց խօսքն, առանց ուշադրութիւն դարձնելու ապշած, զարմացած Փրանկայի վրայ.

—Վաղն ես կգամ. եթէ դու քեզ լաւ կպահես՝ կխօսինք, ինչպէս վայել է. իսկ եթէ այսօրուայ պէս կլինիս՝ այն ժամանակ—մնաս բարով. կործանուէր բոլորովին. երևի քեզ, ինչպէս վերջին դուռն ընկած արբեցողի՝ ոչ օգնել կարելի է, ոչ ազատել:

Բայց երկրորդ օրը Պաւլը չկարողացաւ գալ նշանակած տեղը: Զուկ բռնելուց յետոյ տուն վերադառնալիս, նա նկատեց գիւղի ճանապարհի վրայ մի կնոջ կերպարանք: Մութն ընկնում էր արդէն, բայց և այնպէս Պաւլը ճանաչեց Փրանկային բաց գոյնի շորերից և աշխոյժ շարժուածքից: Զկնորսը զարմացած դիմաւորեց նրան:

—Գու ինչո՞ւ եկար այստեղ,—հարցրեց նա խրատութեամբ, նոյն-իսկ կոպտաբար, թէ և նրա ձայնի մէջ թագնուած էր լաւ չբողարկուած ուրախութիւն:

Փրանկան բռնեց նրա ձեռքը:

— Օհ, սիրելիս, փորձանք եկաւ գլխիս, այնպիսի փորձանք, որ չգիտեմ, պիտի կարողանամ դիմանալ, թէ ոչ... Հէնց որ իմացայ իմ անբախտութիւնը՝ իսկոյն քեզ մօտ վազեցի...

Նա սկսեց լաց լինել:

— Առաջ հեռանանք այստեղից, — ասաց Պաւլն և տարաւ նրան մի կողմ, գիւղի յետևում սեին տուող եղևնիները մօտ: — Այնտեղ ոչ ոք չկայ, իսկ այստեղ ճանապարհը մօտիկ է. մարդիկ ջուրն են դնում... կտեսնեն, կսկսեն դուրս տալ:

Յանկարծ Փրանկան ճշաց և սկսեց յետ վազել:

— Վայ, գերեզմանատուն է, — աղաղակեց նա:

Եղևնեայ անտառի մէջ, յիրաւի, տեղ-տեղ գերեզմանական խաչեր էին երևում:

— Է՛, ի՞նչ անենք որ գերեզմանատուն է, — հեզնօրէն ժպտաց Պաւլը. — ի՞նչ վախենալու բան կայ. մեղքից վախեցիր, ոչ թէ գերեզմանատնից. կենդանիներից, ոչ թէ մեռածներից... Դէ, հիմա ասա տեսնենք, ի՞նչ փորձանք է պատահել քեզ:

Փրանկան սեղմուելով նորան, լարով ու շտապելով՝ կցկտուր կերպով սկսեց պատմել, թէ տիկնոջ հայրը հիւանդացել է քաղաքում և այդ պատճառով պարոնը տեղափոխուում է ամբարանոցից ոչ մի ամիս յետոյ, որպէս որոշուած էր առաջ, այլ երեք օրից յետոյ: Երբ որ Փրանկան իմացաւ այդ՝ սիրտն այնպէս ցաւել սկսեց, որ քիչ էր մնում գետին գլորուէր: Նա հիմա ամենևին, ամենևին չէ ուզում հեռանալ այստեղից: Կմեռնի ու չի գնայ. շան նման գետի ափին կպառկի ու կսատկի քաղցածութիւնից, բայց

չի գնայ: Թող նրանք զբողի ծոցը գնան. ինքը նոյն-իսկ կօգնէ նորանց շորերն հաւաքելիս. բայց իրան Փրանկայի համար, այստեղ նոր երկինք, նոր բախտ է բացուել. և նա չի թողնի Պաւլին, սչ, չի թողնի:

— Քեզանից չեմ բաժանուի ես, իմ աղաւնի, իմ ոսկի, չեմ բաժանուի. ուզում ես դէն շպուտիք ինձ, ծեծիր, սպանիր, ես քեզանից չեմ բաժանուի, չեմ գնայ:

Նա ծածկում էր Պաւլի ձեռները համբուրներով և ողողում արտասուքով: Պաւլն առաջ լսում էր նորան անձայն, ընկճուած լսած տեղեկութեամբ. յետոյ հանդարտ ասաց.

— Ուղիղ որ փորձանք է: Ես ինքս էլ այդ մասին երբէք չեմ մտածել:

Յանկարծ ձկնորսը բորբոքուեցաւ և ուժգին եռանդով աղաղակեց.

— Չեմ ուզում, չեմ թողնի. Աստուած վկայ, չեմ թողնի: Կրկին դէպի տանջանք ու խայտառակութիւն... Չեմ թողնի: Թէ հոգիդ և թէ մարմինդ չեմ թողնի կորչելու:

Ուրախութեան վայրենի աղաղակով Փրանկան կախ ընկաւ Պաւլի պարանոցից և փաթաթուեց նորան իւր գլխաթեք մարմնով: Ձկնորսը բարձրացրեց նրան, ինչպէս մի երեխայի, մի տեսակ ոգևորուած, խելացնոր ծիծաղով սկսեց համբուրներ զրոշմել նրա երեսին մէկը միւսի յետևից, բայց շուտով զգաստացաւ, փոքր ինչ հեռացրեց նրան իրանից և ցածրաձայն ասաց.

— Ուրեմն իրար հետ կպստակուինք, համ: Մինչև մահս բարեկամ կլինիմ քեզ և երբէք չեմ նեղացնի:

Սեփական տուն-տեղ կունենաս, մի կտոր սեփական հաց, ազնիւ կեանք: Հը', ինչ կասես, Փրանկա:

Պաւլի ձայնը վրդովուած էր. վախենում էր արդեօք Փրանկայի մերժումից, թէ նրան սարսափեցնում էին իւր սեփական խօսքերը:

Փրանկան առաջ ապշեց, յետոյ թափահարեց թեւերն և ջղային ծիծաղով ընկաւ նրա գիրկը:

Սեփական տան, սեփական հացի կտորի մասին նա մտածեց միայն հարևանցօրէն, այն-ինչ անբաժան կեանքն այդ մարդու հետ երևեցաւ նորան՝ որպէս անպատմելի երջանկութիւն: Իսկ Պաւլին հանդարտութեամբ գրկեց նրան ուժեղ ձեռներով և սկսեց խօսել.

—Գիտես ինչ. ուրիշ ճար չկայ ոչ քեզ համար և ոչ ինձ համար: Երեկ Աստծու կամքն է, որ մենք միանանք, որ ես ազատեմ քեզ կորստից ու ինքս էլ օր տեսնեմ: Երբէք ոչ մի կիւն այնպէս չէ գրաւել իմ սիրտս՝ ինչպէս դու ես գրաւել: Իմ առաջին կիւնս բարի կիւն էր, բայց մեր մէջ սէր ամենևին չկար: Ասեմք, երկար էլ չապրեց նա: Իսկ յետոյ ում հետ էլ որ ուզում էին ինձ նշանել՝ ոչ մէկն իմ սրտովս չէր... Ամեն մէկի մէջ մի բան կարծես պակաս էր, բայց ինչ բան՝ ինքս էլ չգիտէի: Առաջինը դու եղար... ինչպէս առաւօտեան արշալոյսը... Յետոյ, բացի դրանից, ցաւում եմ ես քեզ վրայ. այնպէս եմ ցաւում, որ երբ մտածում եմ՝ սիրտս կարատում է: չէնց առաջին անգամից այնտեղ, կղզու վրայ, ես վճռեցի, որ պէտք է ազատել քեզ: Բայց ինչպէս ազատեմ եթէ դու կրկին գնաս՝ կրկին կսկսես քո անազնիւ ու մեղաւոր կեանքը... Ինչ ուզում է լինի,

կպսակուինք ու կսկսենք ապրել՝ ինչպէս հրամայել է Աստուած:

Փրանկան նորից ուզում էր փաթաթուիլ նորան, բայց նա նորից թող շտուեց:

—Լսի՛ր, Փրանկա, իսկ դու խելքի կգաս, կուղղուես, կղառնաս ազնիւ կիւն, կապրես Աստուծու պատուիրանքների համաձայն:

—Այո՛, այո՛, — շտապով շնչաց Փրանկան:

—Երդուի՛ր, բռնի՛ր մասներդ, ինչպէս բռնում են խաչակնքուելիս, և երդուի՛ր այս խաչի առաջ, որ կը թողնես մեղքով լցուած կեանքդ, ազնիւ կլինիս և շեւ թողնի սատանային քեզ մօտենալու:

Պաւլի ձայնն հնչում էր մի առանձին հանդիսաւորութեամբ գերեզմանատան խոր լուսթեան մէջ:

Փրանկան բարձրացրեց ձեռքը, երեսը դարձրեց գէպի բարձր խաչն և եռանդով արագ արտասանեց.

—Թող ես չարժանանամ Աստծու արքայութեանը, թող սատանայի բաժին լինի իմ հոգիս, եթէ մինչև մահս չսիրեմ և չյարգեմ քեզ, իմ թանկագին, իմ ոսկի, իմ գոհար:

Պաւլը բոլորովին հանգստացաւ: Ամեն մի երգման նա հաւատում էր անպայման և մտքովն անգամ չէր անց կացնում, թէ մէկը կարող է սուտ երդուելու համարձակութիւն ունենալ: Բայց Փրանկան այդ բոլորովին բոլորովին անկեղծ էր. անկեղծութիւնը դրոշմուած էր նրա դէմքին, լուում էր նրա ձայնի մէջ: Պաւլն զգաց, որ այնուհետև նրանք կապուած են անքակտելի կապով:

—Բայց ի՛նչպէս պիտի անենք... սրտեղ պիտի ապրես դու մինչև պսակուելը, — հարցրեց նա:

—Ի՞նչպէս թէ որտեղ,—արագ վրայ բերեց Փրանկան:—Իսկոյն կվազեմ, շնորհակալութիւն կյայտենեմ պարոնիս ու տիկնոջս, կվերցնեմ շորերս ու թուռնի թեով յետ կդառնամ:

—Հը՛մ... յետ կդառնաս... բայց սրտեղ պիտի ապրես:

—Իհարկէ քեզ մօտ, քո խրճիթում:

Պաւլը ժպտաց:

—Օ՛հ, երեխանյ, երեխանյ, ոչինչ բանի մասին հասկացողութիւն չունիս դու. կարծես անտառում ես ծնուել, կարծես մարդկանց մէջ չես ապրել: Ի՞նչպէս կարող ենք մենք միասին մի խրճիթում կենալ՝ քանի գեռ պսակուած չենք: Գիւղում աչք ու երեսդ կճանկուտեն, և արդարացի, որովհետև այդ տեսակ բաներ չէ կարելի անել... Լաւ է այսպէս անենք: Երբ որ պարոնդ գնայ՝ ես կտեղաւորեմ քեզ իմ քրոջ մօտ-այնտեղ դու կապրես երկու կամ երեք շաբաթ, մինչև որ մեր մասին կոչուեմ անեն եկեղեցում... Իսկ հիմա գնա՛ տուն: Ես գիտեմ, պարոնիդ տանը, ճանապարհ ընկնելուց առաջ, գործ չատ կլինի: Տեղաւորացրու նրանց շորերն, ինչպէս որ կարգն է, իսկ հինգշաբթի առաւօտեան ես կգամ քո և շորերիդ յետերից:

Փրանկան կամայ-ակամայ պիտի հնազանդուէր, միայն ցանկութիւն յայտնեց հետևեալ օրն անպատճառ տեսնուելու Պաւլի հետ:

—Ի՞նչպէս պիտի ապրեմ ես չորս օր առանց քեզ, —աւելայցրեց նա խօսքը վերջացնելիս:

Հետևեալ օրն, երեկոյեան, Պաւլի մակոյկը մօտեցաւ ավին ոչ հեռու ամարանոցից: Չատ չանցած՝

Փրանկան եկաւ վաղէվազ, կարմրած երեսով, վըրդովուած և շափազանց կատաղած:

—Օ՛, շան պէս սաակիս դու, գերեզմանի արժանի չլինիս, դրողը տանի քեզ,—հայհոյում էր նա տիկնոջը նրա համար, որ այդ օրը հանգիստ չէր թողել նրան ոչ մի րոպէ... Հէնց հիմա էլ հրամայել էր արկղի մէջ դարսել պարոնի գրքերը, բայց Փրանկան վայր էր ձգել ամեն ինչ ու վազել գետափը:

Պաւլն, ինչպէս միշտ՝ այնպէս էլ այս անգամ դժգոհութեամբ լսեց Փրանկայի հայհոյանքները, բայց ոչ մի խօսք չսաց, միայն թափահարեց ձեռքը:

—Լաւ, լաւ, այսուհետև ստիպուած չես լինի ուրիշներին ծառայելու, և քո զայրացած սիրտդ կհանդարտուի: Հասկանալի բան է, երբոր քամին փչում է՝ գետի ալիքները յուզում են, իսկ երբ դադարում է՝ գետն էլ է հանդարտում: Աստուծով դու էլ կը հանդարտուիս, երբ նստած կլինիս քո տանդ, միևնոյն ատեղում... Իսկ դու ասել ես նորանց, թէ մարդու ես գնում:

—Այո՛,—պատասխանեց Փրանկան,—և յետոյ լսեցի պարոնի ու տիկնոջ խօսակցութիւնն այդ մասին: Տիկինն ուղղակի ասաց. «Փրանկան յիմար է, որ գիւղացու է առնում, քնքոյշ պղնիկ է, սովոր է յարմարութիւնների և քաղաքային կեանքի...»: Իսկ պարոնը գիրքը վայր դրեց ու պատասխանեց. «Ուղիղ ես ասում, և դժբախտարար տգեղ էլ չէ»:

Փրանկան ակնյայտնի բաւականութեամբ հողորդում էր այս խօսակցութիւնը Պաւլին: Բայց յանկարծ բաւականութեան ժպիտը չբացաւ նրա շըրթուքներին:

— Ես էլ, ասենք, մտածում էի այդ մասին... Գիւղացիներն անծանօթ են եղել ինձ միշտ. ես նրանց հետ չեմ ապրել: Ազգականներս, ի հարկէ, այսուհետեւ իմ երեսս տեսնել անգամ չեն ուզինայ. իսկ մօրս ոսկորներն անշուշտ շուռ կգային գերեզմանում՝ եթէ միայն իմանար նա, թէ՛ սւմ հետ եմ ամուսնանում:

Պաւլն առաջ շհասկացաւ նրա խօսքերը, բայց յետոյ կրկին թափ տուեց ձեռքն ու ծիծաղեց:

— Դատարկ խօսքեր են. քո պարոնդ ու տիկինդ յիմար-յիմար դուրս են տալիս, դու էլ կրկնում ես նրանց ասածը: Դու ասում ես, թէ գիւղացիների հետ չես ապրել մինչև հիմա... լաւ, սւմ հետ ես ապրել: Անպիտան, անառակ մարդկանց հետ: Եւ միթէ այդ տեսակ մարդկանց հետ աւելի լաւ է ապրել, քան գիւղացիների հետ... Կատարեալ երեխայ ես դու: Երբ որ սկսես ուրիշ կեանքով ապրել՝ ուրիշ էլ խելք կգայ գլուխդ: Ա՛յ կտեսնես:

Քրոջն ու փեսային նա առաջուց իմաց էր տուել: Նոքա յայտնել էին, թէ ուրախութեամբ կընդունեն Փրանկային: Ինքը Պաւլն այսօր չէր գնացել գետը ձուկ բռնելու, ամբողջ օրը լուանում և սպիտակացնում էր խրճիթը: Լսելով նրա խօսքերը՝ Փրանկայի հոգեկան արամազրութիւնը փոքր առ փոքր լաւացաւ. նա վերջապէս նորից փաթաթուեցաւ Պաւլի պարանոցն ու սկսեց փայփայանքներ շուայել նորան: Պաւլը ջահէլացած, ուրախ-գուարթ՝ մակոյկն հանդարտութեամբ քշեց դէպի տուն:

Պաւլի մէջ այս փոփոխութիւնը գեռ երեկ նկատեցին նրա քոյրն ու փեսան, երբ նա ոտքը ներս դրեց նրանց խրճիթի շեմքից: Այդ խրճիթը ոչ շատ

հարուստներից էր և ոչ շատ աղքատիկ, յամենայն գէպս մաքուր էր և շնորհքով կարգաւորած: Դա գիւղի ծայրի ամենավերջին խրճիթն էր, կից Պաւլի խրճիթին: Չատ կարելի է, հէնց այդ հարեանութիւնն էր պատճառը, որ Ֆիլիպպ Կողլիկը, մի բարձրահասակ, գեղեցկադէմ, սևահեր երիտասարդ, ամուսնացաւ Պաւլի քրոջ հետ, երբ նա տասնեկեց տարեկան դարձաւ:

Ֆիլիպպը հող քիչ ունէր, ուստի և մտածեց նաւակ սարքել Նեմանի վրայ, մարդ ու անասուն տեղափոխելու մի ափից միւսը: Գործը յաջող գնաց և քիչ թէ շատ արդիւնք էր տալիս:

Երբ Պաւլը, Փրանկայի հետ ունեցած խօսակցութիւնից յետոյ, մտաւ փեսայի խրճիթը՝ Ֆիլիպպը նոր միայն վերադարձել էր պարօմից և պառկած էր նստարանի վրայ: Նրա եղբայրը, տասնեկօթ տարեկան Դանիլկան, ձկնորսութեան սիրահար մի պատանի, ցանց էր հիւսում փոքրիկ լապտերի լոյսի առաջ: Ցանտիկինը, Ուլեանան, երեսուն տարեկան գեղեցկադէմ մի կին, երեխան գրկում, բան էր շինում վաւարանի մօտ:

— Յանուն չօր և Որդւոյ...

— Եւ յաւիտեանս յաւիտենից,— պատասխանեցին նորան երեք տեղից:

Պաւլը նստեց իւր սովորական տեղը, պատի մօտ, յենուեց ձեռներով ծնկների վրայ և աչքերը ձգեց գետին:

Ես եկել եմ ձեզ մօտ, սրդեակներս, մի գործի համար... Այ ինչ: Երբոր հայրս ու մայրս մեռաւ և քեզ, Ուլեանա, թողին փոքր երեխայ հասակումդ իմ խնամքին՝ ես վստ էի վարւում քեզ հետ:

—Օհ, Տէր Աստուած, ո՞վ է ասում,—աղաղակեց երիտասարդ կինը:

—Ոչ որ չէ ասում. միայն ես ուզում եմ իմ էլ, ձեր էլ միտքը բերել, որ ամեն բան, ինչ որ ես կարող էի անել ձեզ համար՝ արած է: Ես քեզ երբէք չեմ նեղացրել, չեմ թողել անտէր, միշտ սիրել եմ, խելք ու շնորհք սովորեցրել: Երբ դու մարդու էիր գնում՝ ես ձեզ առի իմ բանջարանոցի շորս բաժնից երեքը, երկու կով առայ, տասն ոչխար, փող առի... Ուղի՞ր եմ ասում թէ չէ:

Եւ առանց շտապելու, երբեմնապէս կանգ առնելով, բայց առանց տատանման, Պաւլը պատմեց, թէ ինչո՞ւ համար էր եկել: Երբ նա վերջացրեց՝ խրճիթի մէջ տիրեց հրկարատե լուսթիւն: Ուլեանան ապշեց զարմանքից: Ֆիլիպպի սե աչքերն անթարթ մի կէտի էին նայում. միայն Գանիլկան ակամայ ճիշ արձակեց և իսկոյն սեղմեց ըերանը ձեռքով, որ չծիծաղի: Չնայելով որ Պաւլը քառասուն երկու տարեկան էր միայն, բայց և այնպէս ամենքը սովոր էին նայել նրա վրայ համարեա որպէս ծերունու վրայ, և ոչ որի մտքից չէր անցնում, թէ նա կարող է էլի մի անգամ ամուսնանալ: Վերջապէս Ուլեանան առաջինն ուշքի եկաւ և բացազանչեց.

—Վընդունենք, ինչո՞ւ պիտի չընդունենք: Մեր խրճիթում քիչ տեղ կայ, ինչ է: Աւելի սւրբախ կլինի:

Ֆիլիպպը հաստատեց կնոջ խօսքերը:

—Մենք քեզ համար պատրաստ ենք ոչ միայն այդ անելու. քեզանից քիչ բարիք չենք տեսել... Միայն...

Նա տատանւում էր:

—Միայն լաւ ես անում արդեօք, որ այդպիսի աղջկայ հետ ես ամուսնանում: Քաղաքացի է, ոչ որ նրան չէ ճանաչում... Չլինի թէ, Աստուած մի արասցէ, գլխիդ ցաւ դառնայ:

Պաւլը ոտքի ելաւ, նայեց փեսային քաղցր հայեացքով և վճռողարար ասաց.

—Մի վախենար, ոչ մի փորձանք չի պատահի: Նա երգում կերաւ, որ մինչև մահն ինձ միայն պիտի սիրէ ու յարգէ. երգում կերաւ: Իսկ թէ ինչ է եղել նա մինչև հիմա—այդ ոչինչ: Ես նրան սիրում եմ և ուզում եմ փրկել... ա՛յ ինչ կայ: Այդպէս էլ պէտք է լինի, իսկ ձեր բարեսրտութեան համար շնորհակալ եմ. գուցէ ես էլ կարողանամ ձեր լաւութեան փոխարէնն հատուցանել: Գիշեր բարի:

Պաւլի գնալուց յետոյ երկար զրոյց էին անում նրա ազգականները: Նրանք չգիտէին, որ այդ մարդու արեան մէջ՝ հանդարտ, որպէս Նեմանը գեղեցիկ եղանակին, վառուել է առաջին սիրոյ կրակը, որ նրա սիրտը՝ խոր, ինչպէս Նեմանի յատակը, լի է ամենայաղթ գուլթով, որ նրա հայեացքի առաջ, ընտելացած Նեմանի լայն տարածութեանը՝ կանգնած է հիմա մի գործ, մի բարի, մարդկային սուրբ գործ և պայծառ լուսով լուսաւորում է նրա անհամոյր երեսը:

աչքերը, հագած մի հնամաշ քաղաքային շրջազգեստ՝
Պաւլի հարսնացուն բոլորովին խորթ էր երևում այն
ամենին, ինչ որ շրջապատում էր նրան:

Ասենք, քաղաքային շրջազգեստին շուտով փո-
խարինեց զիւղակահը: Փրանկայի հետ միասին Պաւլը
բերեց և նրա փոքրիկ արկղը, որի միջից անհամբե-
րութեամբ տոգորուած Ուլեանան իսկոյն հանեց մի
բարձ, երկու շրջազգեստ և երեք շապիկ: Այդ ար-
կղում տեղաւորուած էր Փրանկայի ամբողջ գոյքը, եթէ
չհաշուենք մի փոքրիկ զգրոց, որ գտանւում էր շորե-
րի տակ, արկղի յատակում: Հէնց որ Ուլեանան ձեռք
տուեց չվակած զգրոցին՝ իսկոյն այնտեղից դուրս
թափուեցան դանազան հերասեղներ, սանրեր, գոյնըզ-
դոյն ժապաւէններ, աղտոտ ձեռնոցներ, և այս ամենը
կոտորտուած, պատառոտուած ու տրորուած: Ընդհա-
նուր ուրախութեան մէջ Փրանկան բաժանեց ներկայ
եղողներին իւր զանձերի մի մասը. Ուլեանայի գլխին
ձգեց մի վարդագոյն թաշկինակ, մինչև անգամ Աւ-
դոտեայի պարանոցից կապեց մի ժապաւէն: Երեխա-
ներին բաժանեց մի բուռն հալունք և վերջ ի վերջոյ
սկսեց թախանձել Փիլիպպին, որ թոյլ տայ շապիկը
կոճկելու մի փայլուն կոճակով: Այս ամենը կատար-
ւում էր քաղաքում, կատակներով և ծամածուծութիւն-
ներով: Բոլոր հաւաքուածները նայում էին նորան հե-
տաքրքրութեամբ և զարմանքով— ոչ ոք իւր կեանքում
դեռ չէր տեսել այսպիսի դիւրաշարժ, շատախօս և
առատաձեռն կին: Փրանկան կարծես բոլորովին եր-
ջանիկ էր և ուրախութիւնից պատրաստ էր ամեն ինչ
դոհելու իւր նոր բարեկամների սրտերը շահելու հա-
մար: Ուլեանան, որ շատ գոհ էր ստացած ընծանե-

Բ

Փրանկան պարզ ու որոշակի տարբերում էր
իւր արտաքինով գիւղի միւս կանանցից: Երբ նա
առաջին անգամ եկաւ Գողլիւկի խրճիթը՝ Ուլեանան
երեխան գրկած սպասում էր նորան կանաչապատ
գաւթի մէջտեղը, որ լուսաւորուած էր արևի պայծառ
ճառագայթներով: Երիտասարդ մօր հետ համեմատե-
լով, որի մարմինը ոյժի և ինքնուրոյն, թէև խոշո-
րանկար գեղեցկութեան տիպար էր ներկայացնում՝
Փրանկան երևում էր աւելի նիհար, աւելի անզօր,
ինչպէս մեխակի կիսաթառամ ծաղիկը շքեղ քաջվար-
դի առաջ: Վաթսուենայ Աւգոտեան իւր խորշմած,
բայց աշնան խնձորի նման կարմիր երեսով ու սև
փայլուն աչքերով, անհամեմատ գերազանց էր նրա-
նից ուժով և առողջութեամբ: Մինչև անգամ պառաւ
մուրացիկ Մարցելան աւելի ամբակազմ էր Փրանկայից:
Իւր բարակ ու ձկուն մէջքով, քնքոյշ շարժուածքով,
տրորուած դէմքի անառողջ գոյնով, որի վրայ պայ-
ծառ փայլում էին կրքոտ երազներով բորբոքուած

րով, այնու ամենայնիւ չէր դադարում արկղը քրքրելուց, ժամանակ առ ժամանակ քթի տակ մի ինչ-որ բան վնթփնթալով: Նրան ապշեցնում էին Փրանկայի բարակ, բայց մաշուած շապիկները: Ջարմանք է — այսքան շատ թանկագին ժապուէններ ու կոճակներ կան և ոչ մի նոր շապիկ: Նոյն-իսկ շրջագրեսաները, թէև դարդարուած են փոթերով ու ծոպերով, բայց բոլորն էլ ծածկուած են բծերով, բոլորի փէշերն էլ կեղտոտ են:

— Լաւ, ինչ պիտի հագնիր հիմա, ուրիշ չոր չունի՞ք, — դարմանում էր Ուլեանան:

Փրանկան հանեց զբզանից թաշկինակը, բաց արաւ անկիւնի կապը և հանեց այնտեղից տասն ռուբլիանոց թղթադրամ: Այդ էր միայն մնացել վերջին պաշտօնում ստացած ռոճկից, այն բոլորն՝ ինչ որ նա դեռ ժամանակ չէր ունեցել գիւղում ծախսելու: Այժմ նրան հարկաւոր էին շրջագրեսաներ, գոգնոցներ, շապիկներ, թէև կոպիտ, բայց ամուր, ինչպիսին հագնում են տեղացի կանայք:

— Սիրելիս, անգինս, — դարձաւ նա Ուլեանային, — առէք ինձ համար այդ ամենը:

Ուլեանան հարցախան հայեացք ձգեց ամուսնու վրայ և պատրաստականութեամբ պատասխանեց.

— Ի՞նչ հարկաւոր է գնել: Ես, փառք Աստու, դրանցից շատ ունիմ: Առանց փողի էլ կտամ քեզ երկու շրջագրեստցու և քաթան՝ շապիկներ կարելու: Նա ծիծաղեց և աւելացրեց: — Յետոյ, եթէ ուզում էք՝ ես ձեզ գործել էլ կսովորեցնեմ: Դուք ինքներդ ձեզ համար կպատրաստէք, ինչ որ հարկաւորն է:

Պաւլը կռացաւ, վերցրեց գեանից փոքրիկ քեռ-

սորդուն և նստեցրեց ծնկների վրայ, ի դարմանս բուր ներկայ եղողների, և մինչև անգամ սկսեց ուրախ շփշփացնել — մի բան, որ անում էր նա շատ հազուապիւտ դէպքերում:

— Լաւ, Ուլեանա, — ասաց նա, քաղցր հայեացք ձգելով իւր քրոջ վրայ. — տո՛ւր հիմա նորան, ինչ որ պէտք է, յետոյ հաշիւ կտեսնենք: Գործել էլ սովորեցրու նորան և ամեն բան՝ ինչ որ մեր առօրեայ կեանքում կարող է պէտք գալ: Խեղճ որբ է մնացել, ոչ ոք նորան մի բարի բան չէ սովորեցրել: Հիմա ես պիտի սովորեցնեմ: Դու էլ սովորեցրու: Աստուած քեզ կվարձատրէ:

Ուլեանան, Ֆրիլպպը, Աւգօսեան, մինչև անգամ թեթեամբ Դանիլկան համակրական նշաններ էին անում զլիսով:

Սակայն Փրանկան հագաւ իւր նոր շորերը պսակից երկու շաբաթ յետոյ միայն: Երկար ժամանակ շրջում էր նա գիւղի փոշոտ և ցեխոտ փողոցներում պրիւնելի կիսախօշիկներով և քաղաքային շորերով: Բայց կիսախօշիկները շուտով մաշուեցան, իսկ շորերը բոլորովին քայքայուեցան: Ջանազան շորեղէններ առնելու համար նա փող չունէր, իսկ Պաւլից խնդրել նրա մտքովն անգամ չէր անցնում, այնքան սովոր չէր նա օգնութեան համար դիմել ուրիշներին: Ընդհակառակը, նա ինքն իւր ունեցածը բաժանում էր միշտ այն մարդոց, որոնց հաւանում էր: Եւ հիմա, թէև վաղուց պառու Մարցելան հաղորդել էր նորան, թէ Պաւլը վառարանի տակ պահած ունի մի աման լի արծաթեայ ռուբլիանոցներով՝ Փրանկան չմտածեց անգամ թագըրած հարստութեան մասին, և տեղա-

ւորելով արկղի մէջ քաղաքային շորերի մնացորդները՝ հագաւ գիւղականը:

—Մյ հիմա ես գիւղացի կին եմ,—բացազանչեց նա, ձեռքերն իրար խփելով, փոքրիկ հայելու մէջ իւր պատկերը տեսնելուց յետոյ: Ամեն ինչ վերջացան, թաղեցին ինձ և հողով ծածկեցին յաւիտեանս յաւիտենից. ու ինձ համար այլ ևս, բացի գիւղացու կեանքից, ուրիշ կեանք չի լինի:

Նա սկսեց բարձր ձայնով լաց լինել: Պաւլն առաջ անշափ դարմացաւ, բայց յետոյ ժպտաց ու թափ տուեց ձեռքը:

—Կատարեմալ երեխայ,—ասաց նա.—ինքն էլ չը գիտէ, թէ ինչն է ծիծաղում և ինչն վրայ լաց լինում: Յիմար բաներ շատ են խցկել քո գլուխդ, դու էլ հաւատում ես նորանց ու կրկնում: Համբերիր, ման կգաս մի ժամանակ այդ շորերով, կտոլորես ու կը տեսնես, որ թէ աղաների և թէ մեղ նմանների համար աւելի լաւ է կոպիտ, բայց դիմացկուն չապիկ հագնել՝ քան բարակ ու պատառոտած:

Պաւլը նստեց նրա կողքին և սեղմեց կնոջն իւր կրծքին:

—Կամաց, Ֆրանկա, դէ, բաւական է... հանգստացիր... լաց լինելու բան չկայ:

Կինը դադարեց լաց լինելուց, փաթաթուեցաւ նորան իւր ամբողջ, դեռ ևս դողդողացող մարմնով և համբոյրնկրով ծածկեց նրա երեսը: Պաւլը բարձրացրեց նրան ձեռների վրայ և համարեա հանեց մինչև առաստաղը: Նրա կապոյտ աչքերը վառուեցան, իսկ Ֆրանկան ծիծաղեց ամինասանհոգ ծիծաղով: Մի ժամից յետոյ նրանք դուրս եկան խրճիթից, իջան գետի

ափը, նստան նաւակը ու գնացին ներքև—գետի հոսանքով:

Գիւղում նկատում էին, որ Պաւլն առաջուայ պէս յաճախ չէ գնում քաղաք ձուկ ծախելու, բայց ոչ որ այդ բանի վրայ չէր դարմանում: Անշուշտ նա քիչ փող չէ հաւաքել առաջ՝ միայնակեաց, համարեա ճրգնաւորական կեանք վարելիս, և ինչն հիմա չհանգըստանայ երիտասարդ կնոջ հետ միասին:

Այն, նա նկատելի կերպով փոխուել էր. հիմա աւելի յաճախ և աւելի հաճութեամբ դրոյց էր անում հարևանների հետ, իսկ աչքերը փայլում էին թազցրած բուռն ուրախութեամբ: Կարծես նա երիտասարդացել էր և նմանում էր հիմա երեսուն տարեկան մարդու: Մի անգամ պառաւ Աւգոստեան հանդիպեց նորան գետի ափին և հարցրեց.

—Հը՛, ինչ կայ, կնքահայր, լմն ես հիմա: Գո՞հ ես, որ ամուսնացար:

Ամբողջ գիւղը սիրում ու յարգում էր առողջ, կարմրաթշիկ պառաւ Աւգոստեային նրա բարի սրտի և պատրաստականութեան համար օգնելու ամեն մի կարօտ մարդու: Պաւլին նա միշտ վերաբերում էր համակրանքով և մի քանի անգամ երեխայ էր կնքել նրա հետ:

Պաւլը ցած գրեց ջրով լի ամանները, ուղղեց մարմինն և ժպտալով պատասխանեց.

—Լմա... ինչն չէ: Ինչ որ ուզում էի՝ այն էլ ձեռք բերի:

—Ուրեմն դու առաջ չէիր ուզում կին առնել նրա համար, որ այդպիսին էիր որոնում: Ինչն առաջ չէիր ասում ինձ: Ես կգտնէի սրտիդ սեղանը:

— Մի՞թէ ես գիտէի... ես ինքս էլ չէի իմանում, թէ ինչ եմ ուզում և ինչպիսին եմ ուզում... Այ հիմա որ գտայ՝ նոր իմացայ... Գիտե՞ս ինչ, կնքամայր, այն էլ մեծ բան է, որ տան մէջ կայ մէկը, որի հետ կարող ես երկու խօսք խօսել, որ կողքիդ կենդանի մարդ ես տեսնում... բայց ես առանձնապէս շնորհակալ եմ Ասածուց նրա համար, որ նա օգնեց ինձ մի մեղաւոր հոգի փրկելու...

Բարի Աւբօտեան հաւանութեան նշան արաւ զըլխով, թէ և բոլորովին չէր հասկանում, թէ ինչու է Պաւլն այդչափ ուրախանում: Այսու ամենայնիւ նորան հաճելի էր տեսնել Պաւլին ուրախ, զուարթ, կարծես մօրից նոր ծնուած:

Վերջ ի վերջոյ գիւղի բոլոր բնակիչներն էլ եկան այն համոզման, որ Պաւլի խրճիթում ամեն ինչ կարգին է գնում, որ մի առանձին բան այնտեղ չէ կատարում: Միայն Կօղիւկի գաւթում կամ բանջարանոցում, որ բաժանում էր երկու խրճիթներն իրարից՝ լսելի էր Փրանկայի բարձր, բարակ ձայնն Ուլեանայի կամ Դանիկայի հետ խօսելիս: Փողոց շատ քիչ էր զուրս գալիս Փրանկան, հարեաններէ մօտ գրեթէ չէր գնում և ամբողջ ժամանակն անց էր կացնում ամուսնու հետ գետի վրայ: Նրա նախկին երկիւղն, համարեա, բոլորովին անցել էր. այժմ նա իրան յատուկ եռանդով անձնատուր էր եղել ձկնորսութեան և հեռու ճանապարհորդութիւնների, սովորել էր թիափարել և անկեղծ համոզուել էր, որ այդ պարագամուքն աւելի հեշտ և աւելի հաճելի է՝ քան ուրիշի ինքնատու փշերը, ուրիշի սենեակներ աւելն և ուրիշի սպիտակեղէն հարթուկերը նեղ, խեղդանոց

խոհանոցներում: Եւ ամեն ինչ, որ նա զգում էր՝ անդուսպ կերպով արտայայտուել էր ուզում և նոյն բուսէին յայտնի էր դառնում Պաւլին:

— Ես հիմա հանգստանում,— շատախօսում էր Փրանկան,— ապրում եմ ինձ համար՝ ինչպէս աիկին, և ոչ մի հոգս չունիմ. կարծես ես երկրորդ անգամն եմ ծնուել, կարծես Աստուած ինձ մի ուրիշ աշխարհ է տեղափոխել:

Նրա համար սա իսկապէս ուրիշ, բոլորովին նոր աշխարհ էր: Իւր ամբողջ կեանքում նա միայն երկու անգամ էր քաղաքից դուրս եկել ամարանոց գնալու, ուր բացի փոշոտ փողոցներից և ամարանոցային պարտիզակների նիհար ծառերից՝ ուրիշ ոչինչ չէր տեսել: Այժմ նրա աչքերի առաջ բացում էին նոր տեսարաններ՝ լի մինչև այդ ժամանակ նորան անծանօթ մանրամասնութիւններով: Ինչ բանի վրայ էլ որ նա նայէր՝ բոլորն էլ զրգուում էին նրա հետաքրքրութիւնն ու զարմանքը:

Բայց հետաքրքրութիւնն ու զարմանքն, և ոչ հրճուանք:

Տպաւորութիւնների անյագ ծարար, որին ընտելացել էր նա իւր անցեալ կեանքի դառնութիւնների և զուարճութիւնների ժամանակ՝ ձգում էր նրա սիրտը դէպի ամեն տեսակ նորութիւն, լինէր դա մի նոր, հետաքրքրական մարդ, լինէր դա մինչև այդ ժամանակ չտեսած ալիք, ամպ, կայծակ: Փրանկան այնքան քիչ տեղեկութիւններ ունէր, այնքան անծանօթ էր ամենահասարակ առարկաների և երևոյթների, որ ամեն մի նոր բան անխուսափելի կերպով գրաւում էր նրա ուշադրութիւնը, գրգռում էր նրա

հետաքրքրութիւնը, մի վառ և բորբոք հետաքրքրութիւն, առանց չափի ու սահմանի, յատուկ միայն երկխաներին կամ վայրենի մարդուն: Այն, ամեն մի մարդու, գիւղի անվրդով խաղաղութեան մէջ, կարող էր վայրենի երեւալ այդ աղմկարար, արագաշարժ կիներ, քաղաքային բարձր պատերի այդ մանուկը, որ ապշած հայեացքով նայում էր աչքերի անաջ տարածուող՝ Աստուծու լայնարձակ աշխարհին: Սակայն, անկարծիք, նա մի թոյլ, անօգնական երեխայ էր թւում իւր այժմեան ուղեկցին, մի մարդու՝ այնչափ ընտելացած շրջապատող բնութեանը, որ երկու օր առաջ կարող էր նախագուշակել եղանակի որպիսութիւնը: Յաճախ կանուխ առաւօտեան Պաւլը դուրս էր գալիս խրճիթից, դնողարար նայում էր երկնքին և յետոյ խորհուրդներ էր տալիս հարեաններին՝ ցորեն կամ խոտ հաւաքելն շտապեցնելու, որովհետեւ լաւ եղանակը կշարունակուի երկու-երեք օրից ոչ աւելի: Անձրեային եղանակի ժամանակ, երբ երկնքի վրայ սողում էին մռայլ ամպեր, իսկ կատաղած նեմանն ուռցնում, փրփրեցնում էր իւր ալիքները, Պաւլը գաւթից տուն մտնելով՝ էշտապում էր ուրախացնել զօրոգացող Փրանկային, հաղորդելով թէ երկու-երեք օրից յետոյ եղանակը կբացուի ու կտաքանայ: Եւ երբ, յիրաւի, եղանակը փոխւում էր Պաւլի գուշակութիւնների համաձայն՝ Փրանկան, համարեա, վախեցած հարցնում էր նրան.

— Դու մարգարէ ես, ինչ է. միշտ իմանում ես, թէ յետոյ ինչ կլինի:

Պաւլը ժպտում էր ինքնագոհ ժպտով.

— Ես մարգարէ չեմ, այլ ձկնորս: Եւ ի՛նչ ձկնորս

կլինէի ես, եթէ շիմանայի թէ երբ պիտի գնալ ձկան և երբ չպիտի գնալ:

Ամուսնու հետ կատարած զբօսանքները մեծ բաւականութիւն էին պատճառում Փրանկային: Ասենք, նա մենակ էլ չէր տիրում: Այդ ժամանակ նրա մօտ գալիս էր պառաւ մուրացիկ Մարցելան, որ ժամանակաւորապէս ապրում էր Գօղլիւկների տանը և բազմաթիւ հետաքրքրական լուրեր էր հաղորդում: Երբ առաջին անգամ պառաւը ոտաբորիկ, ցնցոտիների կոյտով ծանրարեւոտած, երկու տակ կուացած մտաւ Պաւլի խրճիթը՝ Փրանկան դեռ ևս ձգուած էր անկողնում, թէև համարեա կէսօր էր արդէն: Մարցելային նա առաջ էլ էր տեսել, ուստի և այժմ քաղցրութեամբ բարեկեց նրան: Պառաւի արտաքին տեսքին նայելով՝ մօտ եօթանասուն տարեկան կարելի էր համարել նրան, սակայն կարիքն ու վիշտը չէին հանգցրել նրա խորամանկ, արագաշարժ աչքերի փայլը, չէին պակասացրել նրա շատախօսութիւնը: Զեմքի մօտ կանգնած, յենուած դաւադանի վրայ՝ նա սկսեց խօսել խուպոտ, խղիղացող ձայնով.

— Իսկ դուք անկողնից դեռ չէք վեր կացել, իմ սիրունիկ: Դիւղում վաղուց ամենքը նախաճաշել են արդէն և նորից գործի կանգնել: Վառարաններն էլ վառուած են ամենքի մօտ, ճաշն էլ եփւում է: Հապաձեր ջուրն ս՛կ է բերել ու ամաններն ածել, թէ որ դուք պառկած էք մինչև հիմա:

— Մարգոս, — կամաց-կամաց վեր կենալով անկողնից՝ ասաց Փրանկան: — Նա այսօր ձուկ տարաւ քաղաք, իսկ գնալուց առաջ ջուր բերեց և վառարանը վառեց:

— Հը...ը... բարի մարդ է նա, սիրում է քեզ, — շնչաց մուրացիկն ու մօտեցաւ ամենախիստը, որ կիսակօշիկները անցրել էր ոտները և հիմա շըջադգեստն էր հագնում:— Եւ կարելի է միթէ չսիրել այսպիսի անման գեղեցկունուն: Ինչ արժեքն միայն աչքերը. իսկ քո մէջքդ աւելի բարակ է՝ քան որեէ տիկնոջ մէջք, ինչքան էլ նա կօրսէսով ձգուած լինի:

— Ցայց դու տեսել ես արդեօք երբևիցէ կօրսէտ,— հարցրեց Փրանկան, որին յայանապէս դուր եկաւ մուրացիկ կնոջ գովասանքը:

— Տեսել եմ երբևիցէ կօրսէտ,— հառաչեց Մարցելան:— Օ՛, Աստուած իմ, Աստուած իմ, ինչեր չեմ տեսել ես աշխարհի վրայ: Ե՛ւ հարստութիւն, և՛ փարթամութիւն— ամեն ինչ տեսել եմ, ամեն ինչ գիտեմ: Ամբողջ երիտասարդութիւնս զանազան պարոններէ մօտ եմ անց կացրել, իսկ հիմա Աստուծու կամքով կերակրում եմ ողորմութեամբ... Ես ամեն ինչ կարող եմ հասկանալ... Այ երբ Պաւլը քեզ Կօլլիկներէ տունը բերեց առաջին անգամ՝ ես իսկոյն մտածեցի. «հասարակ ռամիկ է, բայց ինչպիսի թագուհի է ձեռք բերել»: Երկար ժամանակ ես զարմանում էի, թէ ինչ խելքով այդպիսի գեղեցկունին հասարակ գիւղացի մարդ է առնում:

Փրանկայի դէմքն իսկոյն մռայլուեց:

— Ես ինչ իմանամ, թէ ինչպէս պատահեց: Երեկ այդ էր իմ ճակատին զրած: Ես ինչս երբէք չէի մտածում գիւղացի առնել և գիւղացիների մէջ ապրել: Ես լաւ ընտանիքի աղջիկ եմ... պապս երկու տուն ունէր, հայրս կառավարչական դիւանատանն էր ծառայում, իսկ քեռուս որդին փաստաբան է... և շատ հարուստ:

Նա նստեց մուրացիկ կնոջ կողքին և սկսեց պատմել իւր լաւ կըթութեան, իւր քեռու որդու հարստութեան, իւր քաղաքային դերախ կիանքի, իւր երկրպագունների մասին: Մարցելան տանում ու բերում էր գլուխը, համակրանքով հառաչում էր մինչայն ժամանակ, երբ Փրանկան, վեր թռչելով նստարանից՝ առաջարկեց թէյ խմել:

Պաւլի տանը, ինչպէս և գիւղի բոլոր ունեւոր բնակիչների մօտ՝ կար մի փոքրիկ պղնձեայ ինքնաեռ, յամենայն դէպս պահում էր նաև մի սղաղուց թէյ և մի բուռ շաքար: Փրանկան կերակրի վրայ շատ ուշադրութիւն չէր դարձնում, բայց առանց թէյի և շաքարեղէնի չէր կարող մնալ: Քաղաքում ապրելիս՝ նա շարունակ կամ ինքն էր առնում շաքարեղէններ կամ ստանում էր երկրպագուններից: Ուրիշ ընծաներ ոչ որ նորան չէր տալիս. նա ինքն էլ, ասեմք, չէր ընդունի, բայց շաքարեղէն ընդունում էր. չէ՛ որ նոյն-իսկ նշանաւոր տիկիներն անգամ շաքարեղէն ընդունում են իրանց ծանօթներից: Տէնց նոյն-իսկ այսօր, երբ Պաւլը պատրաստում էր քաղաք գնալու՝ նա գրկեց նրան և խնդրեց թէյ, շաքար և անուշեղէն բերել:

— Հն, այ բանը որտեղ հասաւ,— փխուր-տրտում դատողութիւններ էր անում Փրանկան, նստած ինքնաեռի առաջ.— մի գոհհիկ գեղջկուհի դարձայ ես, կենդանի գերեզման մտայ: Այսպէս էլ իմ ամբողջ թշուառ կիանքս պիտի անցնի:

Նա սրբեց արտասուքը ձեռքով:

— Լաւ, լաւ, լաց մի լինիր, ինչ կայ որ... — մխիթարում էր նրան պառաւը:— Եթէ մարդդ սրտովը

է՛ ամեն ինչ կարգին կգնայ: Բայց սիրում ես դու մարդուդ:

Եւ թեքուելով դէպի Փրանկայի ականջը՝ Մարցելան մի հարց տուեց ցածրաձայն: Փրանկան ծիծաղեց, աչքերը ցած թողեց և նոյնպէս ցածրաձայն սկսեց պատմել: Թէ ինչպէս Պաւլը սիրում է իրան:

Պաւլը տուն վերադարձաւ երեկոյեան և իսկոյն գրպանից հանեց մի կապոց շաքարեղէն: Չաքարեղէնը լաւը չէր, երկար ժամանակ դէս ու դէն ընկած հրէայի կրպակում, բայց Փրանկան ազահարար յարձակուեց նրա վրայ, համարեա կուշտ կշտայցաւ, իսկ մնացորդը տարաւ Կողիւկինց տունը: Կողիւկիները հեռու էին ման գալիս նրանից: Փրանկան ժամանակ առ ժամանակ ապշեցնում էր նրանց իւր արարմունքով, բայց աչքի ընկնող շարահամութիւն կամ թշնամութիւն նրանք չէին ցոյց տալիս Փրանկայի վերաբերմամբ: Ուլեանան փորձեց գործել սովորեցնել նորան, բայց անօգուտ: Փրանկան քառորդ ժամից յետոյ յոգնեց, դուրս թաւ ոստայնի հորից և աղաղակեց.—

— Զեմ ուզում, չեմ: Զեռներս ցաւեցին, ոտներս թմրեցան: Ի՞նչ գլխիս եմ տալիս ես այդ գործելը. բաւական է որքան ես իմ կեանքում ուրիշի ստիպմամբ բան արի: չիմա՛ ամենեկին կարիք չունիմ ես: — Անացի, չեմ անի ու չեմ անի:

— Ինչպէս կամենար, անտաըրերութեամբ ոսաց Ուլեանան և գլուխը թափ տալով դուրս գնաց խրճիթից:

Նոյն օրն երեկոյեան, գետից ջրի լի ամաններով տուն վերադառնալիս՝ Ուլեանան հանդիպեց եղբորն և հաղորդեց նորան, թէ Փրանկան գործել չէ ուզում սովորել:

— Լնւ, չէ ուզում՝ հարկաւոր էլ չէ,— անվրդով պատասխանեց Պաւլը:

Բայց Աւդոտեան, որ լսում էր եղբոր ու քրոջ խօսակցութիւնը՝ բոլորովին այլ կարծիքի էր:

— Պաւլ,— խորհրդաւոր ձայնով ասաց նա մի կողմ կանչելով նրան.— Էհ, Պաւլ, ինչպէս տեսնում եմ՝ դու կնոջդ կապը շատ ես բաց թողնում: մտիկ արա, դրանից վատ բան դուրս չգայ:

Աւդոտեան վաղուց լսել էր Մարցելայից Փրանկայի նիստ ու կացի, երկար քնելու և շարունակ թէ խմելու պատմութիւնն և բոլորովին անկեղծաբար ցաւում էր Պաւլին:

— Ոչինչ, կնքամայր,— մի քիչ մտածելուց յետոյ ասաց Պաւլը.— ես գիտեմ թէ ինչ եմ անում: Ես նրան շարշարանքից եմ ազատել. և ազատել եմ ոչ թէ նրա համար, որ մի ուրիշ աշխատանքի գերի դարձնեմ, այլ նրա համար, որ աշխարհումս օր ու արեւ տեսնէ: Եթէ մարդուս կեանքը լաւ է՝ լաւ է լինում և ինքը մարդը, իսկ երբ վատ է ապրում՝ ինքն էլ վատ է լինում... ինչո՞ւ համար լաւ չլինիս, երբ քեզ ոչ ոք չէ նեղացնում և մեղքի պատճառ չէ դառնում: Ա՛յ բանն ինչումն է:

— Հը՛, մտիկ արա, մտիկ արա,— աւելի խորհրդաւոր ձայնով շշնջաց Աւդոտեան:— Ո՞րտեղից ես բերել դու նրան, հօր ու մօր տանից, հն: Ի՞նչպէս է եղել նա առաջ: Մի վախենար— ես բոլորը գիտեմ: Հէնց որ առաջին աղգամ տեսայ նրան՝ իսկոյն հասկացայ ամեն ինչ: Ուրիշը կարելի է չհասկանար, բայց ես իսկոյն հասկացայ: Զինի՛ թէ նա կրկին... մեղքի մէջ ընկնի:

Մակայն այս նախագողոշացումն էլ ոչ մի տպա-
ւորութիւն չթողեց Պաւլի վրայ: Նա ժպտաց, թա-
փահարեց թիւն և բոլորովին անվրդով պատասխանեց.

— Զէնց այդ էլ երբէք չի պատահի: Նա երդում
է կերել:

Ակներև էր, որ նրա հաւատը դէպի մէկի երդ-
ման նշանակութիւնը ոչ ոք և ոչ մի բան չէր կարող
խախտել: Ի զուր տեղը երդում չէ ուտում մարդ. իսկ
եթէ մի անգամ երդուեց՝ նա պարտաւոր է անել իսկ
և իսկ այնպէս՝ որպէս երդուել է, և ոչ ուրիշ կերպ:
Աւգոստան թափ տուեց ուտերը, կրկին բարձրացրեց
ջրի ամաններն և սկսեց վայր իջնել սարից, քթի տակ
փնթփնթ ալով. — «այ գիժ»...

Գողիւկների տանն էլ սկսեցին խօսել Փրանկայի
մասին, թէև առանց թշնամական վերաբերմունքի,
այլ այնպէս, որպէս խօսում է գիւղական ժողովուրդն
իրան հեռաքրքրող երևոյթների մասին: Անհոգ Դա-
նիլիան, որ համարեա անգործ այս ու այն կողմն էր
չըջում ամբողջ աշուճքն ու ձմեռը, որ ծածկաբար
տեսնում ու լսում էր գիւղում կատարուած ամեն մի
եղիւութիւն՝ քրքրալով պատմում էր, թէ ինչպէս
Պաւլն ինքն է վառում վառարանը, պատրաստում է
ճաշը, կթում է կովերը, այն-ինչ կինը կամ ձգուած
է անկողնում ամբողջ օրը կամ Պաւլին փաթաթուած
նստում է նստարանի վրայ: Ֆիլիպպը նմանապէս փո-
րը բռնած ծիծաղում էր, բայց Ուլեանայի սիրտը
ճմլում էր այդ պատմութիւնը լսելիս:

— Վատ կլինի նրա բանը, — ասաց Ուլեանան մի
անգամ մարդուն:

— Ո՛ւմ բանը, — հարցրեց Ֆիլիպպը:

— Ում բանը՞, Պաւլի, ի հարկէ:

Եւ նա դուրս եկաւ գաւիթ՝ հաւերին կանչելու,
իսկ Փրանկան կանգնած էր այդ ժամանակ բանջա-
րանոցն երկու մաս բաժանող ցանկապատի մօտ և
տանձ էր ուտում: Առաջ Պաւլը բանջարանոցում բու-
սած մի հատիկ տանձենու բոլոր պտուղները տալիս
էր քրքը. իսկ հիմա թողել էր Փրանկայի համար:
Ուլեանան գուցէ հիմա միայն յիշեց այդ մասին և քա-
նի մի քայլ առաջ գալով դէպի հարսը՝ ասաց.

— Դու չե՞ս ամաչում, որ քո մարդդ ինքն է կո-
վերը կթում. չէ՞ որ դա տղամարդու գործ չէ, այլ
մեր, կնիկմարդու:

Չնայելով Ուլեանայի կիռկատակ ձայնին՝ Փրան-
կան բռնկեց ու բարկացաւ.

— Քեզ ինչ, քո գործդ չէ, — աղաղակեց նա. —
մի խցկուիր այն բանի մէջ, որի մասին քեզ հարցնող
չկայ: Ես ձեր էչ գիւղացու աշխատանքներն երբէք
չեմ կատարել և կատարել էլ չեմ ուզում: Աղիւ:

Նա յետ փախաւ ցանկապատից, այսու ամենայ-
նիւ Ուլեանան հասցրեց յետեից.

— Դու էչ գիւղացիներին դուր տեղը մի հայ-
հոյեր. աւելի լաւ է միտդ բեր, թէ դու ինչ էիր առաջ:

Այս առաջին կուրն երկու կանանց մէջ շուտով
գաղարեց: Ուլեանան ամենեկին ցանկութիւն չունէր
վատ յարաբերութիւն ստեղծել իւր և հղբօր մէջ,
իմանալով որ դժուար կլինի իրանց կառավարուել
առանց եղբօր օգնութեան: Ֆիլիպպն էլ, երևի եր-
բեմնապէս անուշ երազներ էր տեսնում, յիշելով Պա-
ւլեանց վառարանի տակ թաղած փողերով լի ամանը.
ուստի երբ լսեց Ուլեանայի կոխն հարսի հետ՝ սկսեց

բարկանալ ու աղաղակել այնպէս, որպէս երբէք չէր բարկացել, և հրամայեց անյապաղ հաշտուել Փրանկայի հետ: Հաշտութիւնը կայացաւ առանց արգելքի: Փրանկան առհասարակ անյիշաչար էր, և երբ նրան կուռից յետոյ առաջին անգամ հրաւիրեցին Կողլիւկների տունը՝ նա գնաց և սկսեց այնպէս ուրախուրախ շատախօսել հաւաքուած հարեանների հետ, որ մնաց մինչև կէս գիշեր: Այսպիսի ժողովներ Կողլիւկների խրճիթում շարունակուեցան ամբողջ ձմեռը: Տարօրինակ տեսարան էին ներկայացնում այդ ժողովները: Ահազին վառարանի կրակով և նաւթի լապտերի աղօտ փայլիլոցով լուսաւորուած խրճիթը մտնում էին գիւղացիք կապաներով կամ կիսամուշտակներով, իսկ կանայք նուան գոյնի մահուդից վերնադրեստներով, և նստոտում էին նստարանների վրայ, պատերի առաջ: Փրանկան միշտ աշխատում էր յարմարաւոր տեղ գրաւել և ոտները ձգել դէպ ի մօտիկ դրուած աթոռը: Հագնուած էր լինում նա գիւղի միւս կանանց նման, բայց նրա հագուստն աւելի նման էր դիմակահանդէսի հանդերձի: Նրա սև գանգրահեր մազերը յամառութեամբ դուրս էին թափուում չթեայ դաճած թաշկինակի տակից, փուռում էին ուսերի և կուրծքի վրայ, որ զարդարուած էր ուլունքների անհամար քանակութեամբ, և ականջների վրայ, որոնցից կախուած էին ահագին գինդեր: Նրա թառամած դէմքն աչքի էր ընկնում կամ գունատութեամբ կամ համարեա տենդային կարմրութեամբ: Տենդային ցնորքներ էին թուում հաւաքուած ամբոխին և նրա պատմութիւնները, որոնք այնքան զարմանալի ու հետաքրքրական էին, որ ամբողջ ձմեռուայ ընթացքում Կողլիւկները

տանը կազմուող երեկոյեան ժողովներում ոչ մի երգ չերգուեց, ոչ մի հէքեաթ չպատմուեց: Եւ ինչ նշանակութիւն կարող էին ունենալ վաղուց ամենքին ծանօթ հէքեաթները՝ համեմատելով Փրանկայի պատմութիւնների հետ թատրոնական ներկայացումների, դիմակահանդէսների, արտաքոյ քաղաքի հիւրանոցներում կատարուող կերուխումի, դանազան յանցանքների, սպանութիւնների, ինքնասպանութիւնների և գողութիւնների մասին, որոնք պատահել էին երբևիցէ և մնացել նրա յիշողութեան մէջ՝ ուրիշ հետաքրքրական դէպքերի ահագին պաշարի հետ միասին: Կողլիւկի հիւրերի, մանաւանդ կանանց մէջ, կային շատերը, որոնք քաղաք անգամ չէին գնացել: Կային և այնպիսիները, որոնք թէև գնացել էին՝ բայց տեսել էին այնտեղ միայն եկեղեցին ու վաճառանոցը: Տէր իմ Աստուած, ի՜նչքան հարստութիւն կայ աշխարհի վրայ. ասես՝ խրճիթի աղա ու կեղտի չափ, եթէ մի ամբողջ սարի շաւելն նրան: Ու ապրում են մարդիկ առանց որևէ աշխատանքի, միայն մեղանշում են: Եւ ի՜նչպէս կարելի է այդպէս ապրել. մոռանալ և Աստուած և խիղճ...: Յաճախ այս կամ այն անկիւնից լսուող հառաչանքներն ընդհատում էին Փրանկայի բարակ ու սուր ձայնը. միայն պառաւ մուրացիկ Մարցելան էր, որ զարմանք չէր ցոյց տալիս: Պառաւի դէմքի կնճիռներն հարթոււմ էին, սև աչքերի մէջ ժամանակ առ ժամանակ կայծեր էին բորբոքուում, շրթունքները ժպտ էին արտայայտում: Օ՛, այդ ամենը նա ինքն էլ է տեսել, ինքն էլ գիտէ: Ե՛ւ նա և՛ Փրանկան բոլորովին ուրիշ արարածներ են, ուրիշ աշխարհի էակներ, բախտի բերմունքով ընկած

այն արջի բոյնը, այն պարզամիտ մարդկանց մէջ, որոնք ոչ բան են տեսել, ոչ բան գիտեն: Եւ մինչ Մարցիլան մասամբ ծաւուրթիւնից, մասամբ անվասահութիւնից չէր պատմում ոչինչ իւր կեանքի մասին՝ անհանգիստ, կեանքի և թարմ տպաւորութիւնների բուռն ծարաւով տանջուող Փրանկան մի առանձին բաւականութեամբ յիշում էր հին տպաւորութիւններն իւր սակաւապահանջ ունկնդիրների առաջ: Թւում էր նորան, թէ ինքն ամբողջ գլխով բարձր է կանգնած նրանցից և վերադառնալով տուն՝ թնդացնում էր խրճիթը բարձրաձայն ծիծաղով:

— Այ յիմար ռամիկներ, ա՛յ անխելք ոչխարներ. ես ամենահասարակ բաներ եմ պատմում, իսկ նրանք բաց են անում բերաններն ու աչքում. կարծես, սով գիտէ, ինչ հրաշալիքներ եմ ցոյց տալիս նորանց: Նրանց մէջ ես այնպէս եմ ինչպէս թագուհին հովիւների մէջ: Բայց այդ ոչինչ. բաւական ուրախանում եմ: Իսկ երբեմն թւում է, որպէս թէ ես թատրոնում եմ և կատակերգութիւն եմ ներկայացնում: Բայց քեզ ժողովուրդ եմ ասում, հա... Համեմատել անգամ չէ կարելի նոյն-իսկ ամենայիմար քաղաքացու հետ: Խողարածներ:

Ուրիշների հետ միասին Պաւլն էլ ուշադրութեամբ լսում էր կնոջ պատմութիւնները: Նա առաջ էլ գիտէր, որ աշխարհում կան մարդիկ, որոնք հարստութեան ու փարթամութեան մէջ են ապրում, բայց շատ քիչ էր հետաքրքրւում այդ հանգամանքով: Ինքը կարիք երբէք չէր զգացել, իսկ զանազան տեսակ զեղխութիւններն ամենակին չէին գրաւում նրան: Չափ բան կարող է լինել: Մէկին մի բախտ է

վիճակուած, միւսին ուրիշ: Ասածու հետ վիճել խօս չէ կարելի:

Յուրովին ուրիշ բան էր պատահում, երբ խօսք էր ընկնում սիրային արկածների, արիւնալից պատմութիւնների, մի խօսքով այն ամենի մասին, որ նրա հասկացողութեան մէջ բնորոշում էր մի ընդհանուր գաղափարով—մեղքով: Այդ ժամանակ Փրանկայի խօսքերն այնպիսի խոր տպաւորութիւն էին անում Պաւլի վրայ, որ նա անհանգստութիւնից այս ու այն կողմն էր ընկնում նստարանի վրայ կամ խուլ ձայնով շշնջում էր ամուր սեղմած ատամների միջև:

— Գարշելի՛ կեանք, գետինն անցնի այդ տեսակ կեանքը:

Երբեմնապէս նրա աչքերին նոյն-իսկ տեսիլներ էին երևում: Լսելով պատմութիւններն այն մասին, թէ ինչպէս մարդիկ ուրախութիւններ են անում արտաքոյ քաղաքի զբօսավայրերում, երեկոյթներում, պարահանդէսներում և ինչպիսի վատ եղիւթիւններ են սարքւում ու կատարւում այնտեղ՝ Պաւլը փակուած արտեանուներին միջևից յանկարծ տեսնում էր լայնարձակ նեմանը ներկուած նոր ծագող արևի ճառագայթներով, որոնք թափանցում էին վարդազոյն ամպերի շղթայի միջևից: Նրա ականջին հասնում էր մինչև անգամ հայրենի գետի մնջիկ ալիքների քաղցր խոխոջիւնը: Այն ժամանակ նա բարձրացնում էր դուլիք, պղտոր աչքերով նայում էր չորս կողմն. և երբ վերադառնում էր տուն՝ ուրախ, բորբոքուած Փրանկայի հետ միասին՝ ոչ մի յանդիմանութիւն չէր անում նորան՝ անվայել պատմութիւնների համար, այլ խնդրում էր միայն շուտով հանդարտուել:

— Կամաց, կամաց, — հանդարտեցնում էր նա կնոջը: — Աւելի լաւ կլինէր, որ դու բոլորովին մոռանայիր քո անցեալ կեանքդ այս տունը ժանկուց առաջ: Օ՛ր, ոչ որ քեզ խելք չէ սովորեցրել. այն-ինչ այնքան յիմար բաներ են լցրել գլուխդ, որ դու մինչեւ հիմա չես կարողանում մոռանալ: Է՛, ի՛նչ անենք, Աստուած տայ մի օր էլ կմոռանաս:

Նա երբէք չէր բարկանում Փրանկայի վրայ, չէր անարդում նրան՝ անցեալը յիշեցնելով, մինչև անգամ համբերութեամբ տանում էր իրան համար անտանելի երեկոյթները, չնայելով իւր կասկածներին Ալէքսէյի վերաբերմամբ: Մա ամենից գեղեցիկ և ճարպիկ տղամարդն էր ամբողջ գիւղում. ճիշտ է, նա ամուսնացած էր, բայց և այնպէս սաստիկ սիրահար էր երիտասարդ կանանց: Փրանկան, ըստ իւր սովորութեան, դուրս էր տալիս խելքին փշածը. մի անգամ նա բարձրաձայն յայտնեց, թէ Ալէքսէյը շատ նման է իւր նախկին բարեկամներին և ծանօթներին, թէ իրան դուր են գալիս Ալէքսէյի մութ-կապոյտ աչքերն ու վայելչակազմ մարմինը: Մի անգամ էլ Փրանկան, իբրև պատասխան նրա կատակին՝ ձգեց նրա երեսին մի բուռն շորացրած կեռաս և յետոյ մօտեցաւ, նրստեց նրա կողքին և հրապուրիչ ժպիտով նայեց ուղիղ նրա դէմքին: Այդ երեկոյին, Կօզլիւկների խրճիթից տուն վերադառնալիս, Պաւլն այնպէս ամուր սեղմեց կնոջ ձեռքն, որ Փրանկան ճիշ արձակեց ցաւից: Բայց Պաւլն աւելի և աւելի ամուր հուպ տուեց ձեռքը, ներս քաշեց Փրանկային տուն, վառեց լապտերն և խստութեամբ հարցրեց.

— Դու երդում կերել ես թէ չէ:

Փրանկան ենթադրել անգամ չէր կարող, թէ Պաւլի աչքերը կարող են վառուել այդպիսի բոցով, իսկ ձայնը՝ հնչել այդպէս խրոխտ: Չնայելով ձեռքի ցաւին՝ նա աչքերը չէր հեռացնում ամուսնու դէմքից:

— Դու երդում կերել ես թէ չէ, — կրկնեց Պաւլը:

— Լաւ, ի՛նչ կայ որ... — փորձեց կատակի տալ Փրանկան:

— Պատասխան տուր ինձ... այս ըոպէիս:

Երկու կապոյտ երակներ ձգուեցան Պաւլի ճակատի վրայ, իսկ աչքերն աւելի փայլեցին. բայց Փրանկան երկիւղի փոխանակ զգաց սիրոյ ուժգին բռնկումն դէպի ամուսինը, որից վերջին ժամանակներն սկսել էր սառչել: Պաւլը դուր եկաւ նորան, սաստիկ դուր եկաւ իւր նոր կերպարանքով: Փրանկան ընդհարուեցաւ մի նոր, իրան անծանօթ և շատ հետաքրքրական բանի — այժի հետ, որ նուաճեց իրան, և կըքի հետ, որ բորբոքում էր կիրքն և իւր երակներում: Սիրոյ աղաղակով, փաղաքշանքի արտասուներով երերուն շրթունքների վրայ՝ ընկաւ նա ամուսնու գիրկը: Պաւլն ամուր սեղմեց կնոջն իւր գրկում և փոքր ինչ յետոյ հանդարտ հարցրեց.

— Իսկ մեղաւոր մտքեր չկան գլխիդ մէջ. Ալէքսէյին չես սիրում, չէ՛:

— Է՛յ, գրողը տանի նրան, այդ ուսմիկին: Չատ հարկաւոր է նա ինձ: Քեզ եմ սիրում, քեզ, իմ սիրելի, իմ անգին, իմ ոսկի, իմ գոհար:

Պաւլը բոլորովին հանգստացաւ. նա գիտէր, որ Փրանկան երբէք սուտ չէ խօսում և չէր էլ կարող թագցնել նրանից որեւէ բան: Եւ յիրաւի, Փրանկան

այն անգամ սուտ շատաց: Գեղեցիկ տղամարդկանց շալակին էր թռչում նա աւելի ըստ իւր հին սովորութեան, կամենալով կոտորատուել, խելքահան անել նրանց: Նա բոլորովին դադարեց երեկոյթներ գնալուց և նոյն-իսկ մի քանի անգամ աւելեց խրճիթն ու ճաշ պատրաստեց, միայն չէր ուզում ջուրը գնալ և կովը կթել: Պաւլը չէր ստիպում նրան շուրճած բանն անելու և կրկնում էր՝ զիջողաբար ժպտալով:

— Լաւ, լաւ, գրանք դատարկ բաներ են. թող քո ասածդ լինի, միայն թէ քեզ համար լաւ լինի:

Կիրակի օրերը Փրանկան գնում էր մերձակայ քաղաքի եկեղեցին, երբեմն ամուսնու, երբեմն Ուրեանայի, Փիլիպպի, երբեմն էլ հարեաններից մէկն ու մէկի հետ: Քաղաքը թէև շատ փոքրիկ էր, այնու ամենայնիւ քաղաք էր, իսկ քաղաքային կեանքը միշտ գրաւիչ էր Փրանկայի համար: Ժամասացութեան ժամանակ նա կարող էր տեսնել շատ անծանօթ մարդկանց, յետոյ մտնել այս կամ այն կրպակը, կարող էր լսել մի որեւէ նոր բան:

Պատրաստուելով քաղաք գնալու՝ նա հազնում էր քաղաքային շրջապատը և ձեռքն էր առնում աղօթագիրքը, որի թերթերի մէջ կային բազմաթիւ մանր պատկերներ և շնորհաւորական տոմսակներ, ուստի և աղօթագիրքն ուռուցիկ տեսք ունէր: Այդպիսի պատկերներ և շնորհաւորական տոմսակներ Փրանկան մի ժամանակ տասնեակներով էր ստանում իւր տօնախմբութեան օրերին: Նրա քաղաքային հանգերձը մի առանձին յարգանքի զգացմունք չէր դարձեցնում ոչ ոքի մէջ, բայց նրա գրքի վրայ շատերը նայում էին զարմանքով և ոչ առանց յարգանքի: Ա-

նանձնապէս այդ գիրքը հետաքրքրում էր Պաւլին: Ո՛րքան անգամ նա գիրքը վերցնում էր ձեռքը, դուռը շուրթեամբ փշում էր վրայից փոշին, դարձնում էր թերթերը, երբեմն ժպտում էր քաղցրութեամբ և երբեմն տխուր շարժում էր գլուխը: Երկար զննելուց յետոյ՝ նա մի քանի անգամ հառաչում էր և ամենամեծ յարգանքով դնում գիրքն իւր նախկին տեղը— ամենապատուաւոր տեղն ամբողջ խրճիթում, լաստնու փայտից շինած պահարանի վրայ, լապտերի և փայլուն ինքնաեւի մէջտեղը: Մի անգամ, երբ Փրանկան վերադառնալով եկեղեցուց, ըստ սովորութեան անփոյթ կերպով աղօթագիրքը ձգեց սեղանի վրայ և ուրախ-ուրախ շատախօսելով՝ սկսեց անկիւնից անկիւն շրջել Պաւլն, աչքերը չհեռացնելով գրքից՝ ասաց. — Փրանկա, գիտես ինչ, Փրանկա: Ես ուզում եմ մի բան խնդրել քեզանից:

Այդ օրը Փրանկան հոգեկան շատ ուրախ տրամադրութեան մէջ էր, որովհետև քաղաքի վաճառանոցում այս ու այն կողմը թափառելիս, մի պճնուած երիտասարդ, գեղեցիկ մուշտակն հագին, երևի մի գործակատար մերձակայ ամբողջից, մատնացոյց անելով Փրանկային՝ ասաց ընկերոջը. «Տես, տես, ինչ գեղեցիկ է անպիտանը»: Իսկ ընկերը, որ աւելի հասակաւոր էր և երևի ամբողջ կառավարիչը՝ հաւանութիւն տուեց այդ խօսքերին գլխի շարժումով. «Ոչինչ, վատ չէ»: Բացի դրանից կարկոտ և աղ գնելու համար ստացած փողից նրա մօտ աւելացաւ քսան կոպէկ, որոնցով և նա մի գրուանքայ հիանալի շաքարեղէն գնեց: Այս բոլորն ի միասին առած ստիպեց նրան ջերմ զգացմունքով պատասխանել ամուսնուն:

— Քեզ համար, սիրելիս, ես աշխարհումս ամեն
ինչ պատրաստ եմ անելու:

— Դէ, եթէ դու այդչափ բարի ես, արի, վարձք
արա, ինձ կարգալ սովորեցրու:

Փրանկան առաջ դարմանքից քարացաւ, բայց
յետոյ հպարտութեան զգացմունք եկաւ վրան: Այ
ինչ է նշանակում լաւ ընտանիքի աղջիկ լինել: Եթէ
նա լաւ ընտանիքից չլինէր՝ չէր իմանայ կարգալ:
Լաւ, ինչո՞ւ չէ: Նա կսովորեցնէ Պաւլին կարգալ: Ի՞նչ
մեծ բան է: Զանազան պարունների տներում նա տե-
սել է այնպիսի դաստիարակուհիներ, որոնց գլխում
աւելի քիչ խելք կար, քան իրան՝ Փրանկայի, ձկոյ-
թում, և որոնք կարողանում էին երկխաներ կար-
դացնել: Բայց դրա համար այբբենարան է հարկաւոր:
Այբբենարան գնել Պաւլը կխնդրէ հարեաններից մէ-
կին, իսկ հիմա չէ կարող արգետք սովորել նա տա-
ռերի անունները:

— Յոյց տուր, Փրանկա... խնդրում եմ, ցոյց
տուր թէկուզ այս գրքով: Ըստ վաղուց ես որոնում
էի այդպիսի երջանկութիւն:

Փրանկան կրկին ապշեց: Ի՞նչ մի առանձին եր-
ջանկութիւն է կարգալ իմանալը: Բայց Պաւլը սկսեց
բացատրել, թէ ոչ մի մարդու նա չէ նախանձում,
բացի նրանցից, որոնք եկեղեցում կարող են կրկնել
աղօթքները գրքով, իսկ օտանը նստել ու կարգալ
դանազան հետաքրքրական պատմութիւններ: Աշխար-
հից աշխարհ թափառել նա չէ սիրում, ուստի և չը
գիտէ, թէ ինչ է կատարում հեռուն, սարերի ու ան-
տառների միւս կողմը, այն-ինչ գիտենալ ցանկանում
է: Գրքերի մէջ ամեն ինչ դրած է. Պաւլն այդ շատ

չաւ գիտէ: Երբ նա հանգուցեալ հօր հետ միասին
պաների գոններն էր քաշ գալիս՝ այն ժամանակ գրք-
քեր շատ է տեսել և լսել է, թէ ինչպէս մարդիկ
կարդում են այդ գրքերը: Յաճախ մտածում էր Պաւ-
լը մի հնարք գտնել կարգալ սովորելու, բայց սովո-
րեցնող չկար: Նրանց գիւղում երկու գրագէտ մարդ
կայ միայն, նրանք էլ ոչ ժամանակ, ոչ ցանկութիւն
ունին սովորեցնելու: Իսկ հիմա կնոջ հետ միասին նա
այդ երջանկութիւնն էլ բերեց իւր խրճիթը: Կինը
նրան և Աստուծուն փառաբանել կսովորեցնէ, լաւա-
բից լոյս կհանէ, և գուցէ մինչև անգամ աւելի լաւ
մարդ կդարձնէ, որովհետեւ, ասում են, գրքերի մէջ
գրած կայ, թէ ինչպէս մարդ կարող է իւր հոգին
մաքրել և պահպանել ամեն մի մեղքից:

— Ի՞նչ հագի, դրանք բոլորը դատարկ բաներ
են, — ասաց Փրանկան. — իսկ թէ գրքերի մէջ հետա-
քրքրական բաներ կան գրած՝ այդ ուղիղ է:

Փրանկան ինքը սիրում էր կարգալ: Նրա աի-
կիններից մէկը շատ գրքեր ունէր և նա ծածուկ
վերցնում էր այդ գրքերից, կարդում էր կամ մենակ,
գիշերն անկողնում պառկած, կամ իւր հիւրերից
մէկն ու մէկը հետ խոհանոցում: Այդպիսի պատմու-
թիւններից մէկը նա միտն է պահել և հէնց հիմա էլ
կպատմէ Պաւլին: Կարդում էր նա այդ պատմութիւ-
նը, երեկուայ պէս յիշում է, մի լակէյի հետ միասին,
որի վրայ այն ժամանակ սիրահարուած էր:

Պատմութիւնը մի վէպ էր՝ լի ապշեցնող ար-
կածներով և խորհրդաւոր պատահարներով: Նրա մէջ
կային և աւագակներ, և թունաւորողներ, և անբա-
ւոյական կանայք, և ընկեցիկներ, և առաքինի իշխա-

նադուստրներ և չափազանց մեծահոգի կոմսեր: Փրանկան պատմութիւնն անու՛մ էր մանրամասն, եռանդուն շարժումներով, առանձին ուշադրութեամբ կանգ առնելով սիրային արկածների վրայ... Աստուած, ինչ կնշանակէ կարգալ իմանայ: Բայց Պաւլը, թէև պատմութիւնից շատ էլ գո՛հ չմնաց, այսու ամենայնիւ իւր դիտաւորութիւններից չհրաժարուեց: Յրտաշունչ ձմեռ էր, գետերը ծածկուած էին սառոյցի հաստ ծածկոյթով, միևնոյն է, ուրիշ գործ չկար անելու:

Փրանկան սկզբում եռանդով էր կատարում յանձն առած նոր դերը: Կէս օրուայ ժամանակ նա նստում էր Պաւլի կողքին մաքուր լուացած և քերած սեղանի առաջ պատուհանի մօտ: Այդ բոսայէներում բարձրահասակ քառասնամեայ տղամարդը դառնում էր համարեա մի հնազանդ և չափազանց վախկոտ երեխայ: Կռացնելով գլուխը գրքի վրայ՝ նա այնպիսի ուշադրութեամբ դնում էր ցոյց տուած տառը, որ քիչ էր մնում աչքերը դուրս թռչելին ընկից: Գծուար էր նրա համար ընտելանալ այդ մանրիկ գծերին և շըրջաններին, աւելի մեծ դժուարութեամբ տպաւորու՛մ էին նրանք Պաւլի յիշողութեան մէջ:— Բ... գ... դ... հառաչում և յոգոց էր քաշում Պաւլը, չզգալով թէ ինչպէս ամուր հիւսում են ձեռները միմեանց հետ սեղանի տակ, ինչպէս կոտորատում են մասների խաղերը:

— Ժ... ի... Հետեեալ տառի վրայ նա երկար կանգ առաւ խոր լուութեան մէջ, միայն հեղհեղ աւելի ու աւելի խոնարհեցնում էր գլուխը դէպի գիրքը և թափում ճակատից խոշոր կաթիլներ: Ի՛նչ դժուար է եղել այդ տառը միտքը պահել: Վերջա-

պէս ցած ձայնով ու երկիւղով նա շնչաց. «դ»: Փրանկան, որ ամեն մի երկար ընդմիջման ժամանակ անհամբերութեամբ վեր-վեր էր թռչում նստած տեղում՝ բարձրաձայն աղաղակով ոտքի կանգնեց.

— Ա՛յ յիմար, գ... դ... դ... ի՛նչ տեսակ «դ» է դա, որ գլուխ չունի: Ա՛յ ռամկի գլուխ: Գիտութիւնը քեզ նոյնքան սաղ է դալիս՝ որքան ուղտին թամբը:

Ուշադրութիւն չդարձնելով Փրանկայի վիրաւորական խօսքերի վրայ, ամբողջապէս անձնատուր եղած ջերմ ցանկութեան՝ գոնէ մի օր, գոնէ մի կերպ զբաղիտութիւն սովորելու՝ Պաւլը նայում էր կնոջ երեսին աղերսալից աչքերով:

— Լա՛ւ, Փրանկա, մի բարկանար, լա՛ւ, ցածր, կամաց, ես յիշեցի, սա «յ» է... հա՛, գլուխ չունի... նստիր և ցոյց տուր նորից... լա՛ւ, կամաց, հանգըստացիր:

Նա բռնում էր Փրանկայի ձեռքն և կրկին նըստեցնում տեղը:

— Գիտե՛ս ինչ, Փրանկա. ես այս բանին անսովոր մարդ եմ... Դու մի քիչ համբերիր, սիրելիս... թող որ ես հասկանամ բանի էութիւնը:

Նա, յիբաւի, բաւական արագ ընտելացաւ զբաղիտութեանն և մի անգամ երեկոյան, երբ լապտերի լուսով կարողացաւ յաջողութեամբ կրկնել ամբողջ այբուրենը,— ա, բ, գ... այն ժամանակ Փրանկան խայթուածի նման վեր թռաւ տեղից և բղաւեց.

— Զե՛մ ուզում, չե՛մ, հերթը է, ինչքան սովորեցրի, գրողը տանի գիրքն էլ, կտրղաւն էլ: Դու ինձ դաստիարակու՛մ ես վարձել, ի՛նչ է: Առանց դրան

էլ այստեղ այնպէս տխուր է, որ մարդու հոգին դուրս է գալիս:

Նա երեսն ի վայր փռուեցաւ անկողնի վրայ և բերանը լայն բաց անելով յօրանջեց: Պաւլը բարձրացրեց գլուխը, նայեց Փրանկային և զիջողաբար թափ առեց ձեռքը:

— Երբեմն այժեղը գալիս են: Կարելի է, քնել ես ուզում. դէ, հանուիր ու պառկիր:

Պաւլը հանդցրեց լապտերը, հանուեց և հինգ բոլակից յետոյ արդէն քաղցր մշմշում էր: Իսկ Փրանկայի քունը չէր տանում: Չմեռուայ երկար գիշերնեւրին նրան պաշարում էր երկիւղը. նա մօտ էր յուսահատուելու: Գոնէ մի ձայն հասնէր ականջին, գիշերային պահապանի մի սուլոց, մի ճառագայթ թափանցէր փողոցի հեռաւոր լապտերից. նուազածութեան արձագանգ լսուէր, գոնէ որեէ բան, որ յիշեցնէր քաղաքային կեանքը: Այստեղ ձմերային ցուրտ հանդարտ գիշերները թագաւորում էր այնպիսի զարհուրելի մեռելային լուսթիւն, այնպիսի անթափանց խաւար, որ Փրանկային թւում էր կրբեմնապէս, թէ նա պառկած է խորունկ, շատ խորունկ հողի տակ: Երբեմնապէս այդ իրողութիւնը խանգարում էր մի բարձրաձայն թրխկոց, կարծես մէկն ամենայն ուժով քար լսփելիս ինէր խրճիթի պատին: Փրանկան վեր էր թռչում, լարուած ուշադրութեամբ նստում էր անկողնում և երբ թխկոցը կրկնում էր նորից՝ սկսում էր քաշքշել քնած ամուսնուն: Անշուշտ աւազակներ են... Պաւլը նմանապէս սկսում էր ականջ գնել և երբ թխկոցը հնչում էր էլի մի անգամ՝ ծիծաղելով բացատրում էր կնոջը, թէ այդ ոչ այլ ինչ է, և թէ ոչ

պատերի տրաքտրաքոցը ցրտից: Ժամանակով Փրանկան ինքն էլ համոզուեցաւ, որ այդ սուղիղ է. այնուամենայնիւ ոչ մի կերպ չկարողացաւ բնտնանալ գիշերային ձայներին: Սառնամանիքն, ինչպէս մի առասպելական տիտան, բարկացած ինքնիշխանաբար շրջում էր գիւղում, հարուածներ էր հասցնում երբեմն այս, երբեմն այն խրճիթին, երբեմն էլ խփում էր պատուհաններին իւր սուռցային ձեռքով: Ասեւք սրանից լաւ չէր և՛ հախլոցը: Յուրաքանչեւ ճոճուում ու հարուածում էր, իսկ հախլոցը մրմնջում և լաց էր լինում զանազանակերպ ձայներով: Քամին յոգոց էր քաշում, ջուրը սաւցի լույաներից խոշոր արտասուքի նման թափւում էր գետին. հիւսօրեայ տանձենին խրճիթի պատերի մօտ հառաչում էր այնպէս, որ կարծես մի տեղը ցաւելիս լինէր: Փրանկային թուում էր, թէ խրճիթի շուրջը մեղաւոր մարդկանց հոգիներ են թափառում. նրա միտքն էր գալիս մերձակայ գերեզմանատունը, և նա վրդովուած սկսում էր շշնջալ:

— Յանուն հօր և Որդու և Հոգոյն Սրբոյ, ամենայն սուրբք, բարեխօս լերուք...

Բայց ամենից վատ դրութեան մէջ էր լինում Փրանկան, երբ քնած գլուխ վրայից փոթորիկ էր անցնում: Թռչում գալիս էր նա լայնարձակ դաշտերից, նեմանի ափերի մօտ տարածուող հովիտներից, և անդուսպ կատաղութեամբ յարձակում էր մի տասնեակ խղճուկ, ձհան հիւսերի մէջ կիսով չափ թաղուած սնակների վրայ: Այն ժամանակ օդը լցում էր աշխարհիս վրայ գոյութիւն ունեցող ամենատեսակ ձայներով: Երբեմն լսում էր տասնաւոր թնդանօթ-

ների միանուագ թնդինն, երբեմն գայլերի վոհմա-
կի վայրենի ոռնոց, երբեմն հսկայական թռչուննե-
րի թևերի թարթափին: Այս ամենը միախառնում
և կազմում էր մի աններդաշնակ, դժոխային նուազա-
հանդէս, որ սակայն անդօր էր խորունկ քնից ար-
թնացնելու գիւղի խաղաղ բնակիչներին: Մի կին մի-
այն անշարժ նստած էր անկողնում, հայեացքն ուղ-
ղած դէպի խաւարը, ընդհատուող շնչաուլթեամբ,
սառն քրտնքի խոշոր կաթ իլները ճակատին: Նա այժմ
համոզում էր, որ անհայտ, անհայտ շուտով կընկահան կլի-
նին ճռճացող և երեքացող դռներն ու պատահան-
ներն, ապա ներս կիւլտէ կատաղած սատանաների
խուժանք, կամ քամին մի հարուածով փուլ կածէ ամ-
բողջ խրճիթը:

— Խրճիթը փուլ է գալիս, Պաւլ, այժմ Պաւլ:
Փախչի՛նք, փուլ է գալիս խրճիթը:

— Ի՛նչ է,— քնի միջից հարցնում է Պաւլը:

— Մէկ ականջ դիր, է՛:

Պաւլը մի բոպէ ականջ էր դնում և յետոյ շուտ
էր գալիս միւս կողքին:

— Դատարկ բան է, փուլ չի գայ. առաջին ան-
գամն է, ինչ է:

— Պաւլ, լսիր... վառիր լապտերը... իմ անդին,
իմ ոսկի, իմ գոհար, վառիր:

Պաւլը չէր ստիպում երկար խնդրելու, խսկոյն
վեր էր կենում ու վառում լապտերը:

— Ինչո՞ւ դու ինքդ չես վառում:

— Օ՛հ, ես չունչ քաշել անգամ վախենում եմ...

— Դատարկ բան է,— կրկնում էր Պաւլը, երեսդ
խաշակնքիր ու քնիր:

Նա խսկոյն բնում էր նորից, իսկ փոքր ինչ
հանգստացած Փրանկան շարունակում էր նստել ան-
կողնում և դիտել քնած ամուսնուն: Պաւլը քնած ժա-
մանակ աւելի հասակաւոր էր երևում՝ քան իսկապէս
էր: Յերեկը դիւրաթեք, ճիւղն շարժուած քները հա-
մարեա երիտասարդ մարդու կերպարանք էին տալիս
նորան, այն-ինչ հիմա կնճիւղներն աւելի խառնում
էին ճակատի վրայ, հուպ տուած շրթունքներն աւե-
լի խիստ արտայայտութիւն էին տալիս գէմքին: Փրան-
կան աչքերը շհեռացնելով նրանից՝ շնչում էր ինքն
իրան սեղմած առամների միջից:

— Անաս՛ն, նորից քնեց:

Բացի դրանից ի՛նչպէս դուր չէ գալիս այժմ նա
Փրանկային: Բոլորովին այդպէս չէր երևում նա առա-
ջին անգամ մակոյկում, նեմանի վրայ: Այն ժամանակ
Փրանկան համարում էր նրան երիտասարդ: Իսկ հի-
մա... և նա կրկնեց.

— Ծերունի՛:

Խրճիթի շուրջը քամին կատաղում էր, սուլում,
զոռում, կաղկանձում. բարկութեան կայծեր էին թափ-
ւում կնոջ աչքերից, որ նստած անկողնում խառն ի-
խուռն մագերով՝ չէր դարձնում աչքերը կողքին քնած
մարդու երեսից:

Բայց երբ լուսաբացին Պաւլը զարթնում և քա-
շում էր կնոջն իւր մօտ, Փրանկան կաշում էր նորան,
ինչպէս մի քծնող կատու, համբոյրներ էր շուայում
նորան, շնչում էր փաղարչական խօսքեր, իսկ մի քա-
նի ժամից յետոյ ստքի թռչելով՝ ուրախ-ուրախ բան
էր անում վառարանի առաջ և պատրաստում էր սե-
ղանք:

Սակայն շատ անգամ Պաւլը չէր զարթեցնում կնոջը, որ յաճախ քնում էր լուսադէմին միայն, և կամաց դուրս էր գնում խրճիթից նայելու սառցի ճեղքուածքը, ուր մի օր առաջ նա ցանց էր դրել, կամ դիտելու սառցի ընթացքը, երբ գետը բացուած էր լինում արդէն: Զմեռն անցնում էր, արևն սկսում էր աւելի ու աւելի տաքացնել. տեղ-տեղ երևում էին ձիւնից ազատուած տարածութիւններ, ազոաւներն ու ըտիս կռանչիւնով դանդաղութեամբ մի տեղից միւս տեղ էին թռչում: Գետի վրայից, երեւեակայական նաւերի տորմդի նման, լողում էին սառցի անազին կտորներ: Թափանցիկ, թէև տակաւին ցուրտ օդի մէջ գարնան հոտ էր վիշում:

Չատ անգամ իւր կեանքում Պաւլը տեսել էր սառուցի ընթանալու տեսարանն և իւրաքանչիւր անգամ ողջունում էր այն ուրախ ժպիտով: Նա կարօտցել էր հայրենի գետին: Զմեռն անց կացաւ կարծես թմրութեան մէջ, իսկ հիմա ամեն ինչ նորից սկսում է զարթել, կենդանանալ... Ահա Փիլիպպն էլ սաւրքում է իւր պարօմը, բայց երեւի ոյժը չէ պատում, որովհետև աղաղակում է.

— Օգնիր, Պաւլ, արի, օգնիր:

Պաւլը վերցնում է կացինն և սկսում է խփել անազին մեխերը հաստ տախտակների մէջ: Ահա դուրս եկան ջուրը գնալու և՛ Ուլեանան, և՛ ուրիշ կանայք, իսկ տղամարդիկ սկսեցին քաշել դէպի գետի ափը մակոյկներն ու նաւակները: Գետեզրը կեանք առաւ: Քանի մի պատանի, Գանիկայի առաջնորդութեամբ, բարձրացան ափի մօտից անցնող անազին սառցի կտորի վրայ և յաղթանակի ու երկիւղի աղաղակներ-

րով վորձում են սողալ նրա հարթ մակերևութի վրայ: Փիլիպպը վերևից բարձրաձայն անարգում է եղբօրը շարութեան համար, իսկ Պաւլը, մի ըստէ թողնելով անխառնը՝ բացատրում է հաւարուած հարևաններին, թէ զարուհն այս տարի տաք ու միակերպ կը լինի, թէ այդ նա իմանում է սառցի գնալու ժամանակից և զեսնի հոտից:

Այդ ժամանակ զուան ճոճուցից և գաւազանի թխթխոցից Փրանկան արթնացաւ:

— Յանուն հօր և Որդւոյ...— լսուեցաւ մի խրդալից տղայի սրտանակաւ ձայն:

Փրանկան ծուլութեամբ կուշ ու ձիգ եկաւ անկողնում ու սասց.

— Հա՛, դո՛ւ ես, Մարցելա. վառիք, խնդրեմ, վառարանը. ես էլի կպռակեմ մի քիչ:

Մուրացիկ կինը, շնորհիւ այն շնչին տուրքերի, որ ստանում էր երբեմնապէս Փրանկայից՝ դարձել էր նրա հրուհնազանդ ծառան և միակ հաւատարմատարը: Փրանկան ոչ ոքի հետ այնպէս անկեղծ չէր, որպէս նրա հետ: Մարցելան ևս իւր կողմից պատմել էր նորան իւր ամբողջ կեանքն ուրիշների ծոտ ծառայած ժամանակ, թէ ինչպէս երբեմն աշխատում էր առանց հանգստանալու, իսկ երբեմն ամբողջովին անձնատուր լինում դուարձութիւնների՝ ինչպէս պատահէր: Կար ժամանակ, երբ նա էլ երջանիկ էր ու գեղեցիկ շորերով էր զարդարւում, անում էր այն միայն, ինչ որ ինքն էր ուզում: Նրա պարոնն երկտասարդ էր և սիրում էր նրան այնպէս՝ որ հօգին անգամ չէր խնայի: Զամուսնացաւ նա Մարցելայի հետ նրա համար, որ ինքը, Մարցելան, գեղջկուհի

...ամայրի քոջարւոր հոգով եւ իւրապէս կատարած լինելու
 ...ապարտ զի նաւարկ զն
 ...նիւն ձմի շատ ահա՛մ մմ լճագով մէջով—
 ...մէտի զմի ամ բնիւրարտ—միտմ: քո նաւարկ զն
 ...ի վեցըցաւ:—իդատ փաճ է բնագրատմ իոյ
 ...մմ բնիւրան միտմ՝ ի վեցըցաւ: մմ ին լճի շատմով
 ...գա՛մ զիտմ... միի մի մեցնպի ում՝ բնագի լ վեցըցաւ
 ...քոյտատմով լ լ լ վեցըցաւ մմ զիտմ շատմով զն
 ...միտմ զն միտմ՝ մմ

Գ

Աշնանային օրն երեկոյանում էր: Երկնքի վրայ
 իրար յետևից խումբ-խումբ ձգուում էին մութ-մուայր
 ամպեր: Նեմանի ափին զետեղուած փոքրիկ գիւղի
 բնակիչները կարծես մեռել էին բոլորեքեան. փողո-
 ցում և տների գաւիթներում ոչ մի մարդ չէր երե-
 ւում, միայն տեղ-տեղ փոքրիկ ծուռ ու մուռ պատու-
 հաններում սկսում էր լոյս երևալ:

Այս խաղաղութեան և ամայութեան մէջ Պաւլը
 կանգնած էր իւր խրճիթի դռան մօտ, սրպէս մի սիւն՝
 ցցուած գետնի մէջ: Անգիտակցարար ժամանակ առ
 ժամանակ նա մօտեցնում էր շրթունքներին վաղուց
 հանգած կարճիկ ծխամորճն և անգիտակցարար կըր-
 կին ցած թողնում ձեռքը: Նրա աչքերը չէին երևում
 մինչ յօնքերն իջեցրած գլխարկի կօզիւրեօկի տակից,
 սակայն շրթունքների և կղակի վրայ նկատելի էր
 անընդհատ ջղաձգութիւն, կարծես նա աշխատելիս
 լինէր զսպել հեծեծանքն ու ցաւի կսկիծը: Երբեմնա-

պէս նա ինչ-որ անորոշ բան էր փնթփնթում, ապա
 լուում կրկին, չհեռացնելով հայեացքը գետից և հան-
 դիպակաց ափում սփռուող լայնատարած դաշտերից:

Նեմանի միւս կողմից լսուեցաւ բարձր աղաղակ.
 «պարօմ, պարօմ»: Կօզիւրեօկների խրճիթի դուռը բա-
 ցուեցաւ և այնտեղից դուրս եկան երկու մարդ: Քա-
 նի մի ըոպէից յետոյ պարօմն արդէն մօտենում էր
 հանդիպակաց աւազոտ ափին, ուր աղօտ կերպով ե-
 րևում էր երկձի կառքի ուրուագիծը: Ցածր կա-
 խուած մութ ամպերի տակ, դանդաղահոս գետի
 խաւար մակերևոյթի վրայ և՛ պարօմն, և՛ նրա մէջ
 նստած երկու մարդը տարօրինակ ուրուականների էին
 նմանում: Համաչափ, հանդարտ, առանց ամենափոքր
 աղմուկ կամ ծփանք առաջացնելու՝ Փիլիպպն ու Դա-
 նիլկան երբեմն թեքում էին դէպի յետ, երբեմն
 ուղղում, խորունկ սուզելով թխակները մթին ջրի մէջ:

Պաւլը խոր հառաչեց և ինքն իրան մըմնջաց.
 —Օհ, Տէ՛ր իմ Աստուած:

Յայանի չէ, նաւակի տեսքն արդեօք, թէ որեւէ
 միտք, արթնացած նրա գլխում, դարձրեց նրան դէ-
 պի իրականութիւնը, միայն նա ցնցուեց ամբողջ մար-
 մնով և ուղղեց գլխարկը:

Լեռան վրայ դժուարութեամբ բարձրանում էր
 երկձի կառքը: Փիլիպպի բարձր հասակն երևեցաւ
 Կօզիւրեօկների խրճիթի անկիւնում: Որպէսզի ժամանակ
 վատակէ՛ նա թուա ցանկապատի վրայից և կանգնեց
 Պաւլից քանի մի քայլ հեռու:

—Պաւլ, ասաց նա, մի բարկանար մեզ վրայ,
 մինք այս ըոպէիս ուրեւաղնիկին անց կացրինք գե-
 տից և ամեն ինչ պատմեցինք նորան:

— Բայց ինչ պատմեցիր դուք նորան, — դժուարութեամբ հարցրեց Պաւլը: Ֆիլիպպը փոքր ինչ քաշ արաւ գլուխն և քորեց ծոծրակը:

— Այն՝ որ Փրանկան չկայ, որ ահա մի ամբողջ շաբաթ է նա չէ երևում, — ցածր ձայնով ասաց Ֆիլիպպը:

— Պաւլը բարկութեան հայեացք ձգեց իւր խօսակցի վրայ:

— Սատանան դրդեց ձեզ բերաններդ բանալ, — դժգոհութեամբ ասաց նա:

— Ես կարելի է չասէի էլ... ինչ իմ գործն է խառնուել այդ բանի մէջ, — սկսեց արդարանալ Ֆիլիպպը. — բոլորը Գանիկայի արածն է... այսպիսի, այսպիսի բան... պարոն ուրեատնիկ, ասում է, այսպիսի, այսպիսի բան... Փրանկան փախաւ:

Երկձի կառքը բարձրացաւ սարն և կանգ առաւ Ֆիլիպպի խրճիթի դարպասի առաջ: Կառքում նստած մարդը, որ փաթաթուած էր թիկնոցով՝ սկսեց խօսել փոքր ինչ ծաղրական ձայնով:

— Հ'ը, Կօրիցկի, ասում են կինդ կորել է, հմ, փախել է, ինչ: Կարելի է աւազակներն սպանել են, կամ կարելի է ինքն իրան ջուրն է ձգել: Ինչո՞ւ համար ոստիկանութեանն իմաց չտուիր: Գուցէ գտնէին նրան շուտով: Միթէ դու նրան չես ավստում: Այնպիսի գեղեցիկ կին է կորցրել ու ամենեկին տէրը չէ լինում: Ամաշիր, եղբայր, հա, հա, հա...

Ուրեատնիկը ծիծաղում էր, իսկ խրճիթի առաջ կանգնած երեք հոգին ակն յայտնի անհամբերութեամբ սպասում էին Պաւլի պատասխանին: Գուցէ նա սկսէ

հայհոյել փախած կնոջը, գուցէ խնդրէ ուրեատնիկին, ինչպէս էլ որ լինի՝ գտնել և պատժել նրան ամենախիստ կերպով: Բայց Պաւլը լռեց մինչև այն ժամանակ, երբ ուրեատնիկը դադարեց ծիծաղելուց, և ապա պատասխանեց հանդարտ ու հաստատուն ձայնով.

— Նա ո՞չ փախել է, ո՞չ խեղդուել և ոչ սպանուել աւազակներից: Նա իւր ազգականների մօտ է գնացել...

— Է՛հէ, — մէջ մտաւ Գանիկան, — ազգականների մօտ է գնացել... յայտնի չէ միայն թէ երբ կվերադառնայ:

Ֆիլիպպը բղաւեց եղբօր վրայ, իսկ Պաւլը շարունակեց.

— Ոստիկանութեանն ես չեմ իմաց տուել և երբէք էլ իմաց չեմ տայ, որովհետև այս բանում ոչ մի ոստիկանութիւն հարկաւոր չէ: Նրա համար ոստիկանութիւնն ես եմ:

— Պաւլը բարձրացրեց գլուխը. նրա ձայնի մէջ լսելի էր բարկութիւն:

— Օ՛հ, ինչ հպարտն է եղել, պահ, — բարկացաւ նոյնպէս և ուրեատնիկն ու դժգոհութեամբ աւելացրեց.

— Ուրեմն դու թո՞յլ ես տուել նորան գնալու:

— Այո՛, — առանց մի րոպէ՛ տատանուելու՝ պատասխանեց Պաւլը: Գանիկան չկարողացաւ զսպել իրան և բարձրաձայն ծիծաղեց:

— Դէ որ այդպէս է, ես այստեղ գործ չունիմ: Քչիր:

Կառքը շարժուեց տեղից և շուտով ծածկուեցաւ, ծռուելով միւս փողոցը: Պաւլը շուտ եկաւ և դար-

ձաւ իւր յետևում կանգնած մարդկանց: Նրա աչքերը փայլում էին, որպէս երկու շիկացած ածուխ:

— Իսկ դուք լեզուներդ պինդ պահեցէք ատամներիդ յետևը, — բարկութեան շարժումով աղաղակեց նա. — Ես հանդարտ մարդ եմ, ուղիղ է, բայց ինձ էլ կարելի է բարկացնել... Ձեր ինչ գործն է, թէ սուր է գնացել նա և երբ կվերադառնայ, ո՞ւր թէ շուտ: Եթէ նա որևէ վատ բան է արել՝ ինձ է արել և ոչ ձեզ: Բանն այս է: Եւ եթէ ճշմարիտն ասենք՝ նա ինձ էլ ոչ մի վատ բան չէ արել... Ազգականների մօտ է գնացել, գնացել է իմ թոյլտուութեամբ: Մյուս պէս էլ իմացէք: Բերաններդ փակ պահեցէք և այտուհեակ շլտեմ շիմանամ ձեր դատարկախօսութիւնը...

— Օ՛խ, Պաւուչա, — ցաւալի ձայնով խօսեց Ուլեանան. — երևի դու մեզ բոլորովին չես սիրում, որ այդպէս բղաւում ես մեզ վրայ... Եւ այս բոլորը — Ուլեանան սաստիկ ցածացրեց ձայնը — այդ անպիտանի, այդ խաբեբայի պատճառով:

Լսելով քրոջ ձայնը՝ Պաւլը փոքր ինչ կակղեցաւ: — Ես ձեզ վրայ չեմ բղաւում, — հանդարտ սպաստասանեց նա, — միայն խնդրում եմ և պատուիրում չանել այն՝ ինչ որ ինձ դուր չէ գալիս: Չէ՛ որ ես ձեզ ոչ մի վատ բան չեմ անում... դուք էլ ինձ մի անէք... Իսկ Փրանկան ազգականների մօտն է գնացել, իմ թոյլտուութեամբ է գնացել ու շուտ կգայ թէ ուշ՝ այդ միայն ինձ է յայտնի: Ահա ձեզ իմ վերջին խօսքս... միաներդ պահեցէք:

Նա առանց շտապելու անց կացաւ ցանկապատի վրայից և ուղղեց քայլերը դէպի իւր խրճիթը: Կօղիւկները նմանապէս գնացին տուն: Պաւլը մնաց

միայնակ աշնանային գիշերուայ անդուր և մռայլ յարկի տակ: Ահա բարձրացաւ քամին և շարժեց ծառերի տերևաթափ ճիւղերը: Ամպերն աւելի ու աւելի ցած էին իջնում և իրանց վարագոյրով ծածկում մերձակայ առարկաները: Գիւղի բնակիչների համար սկսում էր օրուայ ամենատխուր ժամանակը, որովհետև երեկոյեան ժողովները դեռ չէին սկսուել:

Անտառում, գերեզմանատանը, լսուեցաւ բուռի տխուր ձայնը. կարծես նորան պատասխանելու համար՝ ճռճուաց մի տեղ դարպասի դուռը. թանձր խաւարի միջից յայտնուեցաւ մի մութ կերպարանք և կանգ առաւ Պաւլի առաջ: — Ի՞նչ, — շնչաց նա: — Ի՞նչ, սով կայ այստեղ, — հարցրեց Պաւլը վախեցած, կարծես արթնանալով խոր քնից:

— Ի՞նչ ես ցցուել խրճիթիդ մօտ պահապան դիտործի նման: Հիմա գիշեր է, ինչքան էլ որ նայես՝ ոչինչ չես տեսնի: Տուն մտի՛ր, լսում ես: Գէ, գնա, թէ չէ մարդիկ կկարծեն, թէ դու խելքդ կորցրել ես կամ թէ չարոց ես հանդիպել:

Խօսողը շնչում էր ցածրաձայն, թէև նրա խօսքերի մէջ ամենևին խորհրդաւոր բան չկար և բացի դրանից փողոցում ոչ ոք չկար, որ ահանջ դնէր նորանց: Սովորաբար այդպիսի ձայնով խօսում են ծանր հիւանդի կամ հոգեվառք մարդու անկողնի մօտ:

— Լսում ես, Պաւլ, տան մտի՛ր: Ի՞նչ ես կանգնել այստեղ: Տես, ուզում է անձրև դալ:

Մյուս տեսակ ստիպմունքը վրդովեց Պաւլին:

— Ինձանից ինչ ես ուզում, Աւգօտեա, ինչ ես 4 պել ինձ, — բարկացած և նմանապէս շնչալով ասաց

նա:—Չեոք վերցրու ինձանից, ասում եմ քեզ, եթէ ցանկանամ՝ ամբողջ գիշեր կկանգնեմ... քո գործդ չէ: —Ա՛յ, տեսնենք թէ կկանգնես: Ես չեմ թողնի, որ դու դուր տեղը փորձանք բերես գլխիդ: Երևի դու կարծում ես, թէ ես քիչ հիւանդներ եմ տեսել ու ոտքի կանգնացրել նրանց: Քեզ էլ ոտքի կհանեմ:

Ակներև էր, որ Պաւլի այժմեան դրուժիւնը նա հիւանդոտ դրուժիւն էր համարում: Իեռ առաւօտեան հանդիպելով Պաւլին փողոցում՝ Աւդոտեան ձգեց նրա վրայ զննողական հայեացք և շարժեց գլուխը:

—Տուն մտիւր,—եւ քեզ բան պիտի պատմեմ Ֆրանկայի մասին: Մաքսիմն այսօր եկաւ քաղաքից ասում է՝ տեսայ նրան: Եթէ տուն կամենա՝ ամեն ինչ կպատմեմ, իսկ եթէ ոչ, կնոց այդպէս անզգայ անասունի նման, կամ ինչպէս անխելք երեխայ, որ չէ հասկանում իր օգուտը:

Ի դուր չէր այդպէս ասում Աւդոտեան: Ո՛րքան անգամ իւր որդի Մաքսիմի և ապա փոքրիկ թոռներին հիւանդութեան ժամանակ նա կանգնել է նրանց անկողնի մօտ՝ դառն զեղի գգալը ձեռքին և կրկնել է. «եթէ զեղը կխմես՝ մեղը կտամ, իսկ եթէ ոչ՝ կաց այդպէս անզգայ անասունի նման»:

—Եթէ տուն մտնես՝ Ֆրանկայի մասին բան կպատմեմ, եթէ ոչ՝ այդպէս էլ կաց... Ի՛նչ է, ամբողջ գիշեր պիտի կանգնես անձրևի տակ:

Պաւլն ուղղեց գլխարկը:

—Նրա մասին ես իմանալու բան չունիմ... —ասաց նա, ես ինքս ամեն ինչ գիտեմ... ազգականների մօտ է գնացել...

Նա խօսում էր այժմ բոլորովին այնպէս՝ որպէս

փոքր ինչ առաջ ուրեաղնիկի հետ, կտրուկ ձայնով ու անհամբերութեամբ: Սակայն հիմա առանց այն էլ նա պիտի տուն մտնէր. ուրիշ ի՛նչ ունէր անելու: Աւդոտեան ստուերի նման հետեւում էր նորան:

—Ու՛հ, ի՛նչ ցուրտ է այստեղ: Երեք օր է, երևի, որ վառարանը չէ վառուած: Այսօր դու մի բան կերել ես թէ չէ: Անշուշտ ոչինչ չես կերել, եթէ կրակ չէ եղել վառարանում: Ի՛է, լուցկի տուր ինձ: Այս բոպէիս ես կրակ կանեմ և քեզ համար ընթրիք կպատրաստեմ: Է՛, անխելք, անխելք: Տնւր լուցկին, ո՛ւր է:

—Ես ի՛նչ գիտեմ ուր է. որոնիր եթէ ուզում ես: Պաւլը նստեց, համարեա վայր ընկաւ նստարանի վրայ պատուհանի մօտ: Աւդոտեան տրանջում էր միայն լուցկին որոնելիս. վերջապէս գտաւ, վառեց մի բուռն տաշեղ և ձգեց վառարանի սև բերանից ներս:

Մուսլ սենեակում սկսեցին շարժուել կենդանի ստուերներ. պառաւի լեզուն փոքր առ փոքր բացուեց:

—Ահա քեզ կրակ, ընթրիք էլ կպատրաստեմ քեզ համար, տունդ էլ կտաքանայ: Աղ դրած միս ունիս թէ չէ: Ես քեզ համար աղ դրած մսով կոլոլակներ պատրաստեմ, հա՛: Ուրիշ կերակուր եփելն երկար կքաշէ, իսկ սա մի բոպէում կլինի: Յետոյ մենք կնստենք միասին, դրոյց կանենք. իսկ եթէ ուզում ես՝ գիշերն էլ կմնամ այստեղ: Ինչքան էլ որ շլինի՝ մենակ չես մնայ: Երկար ժամանակ դու մենակ ես ապրել, ուղիղ է, բայց վերջերս անշուշտ մոռացած կլինիս նախկին սովորութիւնդ: Է՛հ, դու կարծում ես, ես այդ բաները չգիտեմ, շատ լաւ գիտեմ... իմացած եղիր: Երբ իմ մարդս մեռաւ, այնպիսի ցաւով տանջուում էր սիրտս, որ եթէ մի բոպէ մենակ մնայի՝

նոյն ժամին, կարծես, հոգիս կաւանդէի: Ասներ, ես ժամանակ էլ չունէի մենակ մնալու... երեխաներս թոյլ չտուին մեռնելու... պէտք էր հոգս քաշել նրանց մասին... բացի դրանից ես սրտացաւի դեղ էի խմում: Քեզ համար էլ կրեբեմ այդ դեղից... Դա մի այնպիսի խոտ է, որ երբ խմում ես նրա ջուրը՝ իսկոյն թեթեանում է սիրտդ: Վաղն առաւօտեան լուսարացին քո վառարանդ կվաւեմ ու կվաղեմ տուն... Փանք Աստծու, իմ ուժս կպատէ երկու տուն կառավարելու: Լաւ մարդուն թշուառութեան ժամանակ օգնելը միթէ քիչ բան է: Դրա համար Աստուած մեղքերիս թողութիւն կտայ. դու էլ, երբ խելքդ գլուխդ կգայ՝ ձուկ կրեբես մեզ համար:

Նա պատրաստում էր նորից մի գիրկ տաշեղ լցնել վառարանի մէջ, երբ յանկարծ զգաց, որ մէկը բռնեց իւր ձեռքից:

— Կրակ մի վառեր, ի սէր Աստծու, մի վառեր, — բացազանչեց մի ձայն ուղիղ նրա ականջի մօտ, մի ձայն՝ այնպիսի տանջանքով ու յուսահատական կակիծով լցուած, որ Աւդոտեան վախեցած յետ նայեց:

— Ինչո՞ւ, — հարցրեց նա և մօտեցրեց մի բուռն վառուող տաշեղ Պաւլի խոնարհած դէմքին: — Վայ, վայ, վայ, ինչո՞ւ նման ես դու: Մէկ հայելուն նայիր... Դու ինքդ քեզանից կվախենաս:

Պաւլի ճակատի վրայ կազմուել էին երկու խոր կնճիռներ. չրթոււնքները ծռուել էին ջղաձգութիւնից, իսկ լայն բաց արած աչքերն անթարթ նայում էին դէպի մի կէտ՝ առանց որևէ բան տեսնելու:

— Կրակ մի աներ, — կրկնեց նա, խղճա՛ ինձ, մի աներ:

— Ինչո՞ւ, — բարկացած հարցրեց Աւդոտեան:

— Մի հարցներ, մեծ վարձք կանես եթէ չվառես: Պաւլը լռեց մի րոպէ և յետոյ մեծ դժուարութեամբ ասաց.

— Ինձ թուեց, թէ նա է կանգնած վառարանի առաջ և կրակ է անում:

Պաւլը խլեց Աւդոտեայի ձեռքից վառուող տաշեղները, ձգեց ոտների տակ ու սրորեց: Սենեակում աիբեց խաւար, որի մէջ հոգիս երևում էր Աւդոտեայի աւելի ևս խաւար կերպարանքը: Երկար կանգնած էր նա վառարանի մօտ, գլուխը յենած ձեռքի վրայ: Երեկ Պաւլի հիւանդութիւնն աւելի լուրջ է, քան ենթադրում էր ինքը: Անշուշտ չար աչք է դիպել նորան կամ գուցէ կախարդել են: Գախարդութեան դէմ ամենից լաւ դեղը մրուանտակն է: Նա մօտեցաւ նրստարանի վրայ նստած Պաւլին և ասաց ցածր ձայնով:

— Մաքսիմը նրա մասին լուր է բերել քաղաքից: Պաւլին անկարելի էր տեսնել խաւարի մէջ, միայն լսում էր նրա անընկճելի յամառութեամբ տոգորուած ձայնը:

— Ոչ մի լուր նրանից ինձ հարկաւոր չէ: Ազգականների մօտ է գնացել, իմ թոյլութեամբ է գնացել: Աւդոտեան նստեց միւս նստարանի վրայ, պատուհանի հանդէպ:

— Լսիր, Պաւլ, կամ դու ինքդ ես յիմարացել, կամ ուրիշներին ուզում ես յիմարացնել: Ինչո՞ւ ես դատարկ բաներ դուրս տալիս, քանի ամենքը գիտեն, որ նա ազգականների մօտ չէ գնացել, այլ ուղղակի վախել է: Փախել է այն պարոնների լակէլի հետ, որոնք ամառս պալատումն էին ապրում: Ես ինքս

մէկ չէ, երկուս չէ տեսել եմ նրան պալատ վազելիս. իսկ երբ ինքը չէր կարողանում գնալ՝ ուղարկում էր այն խաբեբայ Մարցելային: Լակէյին էլ եմ տեսել, երբ նա ման էր գալիս գետի ափին ու նրան սպասում. սև սիւրբուկով, մազերը գանգրացրած ոչխարի նման, սրսկուած... Մարցելան ասում է, թէ օծանելիքով են սրսկուում և անուշահոտ իւղ քսում... Ո՞վ է իմանում: Իսկ նա սիրահարուել էր այդ լակէյի վրայ: Մարցելայի մօտ պարոն էր անուանում նրան: Հերիք է, ասում է, որքան ես գիւղացիների երեսներին նայեցի. պարոն եմ ուզում հիմա, ասում է: Այդ օծանելիքն ու անուշահոտ իւղը շատ դուր էին եկել նորան: Մի անգամ նրանք պալատի խոհանոցում երեկոյթ են տարքել, պար են եկել, իսկ դու այն ժամանակ ամբողջ շաբաթ գետի վրայ ես անց կացրել, ձուկ բռնելիս ես եղել: Այդ երեկոյթից նա վերադարձաւ գժուածի նման և երկար ժամանակ խըրճիթում պարում էր միայնակ: «Օ՛հ, Մարցելա, ասում է, ի՛նչպէս գեղեցիկ է նա, ի՛նչպէս լաւ է պարում և ի՛նչպիսի վարուելու լաւ ձևեր ունի»: Իսկ յետոյ, երբոր պարոնները պատրաստուում էին քաղաք գնալու՝ նա առաջ կարծես թէ տխրեց, բայց յետոյ ուրախացաւ: Ասել էր Մարցելային, թէ ծառան գրդում է իրան քաղաք վերադառնալ և պաշտօնի մասնել, թէ խոստանում է ամեն օր գնալ նրա մօտ, տանել նրան զբօսավայրեր և երեկոյթներ: «Կփախչիմ, ասում է, Աստուած վկայ, կփախչիմ: Գերի եմ, ասում է, ինչ է. ես խօսմ ինձ չեմ ծախել, աշխարհս ինձ համար դեռ չէ խաւարել: Կփախչիմ»: Ու փախաւ... Չան պէս սաակի թող նա, այն գարշելին... Դու էլ ինչ-որ աղ-

գականներ ես հնարել: Ո՞ւմ ես ուզում յիմարացնել: Երեխան անգամ կարող է հասկանալ, թէ ինչ աղգականներ են գրանք...

Նա լռեց և անհամբերութեամբ սպասում էր, թէ ինչ կասէ Պաւլը: Երեկ կսկսէ անիծել Փրանկային, ցաւել իւր անդգուշութեան վրայ, որ ամուսնացաւ այդպիսի մի կնոջ հետ... Երկար ստիպուած էր սպասել Աւգոտեան, մինչև որ Պաւլն ասաց խոպոտ ձայնով.

— Բայց չէ որ երգուեց:

Այս խօսքերն արտայայտում էին միայն անսահման զարմանք: Աւգոտեան չկարողացաւ զսպել իրան և բարձրաձայն բացագանչեց.

— Մի՞թէ դու յիրաւի ոչինչ չգիտէիր:

Պաւլը ոչինչ չպատասխանեց: Քիչ յետոյ Աւգոտեան նորից սկսեց խօսել. Նա պատմում էր, թէ երեկ նրա որդին Մաքսիմը տարել էր քաղաք խոփուկ ծախելու և պատահել էր Փրանկային: Նա թեև թեկ տուած գնալիս է եղել մի տղամարդի հետ, երեկ հէնց այն լակէյի հետ: Տեսել է Մաքսիմին, բարեւել է ն ասել. «Է՛յ, Մաքսիմ, բարեիր գիւղում բոլորին և ասա. «Թող որոնեն, որ գտնեն»: Ատամները բաց է արել ու գնացել իւր երկրպագուի յետևից: Մաքսիմը թքել է միայն: «Օ՛խ, մայրիկ, ասում է, այնպէս ուզում էի մի լաւ մտրակ քաշել նրա մէջքին, որ էլ ինչ ասեմ. բայց վախեցայ թէ ոտտիկանատուն կտանեն»:

Այ հիմա Պաւլն անպատճառ կսկսէ բացուել, անպատճառ կսկսէ հայհոյել Փրանկային ամենաանտանելի խօսքերով: Սակայն Պաւլը նորից կրկնեց միևնոյնը.

— Բայց չէ՞ որ երդուեց:

— Էլի իրան էն է քշում, — բարկացաւ վերջապէս Աւգոստեան. — Ինչ էլ որ ասես նորան՝ միևնոյն է, միայն դարմանալ գիտէ... Ի՞նչ ես աչքերդ չռել անմտաբար:

Անենակում տիրեց խորին լուռ ինն:

— Դու, Պաւլ, երկու ձեռքով երեսիդ խաչ պիտի հանես, որ ազատուեցար այդ խաբեբայից. կրկին քո առաջնայ կեանքդ կարող ես վարել: Ի՞նչդ է պակաս: Տուն ունիս, փող ունիս, հարևաններդ հետ հաշտ ու բարիչ ես: Ի՞նչ կայ տանջուելու, մորմուքալու: Օ՛խ, թող ամեն մարդ էլ աշխարհիս վրայ քո ապրուստիդ նման լաւ ապրուստ ունենար, բայց ի՞նչ անեմ, որ դու գժութիւններ ես անում: Ապրի՛ր, ինչպէս հրամայել է Աստուած հաշտ ու խաղաղ բարի մարդկանց հետ, իսկ այդ ցաւիդ վրայ թքի՛ր:

Աւգոստեան չգիտէր, թէ աշխարհի վրայ կան մարդիկ այնպիսի խոր հոգով, որ եթէ մի անգամ սէքն ընկնի նրա մէջ՝ ոչ մի հնարքով չէ կարելի այլ ես դուրս կորցել այնտեղից: Սիրաբ ցաւում ու մորմուքում է ստացած խոր վէրքից, բայց չթուլնքները չեն կարող բացուել և դատապարտութեան խօսքեր արտասանել, որովհետեւ բոլոր միւս զգացմունքների վրայ թագաւորում է կարեկցութեան զգացմունքը դէպի նա՝ որի վրայ պիտի ծանրանայ այդ խօսքը: Ի՞նչպէս մարդ մեղադրէ նրան, որին պարտական է իւր կեանքի ամենալաւ, ամենաքաղցր երազները. ի՞նչպէս անիծէ այն հոգին, որի համար պատրաստ է և ուրախ՝ իւր հոգին դո՛հ բերելու. ի՞նչպէս արհամարհական դառն ժպիտով յիշէ այն օրերը, երբ իրան

համար և մի միայն իրան համար այնպէս պայծառ փայլում էր արևը, թռչունները երգում էին ամենաուրախ երգեր, ծաղիկները բուրում էին իրանց ամենալաւ բուրմունքը: Այս ամենը կարող էր լինել երազ, մոլորանք, խաբուսիկ ցնորք, կայծակի վայրկենական փայլմունք, որից յետոյ տիրում է թանձր, անթափանց խաւար. սակայն ոչ ոք մեղաւոր չէ, և եթէ կայ էլ մեղաւոր՝ յամենայն դէպս ինքն է և ոչ նա, որին մեղադրելու համար մարդու բերանն անգամ չէ բացուում, թէպէտև աշխարհս նորան ընծայէին, Լինում են այս տեսակ բնաւորութիւններ. բայց Աւգոստեան, շնայելով իւր կեանքի ամբողջ փորձառութեան՝ չէր ճանաչում նրանց: Չգիտէր նմանապէս և Պաւլը, թէ ինչն է կազմում իւր բնաւորութեան էութիւնը. նա զգում էր միայն, որ եթէ ենթարկեն իրան ամենասարսափելի տանջանքների՝ եթէ նրա առաջ կանգնէր Աստծու հրեշտակն և ստիպէր խօսելու՝ նա Փրանկայի մասին ոչ մի վատ բան չէր ասի. ոչ մի բանի մէջ չէր մեղադրի, չէր խնդրի վրէժխնդիր լինել նրանից՝ իւր խորտակուած յոյսերի համար:

— Բայց գիտե՛ս, կնքամայր, — սկսեց խօսել Պաւլն երկար լուռ իննից յետոյ. — բոլոր բանի մէջ, ինչ որ պատահեցաւ՝ ես եմ մեղաւոր, ոչ ոք բացի ինձանից... Առաջինը՝ որ ես սուրբ աղօթքով ուշուշ էի վանում նրանից սատանային. երկրորդ՝ երբ որ տեսայ նրա փոփոխամտութիւնը և իմացայ այն լակէյի մասին՝ չղաղարեցրի ասնից հեռանալս, Պէտք էր աւելի լաւ պահպանել նրան, աւելի յաճախ սովորեցնել նրան Աստծու ասը քաշել... պէտք էր աչքը վրան պահել... Եւ նա կմնար, իսկ հիմա կորաւ իմ

պատճառով... ես ինձ էլ մտանցի կորստեան, նրան էլ... Աւելի նա ինձ մեղադրելու տեղիք ունի, քան ես նրան...:

Աւերտեան, որ Պաւլի առաջին խօսքերը լսելիս ազահուլթեամբ ականջները սրեց՝ շուտով հիասթափ եղաւ և փնթփնթաց քթի տակ.

— Գժուել է, կատարեալ գժուել է:

Աւերտեան վեր կացաւ նստարանից և կիսակատակ, կիսալուրջ ձայնով ասաց.

— Է՛հ, այսօր քեզ հետ փրաւ եփեւ չէ կարելի: լաւն այն է, որ պառկես քնելու. դուցէ երբ որ զարթես, Աստուած յետ դարձնէ խելքդ: Իսկ ես այստեղ քեզ հետ միասին կանցնեմ այս գիշերն: Թէև դուն խելքդ տանուլ ես տուել, այսու ամենայնիւ սիրտս ցաւում է քեզ համար: Ի՛նչպէս մենակ թողնեմ քեզ:

Նա խաշակներեց երեսը, գլխատակը դրեց բամբակուն բաճկոնակն ու պառկեց նստարանի վրայ: Դրսից լսելի էին բուռի տխրածայն ազազակն և անձրեի խըխընչոցը: Այդ ձայներին խառնում էր էլի մի ուրիշ ձայն— դա մարդու ձայն էր...

— «Յանունն Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն Սրբոյ, ամէն: Հայր մեր, որ յերկինս»... ջերմագին դուրս բղխեց Պաւլի տանջուած կրծքից: Նա ամուր խփեց կրծքին: «Աստուած, ողորմիր այն մեղաւորին, Աստուած ողորմիր այն մեղաւորին»: — Սովորաբար Պաւլը վերջացնում էր աղօթքն այս խօսքերով. — «Աստուած, ողորմիր ինձ մեղաւորիս»: Իսկ հիմա...

Երկրորդ վաղ առաւօտեան զարթելով՝ Աւերտեան տեսաւ բաց արած դռնից, որ բակում Պաւլը զբաղուած է աշխատանքով: Նա չոգել էր և ինչ-որ

մի բան էր հունցում կաւեայ յատակի վրայ: Աւերտեան վեր կացաւ նստարանից և մօտեցաւ դռանը: Հնա, Պաւլը կաւի հետ շաղախում է թիթեռներ, որոնք թռչում են նեմանի վրայ, (այսպէս անուանուած թրթրուկը) և շինում է նրանցից մեծ-մեծ գնդեր: Աւերտեան շատ լաւ գիտէ, թէ ինչո՞ւ համար են զբաղում: Գնդերը դուրս են գալիս ջրի երեսը, կաւը նստում է տակն, իսկ թիթեռները մնում են վերևն և հրապուրում ձկներին:

— Չուկ բռնելո՞ւ պիտի երթաս, — մի քիչ զարմանքով հարցրեց բարեսիրտ պառաւը:

— Այո, պիտի երթամ. այսօր երևի լաւ որս կլինի:

Աւերտեան մտաւ սենեակ և վառեց վառարանը: Այս անգամ Պաւլը նորան ոչ մի խօսք չասաց և քանի մի ըսպէից յետոյ անխօս սեղան նստաւ ու կտրեց մի պատառ հաց: Այժմ նրա տեսքն այնպէս էր՝ ինչպէս և առաջ, միայն այտերը փոքր ինչ ներս էին ընկել և աչքերի տակ կազմուել էին մութ-կապտագոյն կիսաշրջաններ: Նոյնպէս անխօս կերաւ նա մի աման սպաս, վեր կացաւ տեղից, ուսերի վրայ ձգեց կաւէ դնդակներով լի պարկն և մօտեցաւ Աւերտեային.

— Հնորհակալ եմ, կնքամայր, բարեկամութեանդ և բոլոր բանի համար... Հնորհակալ եմ: Թող Աստուած վարձահատոյց լինի քեզ:

Պաւլը խօսում էր ցածրաձայն, բայց քաղցրութեամբ. նա մեկնեց Աւերտեային իւր կոշա ձեռքը: Պառան զգածուեցաւ և հազիւ հազ կարողացաւ պահել արտասուքը:

—2արժէ, չարժէ...—շտապով պատասխանեց նա.
—Փառք Աստու, որ խելքդ գլուխդ եկաւ:

Նա դուրս եկաւ խրճիթից նայելու, թէ ինչպէս Պաւլը կիջնէ գետի ափը: Նրա բոպիկ ոտները մինչև կոճերը թաղուում էին ցեխի մէջ, իսկ կնճիռներով ծածկուած ձեռքը դողդողալով խաշակներում էր գնացողին: Վաղուց Աւօտեան ճանաչում էր Պաւլին, շտանգամ գրկել էր նրան երեխայ ժամանակ, տեսել էր, թէ ինչպէս իւր աչքի առաջ աճում ու մեծանում էր, և սովորել էր համարել նրան բարի և լաւ մարդ: Որոշել իւր զգացմունքը դէպի Պաւլը նա չէր կարողասներ, չէր էլ փորձում, բոլորովին այնպէս՝ ինչպէս Պաւլը չէր կարող որոշել, թէ ինչպէս խոր խոցուած է իւր սիրտն անարգուած սիրոյ և խորտակուած յոյսերի պատճառով: Այսպիսի զգացմունքներ, որոնք անորոշելի են և շունին անուններ, բաժին են ընկնում մանր, աննկատելի մարդկանց. բայց որքան էլ քիչ խօսել իմանային այդ մարդիկ՝ զգալ կարող են նրանք նոյնպէս՝ որպէս և ուրիշները:

Բայց ինչ էլ որ կատարուելիս լինէր Պաւլի սրտում՝ նա ապրում էր առաջուայ նման և իրան պահում էր այնպէս՝ ինչպէս և առաջ. միայն նրա այտերը ներս էին ընկել, գլխի վրայ երևում էին աւելի սպիտակ մազեր և աչքերի մէջ երբեմնապէս բորբոքուող փայլը հանգել էր ընդ միշտ: Այժմ նա այլևս իւր տարիքից փոքր չէր երևում, թէև աշխատում էր առաջուայ չափ, մինչև անգամ աւելի, երբ կարելի էր՝ գետի վրայ, երբ չէր կարելի՝ դաշտում և խրճիթի մօտ:

Սեփական դաշտ նա չունէր, իսկ երբ նեման

այլեկոծուած էր փոթորիկից՝ ձուկ բռնելու մօտին մօտ-ծելն անգամ աւելորդ էր: Պաւլը գնաց փեսայի մօտ և հարցրեց, արդեօք նրա ամբողջ դաշտը վարած է: Փրիպպը խոստովանեց, որ երկու դեսեասին դեռ չէ կարողացել վարել. պարօմը շատ հոգս է պահանջում, իսկ Դանիլկան դեռ անընդունակ է դաշտային աշխատանքի: Պաւլն անխօս լծեց ձին ու գնաց դաշտը վարելու: Այժմ նորան հարկաւոր էր որևէ աշխատանք. անգործ ժամանակ նրա սիրտը տակն ու վրայ էր լինում: Սակայն պատահում էին օրեր, երբ անկարելի էր լինում որևէ գործ գտնել թէ գետի վրայ և թէ դաշտում: Այդ օրերում Պաւլը դուրս էր գալիս ճանապարհը, որից սկզբներում, Փրանկայի գնալուց պնմիջապէս յետոյ, երկար ժամանակ աչքը չէր հեռացնում, և սկսում էր գնալ, առանց իմանալու, թէ ուր և ինչու է գնում. ու գնում էր մինչև այն ժամանակ, երբ մթնշաղը ծածկում էր գետինը:

Մի այդպիսի օր Պաւլը վերագարձաւ տուն, վառեց լապտերն և հանեց վառարանից կճուճով սպասը, որ պատրաստել էր առաւօտեան: Նրա վերնագետնը թրջուել էր ամբողջովին, բայց նա չէր հանում վրայից: Տեղաւորուելով նստարանի վրայ և մեքենայաբար կերակուր վերցնելով ամանից՝ նա շարունակ նայում էր պատուհանին, որից տրտմութեամբ ներս էր նայում նոյեմբերի գիշերային անթափանց խաւարը: Թուում էր, թէ Պաւլն առաջին անգամ է տեսնում այդպիսի խաւար և գննողաբար դիտում է այն, ականջէ գնում քամու սուլոցին և աներևի հարուածներին, որոնք դիպչում են պատուհանի շրջանակին: Երկար նստած էր Պաւլը. վերջապէս հաւաքեց

իւր աղքատիկ ընթրիքի մնացորդներն ու սկսեց կարկատել ուսկանը: Պողպատեայ ասեղն արագ շարժոււմ էր նրա սովոր ձեռնհրում, օղակները շարոււմ էին մէկը միւսի յետեից, որպէս կանոնաւոր, համաշարք ջիւղներ: Ամեն ինչ խաղաղ էր չորս կողմը, եթէ միայն շլինէին այն ձայները, որոնք երբէք չեն դադարոււմ հնչելուց մարդու հոգու մէջ, շրջապատուած լինի նա այդ բոլորէն արտաքուստ աղմուկով, թէ խաղաղութեամբ—միւսնոյն է այդ: Այդ ձայները չեն խանդարոււմ կեանքին՝ հոսելու իւր սովորական շարժով, բայց դրա հետ միասին ամենեկին կախումն շունին կեանքից և երբէք չեն կառավարոււմ նրա կամեցածով: Եւ Պաւլը, չնայելով որ ամբողջովին խորատուգուած էր աշխատանքի մէջ՝ յանկարծ բարձրացրեց գլուխն և ականջները սրեց... Ո՛չ, դա դեղին պոչաւ Կուրտայի հաջոցն է Կօղլիւկի գաւթում: Ո՛ւմ վրայ կարող է հաջել նա այսպէս ուշ գիշերուայ պահին: Նրա հաջոցից յետոյ չեն լսուի արդեօք ցանկապատի մօտից մարդու անհամարձակ թիթե ոտնաձայններ, մարդու՝ որ չէ վստահանում աւելի մօտենալու: Ո՛չ, Կուրտան հաջեց բարձրաձայն քանի մի անգամ և լռեց, իսկ ոտնաձայններ այլևս չեն լսոււմ: Ասեղը կրկին սկսեց շարժուել Պաւլի ձեռնհրում: Ահա անկիւնում սկսեցին խաղալ մկները. Պաւլը յետ նայեց և տեսաւ, թէ ինչպէս պատի առաջից արագ-արագ անց կացաւ փոքրիկ գազանը սև ուլունքի նման աչքերով:

—Ա՛յ յիմար արարած,—քմծիծաղ ժպտաց Պաւլը:—Ինչիցն է վախենում. գար ինձ մօտ—ես հաց կփշրէի նրա համար:

Բակից ճոճուոց լսուեցաւ, երևի դուռը ճոճուաց: Պաւլը նորից սրեց ականջները: Գուցէ մէկը մտել է բակն և վախենում է ձեռք տալ փականին, դողողողալով ցրտից ու երկիւղից: Նա վեր կացաւ, ուսկանն ու ասեղը դրեց սեղանի վրայ և լապտերը ձեռքին դուրս եկաւ սենեակից: Լապտերի լոյսը լուսաւորեց ամբողջ բակը, պատուհանի մօտ դրած սանդուխը, ջրամանը, կաղամբաթթուի տակառը: Չկայ ոչինչ: Երևի Պաւլը տուն գառնալիս պինդ չէ սեղմել դուռն, և հիմա քամին կրնկին է ձգել: Բայց կարելի է՝ քամին չէ արել: Կարելի է մի մարդ ուղեցել է խրճիթ մտնել, բայց վախենալով անհիւրընկալ ընդունելութիւնից՝ կանգնած է այժմ որբի նման կուշ եկած՝ դուռն ծածկոցի տակ: Պաւլը լապտերը դրեց տակառի վրայ և դանդաղ քայլերով պտտեց խրճիթի շորս կողմը, աչքերը սևեռած դէպի խաւարը: Մարդ չկայ և ոչ մի տեղ, միայն ծերուկ Կուրտան մօտ վաղեց և փաղանքշանքով լիղեց նրա ձեռքը: Պաւլը վերադարձաւ տուն և երբ ուզում էր շարունակել աշխատանքը՝ յանկարծ նկատեց, որ շունը նրա յետեից սենեակն է մտել և նայում է նորան իւր խելացի, աղերսալից աչքերով:

—Խեղճ, —հառաչելով ասաց Պաւլը, մի կտոր հաց կտրեց, տուեց շանը և փաղաքշական ձայնով, թէև վճռողաբար, հրամայեց նորան դուրս գնալ խրճիթից:—Խեղճ կենդանի. մրսում է նա քամու և անձրևի տակ, բայց ինչ արած: Մէկը պիտի հսկէ ու պահպանէ շտեմարանն ու գոմերը չար մարդկանցից: Ամեն մի արարած իւր ցաւն ու վիշտն ունի: Ինչո՞ւ է այդպէս... ո՞վ է իմանում:

Պաւլն երկար մտածում էր այդ հարցի մասին,

մտածում էր ամբողջ աշխարհի թշուառութեան դարհուրելի, անվճռելի հանելուկի մասին, բայց չէր կարող ոչ ձևակերպել այն, որպէս հարկն է, և ոչ անուն գտնել նորան:

Իւրաքանչիւր գիշեր, երբ եղանակը վատ էր լինում՝ Պաւլի լապտերը վտռում էր պատուհանի նեղ դռակ վրայ: Հեռուից, ամայի դաշտից, ցեխոտ ճանապարհներից, լապտերի լոյսը նմանում էր գիշերային ճրագի թոյլ, աղօտ փայլփոցին: Տեսնում էին այն միայն երիտասարդ տղաներն ու աղջիկները, որոնք հաւարւում էին Գողլուկենց տանն երեկոններն անց կացնելու, բայց ամենևին ուշադրութիւն չէին դարձնում: Պաւլի վիճակն այլևս ոչ ոքի չէր հետաքրքրում, առանձնապէս այն ընպէից սկսած՝ երբ նա նորից սկսեց վարել իւր նախկին կեանքը: Մինչև անգամ Ֆիլիպպն և Ուլեանան ուշ-ուշ էին այցելում նրան: Միայն երբեմն Դանիւլիկան ծածկարար մօտենում էր նրա պատուհանին և յետոյ ծիծաղելով հաղորդում էր բոլոր իրանց տանը հաւարւածներին, թէ ծերուկը նստած կարգում է. — Աստուած վկայ, կարդում է, — կրկնում էր նա բռունցքը խփելով կրծքին, որպէսզի աւելի հաստատէ ասածը. գիրք է կարդում:

Բայց այս հանգամանքն ևս ոչ ոքի համար հետաքրքրական չէր. գիւղում վաղուց ամենքը զիաէին, որ Պաւլի կինը նորան կարգալ է սովորեցրել:

Ի՞նչպէս եղաւ, որ Պաւլը կրկին ձեռքն առաւ գիրքը:

Բանն այսպէս էր: Մի անգամ տուն դառնալով անյաջող որսից յետոյ՝ նա յոգնած նստեց նստարանի վրայ և սկսեց մեքենայաբար գիտել իւր խրճիթի

վաղուց իրան ծանօթ սարք ու կարգը: Անձ ուռնուց հիւսած այն կողովների յետևում ամենից շատ խաղում են մկներն երեկոններին: Անձ Փրանկայի դատարկ արկղիկը. անձ կարմիր պահարանը... Եւ Պաւլի հայեացքն երկար կանգ առաւ նրա վրայ: Պահարանի վրայ գրած էր մի գիրք, մաշուած, խոնացած կազմով: Դրուած էր նա լապտերի և ինքնաեռի մէջտեղը, նոյն այն տեղում, ուր դրել էր նրան Փրանկան՝ վերջին անգամ եկեղեցուց տուն վերադառնալուց յետոյ: Երեք ամիս էր անցել այն օրից, երբ Պաւլը չգտաւ նրան տանը, սպասեց մինչև ուշ գիշեր և միայն նրա բաց դատարկ արկղը տեսնելով՝ հասկացաւ, որ գնացել է նա: Փրանկան ոչինչ չէր վերցրել ամուսնու սեփականութիւնից, մատն անգամ ոչ մի բանի չէր զիպցրել, բայց իւր իրեղէնները վերցրել էր ամբողջովին մինչև վերջի ցնցոտին, մինչև վերջին կոտորած կոճակը: Մի բան միայն նա չէր տարել իւր հետ — գիրքը... Ի՞նչպէս էր եղել, որ Պաւլը մինչև հիմա չէր նկատել այն: Այբուբենը նա վաղուց էր սովորել, բայց ընթերցանութեան դարձուցութիւնն առաջուայ նման թւում էր նրան մի ամենադժուար գործ:

Երկար նստած էր Պաւլը, չհեռացնելով հայեացքը գրքից. յետոյ ձեռքն առաւ այն, նստեց լուսամուտի առաջ և բացեց կազմի տախտակը: Մեծ-մեծ տառերն սկսեցին խառնուել նրա աչքի առաջ, կազմելով զանազանաձև, անըմբռնելի նկարներ: Պաւլն երեք ամսից աւելի էր, որ ձեռքը գիրք չէր առել, մոռացել էր... Մի ժամանակ նա սկսել էր մի քիչ գլխի ընկնել, բայց հիմա կարծես նորից հանել է

մտքից... Արի փորձեմ... Երկու բոպէից յետոյ միայն Պաւլը կարողացաւ յիշել առաջին տառը:

— Կը... — երկարացրեց նա, — բայց յետոյ դորժը յաջող գնաց: — Կարգ... կարգ... — Պաւլը ժպտաց ինքնարաւական կերպով և շարունակեց — աս... աստուած... աստուած պաշ... աստուած պաշտութեան... կամ... կամ...

Այսպիսով նա կարդաց գրքի առաջին երեան ամբողջովին՝ մինչև հրատարակման տարեթիւը: Թուանշանները նորան բոլորովին անծանօթ էին: Ի՞նչ կարող էր անել. ստիպուած էր շուռ տալ երեան ու սկսել կարդալ հետեւալը:

— Տարին... ու... նի... տարին...

Սարտափելի ջանք ու աշխատանքով, աչքերը սեւեռելով ամեն մի տառի վրայ՝ Պաւլը վերջապէս յաղթող հանդիսացաւ և կարդաց երկու առաջին տողը:

— Տարին ունի տասներկու ամիս, յիսուներկու շաբաթ...

Նա վաղուց գիտէր, որ տարուայ մէջ ասաներկու ամիս, յիսուներկու շաբաթ կայ, այսու ամենայնիւ այդ տեղեկութիւնը, որ նա կարդաց գրքի մէջ՝ հըրձուանքով լցրեց նրա սիրտը: Նրա վրայ ջերմութիւն եկաւ. նա զգում էր իրան շատ աւելի յոգնած՝ քան ամենածանր աշխատանքից յետոյ: Դրսից արդէն լրսւում էր արփողանքի կանչը: Նշանակում է՝ քաղած տեղեկութեան համար, թէ տարին ունի տասներկու ամիս, յիսուներկու շաբաթ՝ նա գործ էր դրել ձմեռուայ ամբողջ երկար երեկոն:

Այդ երեկոյից յետոյ եկաւ մի ամբողջ շաբթ նոյնպիսի երեկոների: Պաւլը կարդաց բոլոր տօների, պա-

սերի, քրիստոնէի պարտաւորութիւնների մասին դէպի Աստուած, դէպի մերձաւորներն ու դէպի իւր անձը: Մի անգամ, երբ նա պատրաստուում էր սկսելու այն գլուխը, որի մէջ բացատրում են սուրբ խորհուրդները՝ նրա մօտ եկաւ Աւգոստեան: Դեկտեմբեր ամսի վերջն էր: Վեց շաբաթուայ ընթացքում կարդալով ութ երես՝ Պաւլն արդէն սովորել էր կարդալ առանց վանկերի: Նա շատ լաւ յիշում էր, թէ ինչպէս երբեմն Փրանկան անչափ կատաղած աղաղակում էր նրա ալանջի տակ. «առանց վանկերի կարգա, յիմար, կարգա առանց կապելու»: Իսկ երբ Պաւլը, չնայելով իւր ջերմ ցանկութեան, չէր կարողանում կատարել այդ հրամանը՝ Փրանկան խլում էր նրա ձեռքից գիրքն և հպարտացած իւր գերազանցութեան զգացմունքով, որ նրա մէջ գերակշիւ էր, քան նոյն-իսկ բարկութիւնը՝ ցոյց էր տալիս, թէ ինչպէս պէտք է կարդալ առանց կապելու:

Աւգոստեան դարգոտ էր. նրա թոռներն հիւանդ էին. մէկը մեռել էր քիչ առաջ, փոքր որդուն էլ զինուոր էին տարել:

Պաւլն աշխատում էր նրան մխիթարել. ասում էր, թէ կեանքն ու մահն Աստուծո ձեռին են, թէ առանց նրա կամքի ոչ մի մագ չի ընկնի մարդու գլխից: Փոքր առ փոքր Աւգոստեան սկսում էր հանդարտուել. վերջապէս սրբեց աչքերը թաշկինակի ծայրով ու խորհրդաւոր կերպով հարցրեց.

— Իսկ նրա մասին... ոչինչ չե՞ս լսել:

Նրա դեռ ևս թաց աչքերում նկատելի էր հետաքրքրութիւն: Նա վաղուց չէր տեսել Պաւլին. գու-

ցէ նրա կեանքում էլ տեղի է ունեցել սրկէ արտա-
կարգ դէպք:

Պաւլն երկար լռելուց յետոյ ծանրութեամբ
պատասխանեց:

—Ոչինչ չեմ լսել նրա մասին, ոչինչ չզիտեմ:
Միայն Աստուած գիտէ, թէ ինչ է անում... և ո՛ր է նա...

Նա կրկին լռեց:

—Օ՛խ, թշուան, խեղճ. նորից գնաց թափա-
ռական կեանք վարելու, տանջուելու և անարգուելու
մարդկանցից... իսկ ես կարծում էի, թէ ազատեցի
նրան կորստից և այս աշխարհում և՛ հանդերձեալում:
Ո՛չ, ինքը չկամեցաւ, չզիմացաւ: Կատարեալ հարբեցող
էր, թէև օղի չէր առնում բերանը. խեղճ, թշուան:

Նա թափահարեց ձեռքը:

—Ոչինչ չեմ զգում ես նրա դէմ, ո՛չ բարկութիւն
ո՛չ շարահամութիւն: Ի՛նձ եմ մեղադրում ես և ոչ
նրան: Երևի ուրիշ կերպ պէտք էր վարուել նրա հետ:

—Հն՛, ի հարկէ ուրիշ կերպ... ի հարկէ,—տաքա-
ցած նկատեց Աւդոտեան:—Չատ ազատ էիր պահում
նրան, չէիր ստիպում աշխատել... պատահում էր, որ
մինչև կէս օր շուռ ու մուռ էր գալիս անկողնում:

—Եթէ նա վերադառնար՝ — մտածման մէջ ընկղմած
շարունակեց Պաւլը, ուշք չզարձնելով Աւդոտեայի
խօսքերի վրայ,—այն ժամանակ ես ուրիշ կերպ...

—Ինչո՞ւ պիտի վերադառնայ. չի վերադառնայ...
Մարցելան քաղաքից եկաւ, ասում է, վաղուց նա այն-
տեղ չէ: Երևի իւր լակէյի յետևից քաշ է գալիս:

Պաւլի աչքերը փայլատակեցին, բայց նա քաշ
արաւ գլուխն ու լռեց:

Աւդոտեան նստեց էլի քանի մի րոպէ ու գնաց:

Դուրսը կատարում էր փոթորիկն և հազար ու
մէկ ձայներ էր արձակում:

Պաւլը հանգրեց լապտերն ու պառկեց քնելու,
բայց երկար ժամանակ կողքից կողք էր շուռ գալիս:
Քունը փախչում էր նրա աչքերից. գլխի մէջ պտոյտ
էին գալիս անկոչ ու անակնկալ մտքեր: Դեռ երկար
լսելի էր նրա շնչոցը, որ աւելի նման էր հեծեծանքի:

—Աստուած, ողորմիր այն մեղաւորին, Աստուած,
ողորմիր այն մեղաւորին:

առանց ձեռները ծալելու, մինչև անգամ աւելի շատ՝ քան ամուսնանալուց առաջ:

Մտրտի օրերից մէկն էր. առաւօտից մինչև գիշեր Պաւլն զբաղուած էր ուսկանների նորոգութեամբ զարնանային ձկնորսութեան համար: Ձիւնն այս տարի վաղ էր հալուել. նեմանը դուրս էր եկել ափերից և իւր փրփրալից պղտոր ալիքները կարծես ուզում էր հասցնել մինչև լեռան գլուխը, որի վրայ գտանում էր փոքրիկ գիւղը:

Պաւլի խրճիթում բոլոր պատերի վրայ փռտած էին զանազան մեծութեան ցանցեր. սեղանների և նստարանների վրայ դրուած էին թոկի կապոցներ, կեռեր և կայթեր: Դանիւկան, հիմա արդէն քսանամեայ գեղեցիկ երիտասարդ, ամբողջ օրն օգնում է Պաւլին թոկեր ոլորելու և կարթեր ծռելու մէջ: Այս ամենն անում է նա մեծ ուրախութեամբ, որովհետև հոգով սիրում է ձկնորսութիւնը: Կէս օրին եկաւ Ուլեանան, երեսան զրկում: Այդ երեսային կնքեցին այն ձմեռ: Կնունքի ժամանակ շատ հիւրեր կային և այդտեղ ամենքն համոզուեցան, որ Պաւլը վաղուց մոռացել է իւր անպիտան կնոջը և ամենևին չէ ցաւում նրա համար: Եւ հասկանալի է. փա՛ռք Աստուծո, որ նա դեռ այդքան էժան պրծաւ իւր արած յիմարութիւնից: Փիլիպպն իւր տղայի կնունքին բաւական խմեց և սիրտ տրաւ մինչև անգամ կատակ անել Պաւլի հետ:

— Հը՛, ի՛նչ է, եղբայր, կի՛նը որ սայլից ցած գայ՝ սայլը կթեթեանայ, այնպէ՛ս չէ՛:

Ուլեանան պառկեցրեց երեսային եզրօր անկողնի վրայ և զրոյց անելով սկսեց ճաշ պատրաստել

Դ

Անցել էր համարեա երեք տարի Փրանկայի անյայտանալու օրից, և Պաւլը բոլոր հարեանների կարծիքով սկսել էր մոռանալ նրան: Վերջին ժամանակ նա մինչև անգամ ուրախ էր. ուրախ էր, ի հարկէ, չէ նշանակում, թէ նա մասնակցում էր զանազան զուարճութիւնների, այլ այն, որ նա քիչ էր խուսափում մարդկանցից, ուրախութեամբ խօսակցում էր նրանց հետ՝ ով իրան մի բան էր հարցնում: Ձմեռն երբեմնապէս գնում էր Փիլիպպի տունը և խաղում էր նրա երեխաների հետ: Ուղիղ է, նա սաստիկ ծերացել էր, գլխի ճաղատն աւելի բացուել էր, մօրուքն սկսել էր աւելի ու աւելի սպիտակել, մէջքը ծռուել էր, քայլուածքը գանգաղացել: Այս հանգամանքը չէր զարմացնում ոչ ոքի. ինչ էլ որ լինէր՝ Պաւլի տարիքն աւելանում էին շարունակ, իսկ աշխատում էր նա շատ,

նրա համար: Նա խօսում էր շատ բանի մասին—և նոր տախտակների մասին, որոնք հարկաւոր են Փիլիպպին պարօմը կարկտելու համար, և՛ այն մասին, թէ նրանց հացը հազիւ թէ բաւականանայ մինչև նորի դուրս գալը, և Ջիմօնեկի, իւր մեծ որդու մասին, թէ նա դադար չէ տալիս իրան և շարունակ խնդրում է նոր կօշիկներ գնել: Ուլեանան միևնոյն ժամանակ ժպտում է և մտածում.— ի՞նչ լաւ կլինի, որ եղբայրն այս բոլոր պակասութիւններն հոգայ— և՛ տախտակ աւնէ, և՛ ցորեն տայ և՛ Ջիմօնեկին կօշիկներ գնէ:

Այդ ժամանակ գետի հանդիպակաց ափից լսում է բարձր աղաղակ. «պարօմ, պարօմ»: Դանիլկան վայր է ձգում կիսատ սլորած թռիչ ու վազում է եղբօրն օդնելու: Այժմ հեշտ չէ մրցել փոթորկալից գետի հետ: Ո՞վ գիտէ, կկարողանան նրանք երկուսով պարօմը կառավարել: Յիրաւի, մի բոպէ էլ չէ անցնում, և ահա Պաւլի խրճիթի պատուհանի առաջ լքուում է Փիլիպպի աղաղակը.

- Պաւլ, արի, օգնիր, վարձք արա:
- Իսկ երրորդ թիակ կայ, հարցնում է Պաւլը:
- Կայ, ի՞նչպէս չկայ:
- Պաւլը վերցնում է գլխարկն ու գնում է օգնելու փեսային:

Արդէն մութն էր, երբ նա վերադարձաւ տուն: Խրճիթում տաք է ու խաղաղ, իսկ դուրսը հեղեղ է թափում, քամին ոռնում է, ցուրտ է...

Պաւլը վառեց լապտերը, մաքրեց սեղանի մի անկիւնը թոկերից և պահարանի վրայից վերցրեց գրքոյկը: Այս գրքոյկը մի ժամանակ Փրանկայի սե-

փականութիւնն էր: Առաջին ձմեռուայ ընթացքում Պաւլը կարգացել էր վաթսուս երես, երկրորդ ձմեռը — հարիւր, երրորդում՝ էլ աւելի, բայց այնու ամենայնիւ ամբողջ գիրքը կարգալ չէր կարողացել: Այն երեսներում, ուր իրան ամենից աւելի դուր եկած աղօթքներ կային՝ նա նշաններ էր դնում— փոքրիկ պատկերներ, որոնցից շատ կային գրքում: Նրանց մէջ կային և՛ ծաղկեայ փնջեր, տպագրած կամ կրպցրած հաստ թղթի վրայ, և՛ կարմիր սրտեր, շամփրուած ոսկեայ նետերով, և՛ թևատարած կուպիդօններ: Պատկերները տակը կամ կողքերին կային գրուածքներ— անուններն այն երկրպագունների, որոնք այդ պատկերներն ընծայել էին Փրանկային նրա տօնի օրը կամ նոր-տարուն: Պաւլը ձեռագիրը կարգալ չէր կարողանում և կուպիդօններին հրեշտակների տեղ էր ընդունում: Նոյն-իսկ այս գիշեր, բանալով գիրքը՝ նա ջերմեռանդութեամբ համբուրեց կուպիդօնի պատկերը, որի ձեռքում կարմիր սիրտ կար. և սկսեց կիսաձայն կարգալ փոքր ինչ կակաղելով:

- «Ջարգարիւր քո տունդ, Սի... Սիօ... Սիօն»...
- Պաւլը լռեց, աչքերը շհեռացնելով գրքից: Ո՞վ է այդ Սիօնը: Երեւի որեէ թագաւոր է կամ հարուստ պան:
- «Եւ ընդունիր թագաւոր Քրիստոսին»...

Իրսից թխկոցի ձայն եկաւ: Կուրտան սկսեց հաջել հարեան գաւթում: Դարպասի դուռը ճռճուաց: Պաւլը բարձրացրեց գլուխն և սկսեց ահանջ գնել: Ոչինչ չկայ, ամեն ինչ լուռ է շորս կողմը: Դուրսը սարոսափելի խաւար է տիրում. մատդ մարդու աչքը

կոխես՝ չի տեսնի. քամին աւելի սաստկանում է: Պաւլը նորից ձեռքն առաւ գիրքը:

— «Սիրիւր Մարիամին»... — Հն, ինչ-որ Սիօնի, — թագաւորի կամ հարուստ պանի — սուրբ Գիրքը պատուիրում է սիրել սուրբ Գոյսին...

Այս ինչ է: Բակից մի ձայն լսուեց, կարծես մէկը բաց արաւ դուռը:

— Երևի Աւգոտեան է... — կիսաձայն մըմնջաց Պաւլը, բայց իսկոյն ցնցուեց և ուղղեց մէջքը: Բակում լսուեցան օտնաձայներ, բայց ոչ Աւգոտեայի ծանր քայլերի ձայնը: Մէկը կամաց, գաղտագողի, անհամարձակ փոխում էր օտները: Պաւլը նստած էր անշարժ, առանց աչքերը դռնից հեռացնելու: Բայց քայլերի ձայները դադարեցան, այն-ինչ դուռը բաց անող չկար: Պաւլին թուեց, թէ բակում մէկը ծանր շունչ է քաշում և միևնոյն ժամանակ աշխատում է դսպել շնչառութիւնը: Կարմրատակած դէմքով և կիտած յօնքերով նա մօտեցաւ դռանը և ուժգնութեամբ հրեց այն:

— Ո՞վ կայ այդտեղ, — բղաւեց նա:

Բակի խաւարի միջից լսուեցաւ մի անհամարձակ ձայն:

— Ե՛ս եմ:

— Ո՞վ, — հարցրեց կրկին Պաւլը և մի քայլ առաջ գնաց:

— Ե՛ս... Ֆրանկան:

Պաւլը թուաւ բարձր շեմքի վրայից և մի ընկալից յետոյ ներս բերեց սենեակը մի կարճահասակ, նիհար կնոջ, կեղտոտ, ամբողջովին թրջուած վերարկուով և հաստ ծակոտուած թաշկինակով գլուխը փա-

թաթած: Երբ լապտերի աղօտ լոյսը լուսաւորեց նրան և նա կանգնեց լուռ, ձեռները վայր թողած՝ Պաւլն անթարթ նայելով նրա վրայու կակաղելով ասաց.

— Դ՛՛՛՛... դ՛՛՛՛ ես...

Եկողի սև մեծ աչքերը փայլեցին, իսկ գունաթափ շրթունքները շնչացին անվստահ, հաղիւ լսելի ձայնով.

— Ե՛ս եմ... մի բարկանար...

Բայց Պաւլը շէտեց անգամ, թէ ինչ ասաց նա: — Վերադարձար վերջապէս... իսկ ես սպասելուց էլ դադարեցի... առաջ սպասում էի... յետոյ դադարեցի: Նա կանգ առաւ, որպէսզի դսպէ հեծեծանքը, որ խեղդում էր նրան:

Գինը, որ անշարժ կանգնած էր շեմքի մօտ՝ ասաց փոքր ինչ բարձրաձայն, բայց նոյնպէս անվստահ...

— Եթէ ես կարող եմ մնալ այստեղ՝ լաւ, իսկ եթէ ոչ՝ իսկոյն կգնամ...

— Ա՛յ յիմար, — բարձրաձայն ծիծաղեց Պաւլը: — Հանիր, հանիր վերարկուդ, թէ չէ կհիւանդանաս. մէկ տես, չոր տեղ չէ մնացել վրադ:

Յրտխց թէ մի որևէ ուրիշ պատճառից՝ կինը դողողում էր այնպէս, որ ատամ ատամի էր խփում: Նա ասաց, թէ վերարկուն չի հանի (անձրևը թրջել է նրան վերեից միայն, իսկ առանց վերարկուի ցուրտ կլինի) և նստեց նստարանի վրայ, գլուխը քաշ արած ու ձեռները վայր թողած: Նրա արձակուած, զզգողուած մազերը խառն ի խուռն թափթփուել էին ճակատի և ուսերի վրայ ու իրանց սև ալիքով շրջափակել էին դեղնած, սարսափելի մաշուած ու նիհարած դէմքը:

—Վերադարձա՛ր վերջը...—նորից խօսեց Պաւլը—
—ազատուեցա՛նք կրկին սատանայի ճանկերից, միտդ
բերիք, թէ՛ սրտեղ կարող ես գտնել ապաստան և
փրկութիւն... Օ՛խ, իմ խղճուկ, իմ թշուառ... —

Նա շտապով մօտեցաւ վառարանին:

—Իսկոյն վառարան կվառեմ: Տաք սպաս կտամ
քեզ կամ թէյ... կտաքանաս... լաւ կլինի քեզ համար:

Փրանկան հետեւում էր նորան վախեցած աչքե-
րով. նա ցածրաձայն ճիչ արձակեց:

Պաւլը յետ նայեց:

—Ի՞նչ է, հիւանդ խօսմ չես: Ցաւը ներսից է: Ե-
րևի, քիչ չես շարշարուել... ի՛նչպիսի եղանակի եկար...
սպասիր, սպասիր մի րոպէ: Իսկոյն կրակ կանեմ:

Նա տատանման մէջ կանգ առաւ սենեակի մէջ-
տեղը:

—Տաշեղ չկայ... ճհ, ես նրա... բախումն է մնա-
ցել: Մի րոպէ սպասիր:

Նա ուզում էր գուռը բաց անել, երբ Փրանկան
սուր ձայնով աղաղակեց.

—Այնտեղ մի գնար... մի գնար...

Պաւլը վախով նայեց նորան:

—Ինչո՞ւ չգնամ:

Փրանկան սկսեց դողդողալ՝ ինչպէս անդից բըռ-
նուած հիւանդ, և ձեռները կտորատելով փնթփնթաց.

—Ի՞նչ անեմ, ի՛նչ անեմ. ի՛նչ կլինի իմ ճարս.
Եթէ մթնով գնաս՝ ոտդ վրան կդնես ու կճխրես,
եթէ կրակով գնաս... կտեսնես ու ինձ խսկոյն դուրս
կանես... Ի՞նչ անեմ, ո՞ր քարին տամ թշուառ գլու-
խըս: Ո՛վ Տէր Աստուած, ո՛վ Մարիամ Աստուածածին,
փրկեցէք ինձ մեղաւորիս:

—Ո՛ւմ վրայ կդնեմ ոտս,—զարմացած հարցրեց
Պաւլը, բռնելով դռան փականը:—Ո՛վ կայ բախում:
—մայր՝ Փրանկան ձեռներով ծածկեց երեսն և ջղային
հեծեծանքով մի խօսք ասաց միայն.

—Երեխայ... —

Երկար կանգնած էր Պաւլը քարացածի նման,
ցածր, խոնարհած գլխով, խորունկ կնճիռները ճակ-
տին. վերջապէս դանդաղ քայլերով մօտեցաւ սեղա-
նին, վերցրեց լապտերն և նոյնպիսի դանդաղ քայլե-
րով դնաց բակը:

Մի րոպէից յետոյ նա վերադարձաւ մի ինչ-որ
բան ձեռքին, փաթած կոպիտ, բայց ցնցոտիներ-
րով, և առանց մի խօսք ասելու՝ դրեց բարուրը նըս-
տարանի վրայ, Փրանկայի կողքին:

Փրանկան հեթեում էր Պաւլին իւր վառուող,
անհանդիստ, սև աչքերով: Պաւլը, առանց կնոջ վրայ
նայելու, հարցրեց, խիստ ցածրացնելով ձայնը.

—Ինչո՞ւ ուղղակի սենեակ չբերիր նրան ու շան
լակոտի պէս թողիր գուրսը, ցրտի մէջ:

Փրանկան սեղմեց դողդոջուն ձեռները:

—Վախե՛նում էի...

Պաւլը մօտեցաւ վառարանին և սկսեց կրակ անել:

Այն վայրենի, խելացնոր ուրախութիւնը, որ հա-
կառակ նրա կամքի նկատելի էր Պաւլի բոլոր շար-
ժուածքներում՝ անհետ չքացաւ: Այժմ նրա ճակատը
կնճուում էր. ամուր սեղմած շրթուները նրա
դէմքին տուել էին խտտահայեաց, նոյն-իսկ բարկաց-
կոտ արտայայտութիւն: Նա մօտեցրեց կրակին սպա-
սով լի կճուճը, փոքրիկ թէյամանի մէջ թէյ պա-
տրաստեց և դրեց սեղանի վրայ մի մեծ բոքոն:

—Արի կեր: Գա առաջին խօսքն էր, որ նա ասաց վերջին քառորդ ժամուայ ընթացքում, այն էլ առանց Փրանկայի վրայ նայելու: Փրանկան նստած էր անշարժ, կարծես քարացած լինէր: Նստարանի վրայ դրած քարուրից սուր ձայն լսուեցաւ:

—Մայ-րի՛կ, մայ-րի՛կ: Փրանկան տեղից չէր շարժուում. նա կարծես ոչ տեսնում էր և ոչ լսում: Պաւլը բարկացած շուտ եկաւ դէպի նա: Նրա ճակատի կնճիռներն աւելի խտացան, իսկ ձայնի մէջ լսելի էր սպառնալիք:

—Ինչո՞ւ երեխային չես հանուեցնում. դուցէ ուզում ես, որ նա խեղդուի, հա՛... Անտառի...:

Փրանկան խայթուածի նման վեր կացաւ տեղից և դողդոջուն ձեռներով սկսեց արձակել հնտաիները, որոնցով փաթաթուած էր երեխան: Քիչ յետոյ երեան եկաւ մի փոքրիկ արարած, բոպիկ ոտներով, բաց կարմիր շապկով, որ հազիւ ծածկում էր երեխայի նիհար, փոքրիկ, ոսկրոտ մարմինը: Չիկագոյն, խիտ ու երկար սաղերը, ինչպէս զգգողուած դերձան, խառն ի խուռն ցցուած էին ամեն կողմ: Երեխայի արձուխի նման սև աչքերն իսկոյն ուղղուեցան դէպի սեղանի վրայի բոքոնը:

—Տուր, տուր...—հնչեց մի սրաձայն աղաղակ և դէպի սեղանն երկարացան փոքրիկ, աղիքի նման բարակ ձեռներ:

—Ի՞նչ ես ցցուել փայտի պէս,—նոյնպիսի խիստ ձայնով ասաց Պաւլը,—բեր նրան այստեղ ու կերակրիր: Լսում ես, դէ՛:

Մեքենայաբար հնազանդուելով՝ Փրանկան մօ-

տեցրեց երեխային սեղանին ու տուեց նորան մի կտոր հաց: Պաւլը դրեց նրանց առաջ մի աման տաք սպաս, որի վրայից դուրս էր բարձրանում:

—Կեր ինքդ և կերակրիր երեխային,—ասաց նա և նստեց պատի մօտ:

Փրանկան ստիպում էր իրան ուտել, բայց չէր կարողանում—կերակուրը նրա կոկորդից ներս չէր գնում. աչքերն երբեմնապէս լցւում էին ակամայ արտասունքով: Սենեակում տիրում էր լուռթիւն, որ ընդհատում էր միայն Պաւլի ծանր շնչաուլթեամբ:

Փրանկայի վրայ երկար նայելուց յետոյ՝ նա հարցրեց.

—Ինչո՞ւ չես ուտում:

—Չեմ ուզում,—հազիւ լսելի ձայնով պատասխանեց Փրանկան:

Պաւլը վեր կացաւ, մօտեցաւ վառարանին, դրեց սեղանի վրայ մի բաժակ թէյ և նորից նստեց իւր առաջուայ տեղը: Երեխան տաքացաւ և ձեռները ձգելով դէպի բաժակն՝ աղաղակեց.

—Հայրի՛կ, հայրի՛կ:

Փրանկան մօտեցնում էր նրա շրթունքներին փոքրիկ ափսէն, սառած թէյով: Այդ ժամանակ նրա ձեռքը դողդողաց, որովհետև անկիւնից լսուեց Պաւլի ցածր, թէև առաջուանից աւելի մեղմ ձայնը:

—Կնքուած է:

—Ի՞նչպէս չէ, կնքուած է:

—Իսկ անունն ինչ է:

—Օկտաւիան:

—Խտաւեան,—կրկնեց Պաւլը և լուեց մի բոպէ:

—Քանի՞ տարեկան է:

—Մի տարեկան և ութ ամսական:
 Երեխան կուլ տուեց քանի մի կում թէյ, մնացածն ազահութեամբ վերջացրեց Փրանկան և կերաւ երկու կտոր հաց:

—Էլի ուզում ես,—հարցրեց Պաւլը:

Փրանկան ցածրաձայն պատասխանեց, թէ այլևս թէյ չէ ուզում և թէ երեխան քնել է արդէն: Պաւլը ձեռքով ցոյց տուեց նստարանը, որի վրայ թաղիք էր փռած:

—Դէ գնա՛ քնիր... Պառկիր և երեխային էլ պառկեցրու կողքիդ...

Փրանկան վեր կացաւ և լուռ կանգնեց նրա առաջ:

—Ի՞նչ ես ուզում:

Փրանկան բռնեց նրա ձեռքն ու տարաւ շըրթունքներին:

Պաւլը քաշեց ձեռքն և շուռ տուեց երեսը դէպի պատը:

—Դէ գնա՛ քնիր... Աստուած քեզ հետ...—ասաց նա և կարծես ակամայ ձեռքը քսեց նրա մազերին:

Պաւլը հանդցրեց լապտերն ու վառարանի կրակի վրայ ջուր ածեց: Սենեակում տիրեց խորին խաւար ու խաղաղութիւն: Փրանկան իսկոյն քնեց. բայց Պաւլի քունը չէր տանում: Ջանադանատեսակ զգացմունքներ փոթորկի նման խառնուում էին նրա հոգու մէջ և մաս-մաս պատառում նրան: Այդ փոքրիկ արարածը, որ այնպէս անակնկալ կերպով յայտնուեցաւ նրա խրճիթի մէջ, աւելացրեց արդեօք դառնութեան մի կաթիլ նրա վշտերի բաժակի մէջ: Ի հարկէ ոչ: Բայց տեսնել ամեն օր, ամեն բոպէ իւր խայտառակութիւնը, հնարաւորութիւն շունենալ նոյն-իսկ մի

վայրկեան մոռանալ այն... Օ՛, անտանելի է: Պաւլը ցաւելու շափ ամուր սեղմում էր ձեռներն ու մըրմնջում. «Ո՛հ, Աստուած իմ, Աստուած իմ, ի՞նչ անեմ, ի՞նչ անեմ»: Վաղը կանուխ անաւօտեան շա՛ւր արդեօք նորան վառարանի տակ թագցրած բոլոր փողերը, քոյնը, մինչև վերջին կոպէկը, որ նա իւր երեխայի հետ միասին գնայ ուր որ ուզում է, նոյն-իսկ դէպի կորուստ... Դէպի կորուստ: Բայց չէ որ ինքը, Պաւլն, երգուել է Ասածու և իրան առաջ՝ փրկել նրան կորստից: Փրանկան եկել է նրա մօտ այդ փրկութիւնը գտնելու... Դուցէ հէնց հիմա է հասել այն բոպէն՝ երբ նա կհրաժարուի սատանայից և կսկսէ առաքինի կեանք վարել: Ի՞նչպէս չէ. շատ յուսարի չէ: Ե՛րբ է պատահել, որ արեցողը հրաժարուի օդուց, իսկ նա բոլոր արեցողներից էլ վատ է, թէև օղի չէ խմում. Սրա վրա աւելացնենք և այն, որ հարկաւոր կլինի ուրիշի երեխային ընդմիշտ ընդունել տունդ և երկալ բարի մարդկանց աչքին կնոջդ մեղքով ու քո անձիդ խայտառակութեամբ դարդարուած: Ա՛յ թէ կծիծաղին գիւղացիք, երբ իմանան, թէ Պաւլը մեծացնում է լակէյի որդուն: Ամօթ, խայտառակութիւն: Եւ միևնոյն ժամանակ այնպիսի կարեկցութիւն զգա, որ սիրտդ շաղախուի արիւնով...

—Ձեմ ուզում,—գուրս է թուում Պաւլի բերանից,—ամենկին, ամենկին:

Բայց եթէ նա այժմ դուրս անէ Փրանկային՝ նա այլ ևս երբէք չի վերադառնայ, երբէք չի տեսնի ինքը նրա պայծառ աչքերը, չի շոյի նրա փափուկ մազերը, չի լսի նրա հնչուն, ուրախ ծիծաղը, որ աչ-

խարհիս վրայ ամեն բանից աւելի դուր է գալիս իրան...
Եւ խրճիթի մէջ լսուեց խուլ հեծեծ անք:

— 2եմ կարող, ս՛հ, ողորմած Աստուած իմ, չեմ
կարող: Ի՞նչ անեմ:

Երբ մարտի առաւօտուայ աղօտ լոյսը ներս թափանցեց Պաւլի խրճիթը՝ նա զարթեց կարճատեքնից և յենուելով թեի վրայ՝ երկար նայում էր հանդիպակաց պատի մօտ դրած մահճակալին: Կիսամերկ Փրանկան քնած էր մեռածի նման: Նրա ուսերի դարհուրելի նիհարութիւնն աչքի էր ընկնում անդուրեկան պարզութեամբ. մաշուած շրջագետի փէշերի տակից երևում էին ստները, ցեխի մէջ թաթախուած գուլպաներով: Սոսկալի աղքատութեան և զրկանքների պատկեր էր ներկայացնում այդ խղճուկ փոքրիկ մարմինը, արձակուած սև մազերի խիտ հիւսերով, որոնց մէջից երևում էր նրա դեղին դէմքը: Պաւլը չէր հեռացնում նրանից իւր աչքերն, և նրա ճակատի վրայ կնճիւռներ էին հաւաքուում մէկը միւսի յետևից:

Յանկարծ նրա աչքերում, նոյն-իսկ իրան համար անսպասելի կերպով փայլեց մի պայծառ ճառագայթ, և շրթունքների վրայ մի թեթև ժպիտ երևեցաւ: Գարմիր գնդակը, որ մինչև այժմ անշարժ պառկած էր Փրանկայի մօտ՝ յանկարծ շարժուեցաւ: Պատուոտած շապկի տակից առաջ դուրս հանուեցան մերկ թեկերը, ապա երևեցաւ գլուխը, բացդոյն մազերի մի ամբողջ խրճով: Երեխան երկար ժամանակ չորս կողմն էր նայում— երևի նրան հետաքրքրում էր տան անծանօթ սարը ու կարգը. վերջապէս նստեց անկողնում և ինչ-որ անհասկանալի բան փնթփնթաց:

Թէ ինչ էր ասում նա՞ դժուար էր սրօշիլ. բայց

Պաւլի շրթունքների վրայ ժպիտն աւելի ու աւելի փուռում, տարածւում էր. աչքերը կորցրին առաջուայ խստահայեաց արտայայտութիւնն և վերջապէս հանդիպեցան երեսայի աչքերին:

— Արի այստեղ... — շնչալով ասաց նա:

Երեխան վախեցաւ և կուչ գալով կրկին մի գընդակ դարձաւ, բայց Պաւլը նորից կանչեց նրան մատով ու կրկնեց.

— Արի այստեղ, շաքար կտամ...

Երեխան ոտներն իջեցրեց յատակին և սպասողական դիրքով նստեց մահճակալի վրայ: Պաւլը գնաց կարմիր պահարանի մօտ և երբ շուռ եկաւ՝ նրա յետևում կանգնած էր փոքրիկ արարածն և անհամբերութեամբ մեկնում էր երկու ձեռքը:

— Տնւր... տնւր... տնւր... — սենեակում հնչեց մի բարակ ձայն:

Երեսայի կարմիր շապիկը, ծածկուած սև պոյտերով, յիշեցրեց Պաւլին այն փոքրիկ անվնաս միջատը, որ երբևում է անտառի խոտերի վրայ: Պաւլը գրկեց երեսային:

— Օ՛հ, դու փոքրիկ Գարմիր շապիկ, — շնչաց նա, — Աստու անմեղ, անպարտ արարած:

Նա նստեց պատահանի մօտ: Արևն արդէն դուրս էր գալիս և իւր ոսկեղէն ճառագայթներով շամփրում առաւօտի կապոյտ աղջամուղջը: Կօղիւկի գաւթում, ուրախ-ուրախ առաջ ու յետ էր վազվզում դեղնագոյն Գուրտան, պոչն այս ու այն կողմը թափ տալով: Երեխան մի ձեռքով բռնած հացի կտորն, իսկ միւսով շաքարը՝ չէր հեռացնում Գուրտայից հիացած աչքերը: Վերջապէս նա աղաղակեց.

—Քուժիկ, քուժիկ...

—Հն, քուժիկ... շնիկ,—հաստատեց Պաւլը:

Երեխան դարձրեց գլուխը դէպի նա և հարցրեց.

—Իսկ դու ո՞վ ես:

Պաւլը շպտատախանեց և շուտ տուեց երեսը:

Երբ Ֆրանկան արթնացաւ և բացեց աչքերը՝ նրա դէմքի վրայ երևեցաւ դարմանք, համարեա երկիւղ: Պաւլը նստած էր պատուհանի մօտ և նրա ծընկների վրայ երեխան, որ իւր փոքրիկ ձեռները կախել էր նրա կարճ, սպիտակախառն մազերի մէջ:

Ֆրանկան վայր թռաւ անկողնից, կամաց մօտեցաւ նստարանին և այնպիսի շարժումն արաւ, որ ցոյց էր տալիս, թէ կամենում է վերցնել երեխային: Պաւլը դարձրեց գլուխը, նկատեց նրա վախեցած հայեացքը և աւելի սեղմելով երեխային՝ ասաց կտրուկ ձայնով.

—Հարկաւոր չէ:

—Նձանձրացնէ,—ցածրաձայն նկատեց Ֆրանկան:

Նա ոչինչ չպատասխանեց. Ֆրանկան դողդողում էր ամբողջ մարմնով, փաթաթուում էր իւր ծակտատած վերարկուի մէջ, թէպէտև սենեակում ցուրտ չէր:

—Գուցէ կրակ անել է հարկաւոր,—հարցրեց նա:

—Արա՛:

Ֆրանկան սկսեց աշխատել վառարանի մօտ և թէպէտ ժամանակ առ ժամանակ նրա կրծքից դուրս էին թռչում հառաչանքներ՝ այսու ամենայնիւ շուտով կրակն արաւ:

—Գուցէ հարկաւոր է գետնախնձոր եփել,—կրկին հարցրեց նա, առանց գլուխն յետ դարձնելու:

—Եփի՛ր,—պատասխանեց Պաւլը, կտրեց մի կտոր հաց, դրեց զրպանն և վերցնելով գլխարկը՝ գնաց դէ-

պի դուռը. բայց շեմքի վրայ կանգ առաւ և նայեց վառարանի մօտ կանգնած կնոջը:

—Ամեն ինչ այս խրճիթում իւր նախկին տեղումն է,—ասաց նա ցածրաձայն.—վերցրու ինչ որ հարկաւոր է, ճաշ պատրաստիր, կեր ինքդ և տուր երեխային: Արա ինչ որ ուզում ես. դու այստեղ կրկին նոյնպիսի տանտիկին ես՝ որպէս և առաջ:

Ֆրանկան լսում էր Պաւլին անհանգիստ սրտով. բայց նրա վերջին խօսքերի վրայ այնպիսի շարժումն գործեց, որ կարծես թէ ուզում էր նրա պարանոցը փաթաթուիլ: Բայց Պաւլն արագութեամբ մի քայլ առաջ գնաց և առանց յետ նայելու խօսքը վերջացրեց.

—Վկերադառնամ երեկոյեան դէմ... Եթէ վախենում ես մենակ մնալուց՝ դռան փականը քաշիր:

Վճիռը վերջնականապէս կազմակերպուել էր Պաւլի գլխում, բայց մի ինչ-որ պահանջ այսու ամենայնիւ քաշում էր նրան դէպի դուրս, դէպի բաց օդը, դէպի արագընթաց ալէկոճուող գետը. հոգու վէրքը դեռ ևս թարմ էր. նրանից արիւն էր կաթկաթում: Քանի մի ըսպէից յետոյ նրա մակոյկն արագ սլանում էր գետի հոսանքով: Արագավազ պղտոր ալիքներն անվերջանալի երգ էին երգում Պաւլին խաբուած սիրոյ տանջանքների, խանդոտութեան փշերի և յոյսի քաղցրութեան մասին, խառն անցեալ յիշողութիւնների թոյնի հետ: Գուցէ նրանք երգ էին յօրինում մարդու ամենասրբազան պարտաւորութեան մասին՝ ազատելու իւր մերձաւորին կորստից, այն պարտաւորութեան, որի մասին քիչ էր մնացել մոռանար Պաւլն և որը կրկին բարձրացրեց իւր ձայնը նրա հոգու մէջ ու պայծառ լուսով լուսաւորեց նրա երեսը:

Պաւլը վերադարձաւ տուն մի ժամ մթնելուց առաջ: Փրանկան պառկած էր մահճակալի վրայ, բայց քնած չէր: Տեսնելով ամուսնուն՝ նա շտապով բարձրացաւ և վայր ձգեց գլխից թրջած թաշկինակը:

—Գլուխդ ցաւո՞ւմ է,—հարցրեց Պաւլը պատի մօտ դնելով թիակները:

—Ո՛չ, այլ ևս չէ ցաւում: հիմա շատ աւելի թեթեւ եմ զգում, հանգստացաւ...:

—Եւ լաւ եղաւ որ հանգստացաւ...—Պաւլը լռեց մի րոպէ և յետոյ հարցրեց.—հապա Խտաւեանն ո՞ւր է:

—Քնած է: Ամբողջ օրը վաղվղում էր խրճիթում այնպէս որ Աստուած ազատէ: Անդադար ադադակում էր, անդադար հարցնում էր—այս ինչ է, այն ինչ է: Ես այնպէս վախենում էի, թէ չլինի մի բան կտորէ, մի բան փշացնէ: Բայց հիմա, փառք Ասածու, քնեց...

Այս ամենը Փրանկան ասում էր աւելի համարձակ, աւելի բարձր՝ ըայց անկողնից վեր չէր կենում:

—Ես խաշիլ եմ եփել... վառարանումն է... երեխ սառած չի լինի:

Պաւլը կտրեց մի կտոր հաց և վառարանից հանեց կճուճով խաշիլը: Ուտում էր նա դանդաղ, առանց շտապելու, վառարանի առաջ կանգնած. ապա նստեց և դարձաւ մահճակալի վրայ անշարժ նստած կնոջը.

—Արի այստեղ մի քիչ խօսենք:

Նրա ձայնը Փրանկային թուեց նոյնչափ մեղմ ու քաղցր՝ որչափ և առաջ, սակայն Փրանկան չփաթաթեց նրա պարանոցին: Թէև Պաւլն արդէն ասել էր, թէ ամեն ինչ պէտք է առաջուայ նման լինի, ըայց նա դեռ կասկածում էր և չգիտէր, թէ ինչպէս պիտի Պաւլը վարուի նրա հետ:

—Նը,—խօսեց Պաւլը,—շատ շարշարանք քաշեցիր թէ չէ: Գո՛հ ևս, որ ինձանից հեռացար ու կորուստեան ճանապարհը բռնեցիր: Երևի լաւ պիտի լինի այդ ճանապարհը, որ կրկին յետ դարձար մի տանջուած ու քոստած ձիու նման, հիւանդ ու պատառոտած: Նը... ինչո՞ւ գնացիր և ինչո՞ւ յետ եկար... Մէկ ասա տեսներ:

Օ՛հ, միայն այդ էր հարկաւոր, որ Փրանկայի լեզուն բացուէր, որ նրա բերանից լայն գետի նման դուրս թափուէր այս երեք տարուայ ընթացքում նրա սրտի մէջ ամբարուած ատելութեան, դայրոյթի և վշտի պաշարը: Գայժակի արագութեամբ յիշեց նա այն րոպէն, երբ կղզու վրայ, հոտաւէտ ծաղիկների մէջ, պատմեց նա Պաւլին իւր ամբողջ անցեալը, իսկ նա վարուեց այնպէս՝ ինչպէս հայրն որդու հետ, ինչպէս խոստովանահայրը զըջացող մեղաւորի հետ և մինչև անգամ սկսեց սիրել նրան այդ օրից: Այս յիշողութիւնն աւելի ևս համարձակութիւն տուեց նորան և աւելի մուայ ստուեր ձգեց նրա կեանքի վերջին երեք տարուայ վրայ: Առանց որևէ բան թագցնելու, ծայրայեղ անկեղծութեամբ, առանց ոչ ոքի և ոչնչի խնայելու, Փրանկան պատմեց, թէ խելագարի նման սիրահարուեց լակէյի վրայ. նա ինքն էլ չգիտէ, թէ այդ երբ և ինչպէս պատահեց. ուղղակի, պարզ ի պարզոյ հասկացաւ, որ առանց նորան ապրել չէ կարող: Լակէյն էլ երդւում էր, թէ միշտ կսիրէ նրան և չի թողնի, քանի կենդանի է: Ու խօսում էր նա այնպէս քաղցր, այնպէս քաղաքավարի էր, որ կարծես թէ իսկական պարոն լինէր: Նա էլ լաւ ընտանիքից էր. նրա հայրը շխախտիչ է եղել, իսկ որդիքը

Ժառայ են դարձել անհրաժեշտ հարկից ստիպուած: Փրանկան իսկոյն հասկացաւ այս ամենը և աւելի սիրեց նրան: Սկզբում Փրանկան լաւ և ուրախ էր ապրում նրա հետ: Պաշտօն գտաւ նա շատ շուտ և այնպիսի տան մէջ, ուր շատ ծառաներ կային, իսկ աշխատանք չկար համարեալ: Կարօլը գալիս էր նրա մօտ գրեթէ ամեն օր. կիրակի և տօն օրերին տանում էր նրան զրօսավայրեր, տանում էր թատրոն: Այսպէս անց կացաւ քանի մի ամիս: Յետոյ յանկարծակի, թրմիկ, վեր կացաւ ու գնաց. գնաց իւր պարոնի հետ մի ինչ-որ հեռաւոր քաղաք:

Փրանկային մնաս բարով ասելիս՝ նա լաց էր լինում, աչքերից հեղեղ էր թափում, բայց այսու ամենայնիւ ասում էր, թէ այդպիսի շահաւէտ տեղ ամբողջ աշխարհում չի գտնի, թէ խելագար պիտի լինի, որ հրաժարուի նրանից: Ինչքան էլ Փրանկան խընդրում, աղաչում էր, որ տանի նրան իւր հետ՝ Կարօլը չէր համաձայնում, թէ և լաց լինելուց չէր դադարում: «Ի՞նչ անեմ ես քեզ, որ տանեմ. ի՞նչպէս կարող եմ այդպիսի բեռ վիզս փաթաթել»: Նա գնաց, իսկ Փրանկան երկու շաբաթից յետոյ վաղեց նրա յետեից: Կարծում էր, թէ կկարողանայ հասնել այն քաղաքը, ուր գնացել էր Կարօլը, բայց անբախտութիւնը պատահեց նորան առաջ՝ քան ինքն էր ենթադրում: Երեխան ծնուեց: Փրանկան մկրտել տուեց նրան և անունը գրեց Օկտաւիան, որովհետեւ դա շատ լաւ անուն է և հասարակ ժողովրդի մէջ չէ գործածուում: Նա մինչև անգամ նամակ գրել Կարօլին չէր կարող — ոչ փողօցը գիտէր և ոչ տան համարը՝ ուր ապրում էր նա իւր պարոնի հետ: Իսկ Կարօլը կամ ոչինչ չը

գիտէր այդ մասին, երբ մնաս բարով էր ասում, կամ կեղծում էր թէ չգիտէ: Այնուհետեւ սրբան ցաւեր քաշեց նա, այնպիսի ցաւեր, որպիսին մինչ այդ ժամանակ չէր տեսել: Ինչքան որ փող ունէր՝ բոլորը տուեց անկիւն վարձելու մի խեղճ ու աղքատ լուացարար կնոջ մօտ. որպէսզի քաղցածութիւնից չը մեռնի՝ ստիպուած եղաւ ծախել շորերը, սպիտակեղէնը, այն ամենը՝ ինչ որ մնացել էր վերջին պաշտօնից: Անձանօթ քաղաքում այնքան էլ հեշտ չէ որ և է պարագամուք գտնել: Քանի մի ամիս նա օրավարձով լուացք էր անում, մինչև անգամ յատակ էր լուանում. սրա հետ միասին նա ստիպուած էր ինքը կերակրել երեխային. — ոյժերն սպառուում էին, այն-ինչ աշխատանքի վարձը քանի գնում աւելի ու աւելի պակասում էր: Բարեբախտաբար նա շուտով տեղ գտաւ. երեխային թողեց լուացարար կնոջ մօտ: Նրա դրութիւնը լաւ կլինէր՝ եթէ չտանջէր նրան դայրոյթն այն անպիտանի դէմ, որ այնպէս անօգնական թողեց նրան: Երբեմնապէս նա պատառ-պատառ էր անում իւր շորերը, իսկ գլխի մէջ մի ինչ-որ բան այնպէս եռ էր գալիս, ինչպէս ջուրը կաթայի մէջ: Նրա բարկութիւնը գալիս էր մանուաւնդ այն ժամանակ, երբ յիշում էր Պաւլին, նրա բարութիւնը, նրա խաղաղ խրճիթը, այնպիսի բարկութիւն, որ կարծես պատրաստ էր առաջին հանդիպողի կոկորդը խրել ճանկերը: Մի այդպիսի բոպէ նա հանդիպեց խոհարարուհուն և ուղղակի գլխին ամեց ամանով եռ եկած ջուրը: Տան մէջ սարսափելի իրարանցումն բարձրացաւ. հաշտարար դատաւորը դատապարտեց նրան երեք ամսուայ բանտարկութեան: Ի՞նչ պիտի անէր. Փրանկան գնաց

բանտ: Թէ ինչե՛ր տեսաւ նա այնտեղ ու ի՛նչ բաներ լսեց—Ասածուն է միայն յայտնի: Մէկն այն կանանցից, որոնց հետ բանտարկուած էր Փրանկան՝ թու նաւորիկ էր ամուսնուն, միւսը խեղդել էր երեսային, կային և հրդեհաձիգ կանայք և գողեր: Ամաշում էր նա նստել այգպիսի շարագործների հետ, մանաւանդ որ նրանք հասարակ կանայք էին և խօսում էին ռամկօրէն: Փրանկայի գլուխն սկսում էր ցաւիլ և ցաւը քանի գնում՝ աւելի ու աւելի սաստկանում էր, ականջները խշշում էին, գլխի մէջ անտանելի ծանրութիւն էր զգում: Բանտից դուրս գալուց յետոյ նա ստիպուած էր ուղղակի մտնել հիւանդանոց, ուր և մնաց քանի մի ամիս: Եւ զարմանալի բան է, թէ և ջերմախտ չունէր նա, բայց երբեմնապէս այնպիսի մուսկուլուր էր գալիս վրան, որ և՛ ծիծաղել էր ուզում և՛ լսոց լինել. ուղղակի հոգին դուրս էր գալիս: Երբ այդպիսի բան էր պատահում՝ Փրանկան մաս-մաս պատառոտում էր հիւանդանոցի սաւաններն ու կոտորատում դեզի սրուակները: Վերջապէս բժիշկներն առողջացրին նրան. գլխացաւն անցաւ, ականջների խշշոցը դադարեց, ու Փրանկան աւելի լաւ զգաց իրան: Դուրս եկաւ նա հիւանդանոցից և այնպէս փափագում էր դառնալ Պաւլի մօտ՝ ինչպէս երեք օր ջրի երես չտեսած մարդը խմել է փափագում: Գնա՛լ, գնա՛լ—այս էր պտոյտ գալիս միայն նրա գլխում: Փորձեց նա կրկին վարձուել օրական աշխատանքի, բայց քիչ ցանկացողներ կային նրան վարձելու—բոլորը գիտէին նորան պատահած վերջին դէպքի պատմութիւնը: Այս ամենի վրայ պէտք է աւելացնել և այն, որ լուսացարար կիներ չկամեցաւ իրան մօտ տեղ տալ ո՛չ Փրան-

կային, ոչ նրա երեսային: Ի՛նչ անէր, ո՛ւր գնար, ո՛ր տեղ պատասպարուէր, այն էլ ոչ մենակ, այլ երեսայի հետ միասին: Փրանկան զգաց, որ կրկին ուժասպառ է լինում, գլխի մէջ նորից խշշոց է սկսում... Ծափեց նա ամենն ինչ որ ունէր, վերցրեց երեսային ու ճանապարհ ընկաւ: Առաջ երկաթուղով եկաւ, յետոյ մերձակայ քաղաքից մի գիւղացի բերեց տասնհինգ կոպէկով (ճանապարհն այն գիւղի միջովն էր), իջեցրեց սայլից Պաւլի դասն առաջ ու գնաց... Այս է բոլորը: Բոլորը: Այդ էլ բաւական էր: Փրանկայի աչքերից արտասուքը հոսում և կամաց-կամաց թափում էր նրա նիհար ձեռներին և ծակոտուած վերարկուի վրայ:

Պաւլը, գլուխը քաշ արած՝ շարունակ լսում էր առանց ընդհատելու. միայն այն ժամանակ, երբ Փրանկան վերջացրեց սլատմութիւնը՝ ցածրաձայն ասաց.

—Դժո՛խք, դժո՛խք... կատարեա՛լ դժո՛խք:

Կարծես թէ հանգստութիւնը կրկին հեռացաւ նրանից. նրա հաստատակամ վճիռն սկսում էր սաստիկ տատանուել: Փրանկան երկար դիտում էր նրան զննողական հայեացքով, սպասելով իւր վիճակի որոշմանը, բայց Պաւլն այլևս ոչ մի խօսք չասաց: Խրճիթում տիրեց երկարատեւ, ծանր լռութիւն: Յանկարծ հնչեց մի բարակ ու սուր ձայն:

—Մայրի՛կ, մայրի՛կ:

Փրանկան նստած էր անշարժ: Պաւլը բարձրացրեց ինձնարձած գլուխը:

—Խտաւեանը գարթեց: Գնա՛ նրա մօտ... ստանալ

Փրանկան ուզում էր առնել նրան ձեռներին. բայց երեսան կամակորուժեամբ հրեց նրան և վազեց պատուհանի առաջ կանգնած Պաւլի մօտ:

Պաւլը կռացաւ և բարձրացրեց յատակից կարմիր շապիկ հագած: փոքրիկ արարածին:

— Ուտել ես ուզում, հան, հանց ես ուզում, — հարցրեց նա, նայելով երեխայի դէմքին: Գարեջի էր կարծել, թէ նրա աչքերը, յոգնած անկման և անառակութեան մի շարք գարշելի պատկերների տեսարանից՝ հանգստանում են այժմ մանկական անմեղ դէմքին նայելով:

— Հանց ես ուզում, — նորից հարցրեց Պաւլը: Բայց Խտաւեանը հաց չէր ուզում: նա կուշա էր: նրա սև աչքերն ուղղուեցան դէպի պատուհանը, դէպի դարպասի դռան մօտ նստած Գուրտան: Տղան երկարացրեց ձեռքն ու բացագանչեց.

— Քուրթիկ, քուրթիկ:
— Ընիկ, — բացատրեց Պաւլը: Երեխան դարձաւ նորան և ամենայն լրջութեամբ հարցրեց.

— Հապա դու ո՞վ ես:
Պաւլը, աչքերը չհեռացնելով նրանից՝ ժպտաց: նրա կնճռոտ ճակատը պարզուեց:
— Հայրիկդ, — պատասխանեց նա:

— Հայրիկ, — կարծես զարմանալով և գլուխը մի կողմ թեքելով բացագանչեց երեխան:
— Հան, — հայրիկդ:

Նոյն ըսպէին Պաւլն զգաց, որ նրա ծնկներին փաթաթութեցան բարակ, ճկուն ձեռներ: Փրանկան էլ դա, որ ընկաւ նրա ոտներին և շնորհակալութիւն էլ յայտնում նրա համար, որ Պաւլը դուրս չարաւ նրան իւր խրճիթից և կամենում է հայր լինել երեխային: Փրանկան չէ կարողանում խօսք անգամ գտնել, որով յայտնէ իւր ուրախութիւնը: նա երգում է այն ամե-

նով, ինչ որ սուրբ է, թէ այսուհետև մինչև մահն ամեն բանում հնազանդ կլինի, կսիրէ ու կյարգէ նրան, իսկ երբ դադարի այդպէս վարուելուց՝ ինքն իւր ձեռքով թոկը կձգէ վիզը կամ կթունաւորուի, որպէսզի աշխարհի երեսին չապրի մի այնպիսի հրէշ՝ որպիսին կլինի նա այն ժամանակ:

Պաւլը վայր դրեց երեխային, նստեցրեց ոտները մօտ սողացող կնոջը նստարանին և ցածրաձայն ասաց.
— Հերթը է... լաւ, բաւական է, իմ խեղճուկ, իմ անբախտ: Ի՛նչ, հանդարտուի:

Փրանկան համոյրներով ծածկեց նրա ձեռները, բայց մօտենալ, փաթաթութուկ չէր վստահանում... նրա շրթունքներից բղխում էին սրտառու խօսքեր.

— Մահից փրկեցիր դու ինձ, իմ սիրելի, իմ սուկի, իմ գոհար, շարաշար մահից... Ես արդէն վճռել էի, որ եթէ դու ինձ դուրս անես՝ երեխային թողնեմ մի տեղ չեմքի մօտ ու ինքս թոյն ընդունեմ...

նա գրպանից հանեց մի թղթի կտոր և ցոյց տուեց մի պտղունց սպիտակ փոշի:
— Տեսնո՞ւմ ես, թոյն է...

— Ցանուն հօր և Որդոյ... — Պաւլը խաշակներեց երեսը: — Այդ բանի մէջ էլ քեզ դրդողը շար սատանան է: Ո՞րտեղից ես ճարել թոյնը:

— Որտեղից եմ ճարել:

Օ՛, նա միշտ ձեռք կրերէ այն, ինչ որ ուզում է: Այն կինը, որ բանտարկուած էր նրա հետ ամուսնուն թունաւորելու համար՝ պատմեց թէ ինչպէս և սրտեղ կարելի է թոյն ձեռք բերել: Փրանկան պատրաստուելով ամուսնու մօտ գալու՝ մտածում էր ինքն իրան, եթէ Պաւլը դուրս անէ՝ էլ ոչինչ չի մնայ ա-

ներու՝ բայց եթէ կախուել կամ թոյն ընդունել: Սակայն կախուելը լաւ չէ: Կախում են միայն հասարակ մարդիկ: Հիմա թոյնն էլ հարկաւոր չէ, որովհետեւ Պաւլը ներեց նորան ամեն ինչ: հիմա նա նորից կսիրէ ու կյարգէ Պաւլին, կնստի իրան համար հանգիստ ու խաղաղ իւր խրճիթում, ինչպէս Աստժոյ հովանու տակ... Վերջին խօսքերն ասելիս՝ նա վոշխով լի թըղթի կտորը նորից դրեց գրպանը, վեր թռաւ նստարանից և ուրախ-ուրախ ծիծաղելով սկսեց թռչկոտել խրճիթի մէջ: Բայց Պաւլի ծիծաղը չէր գալիս—նա զգում էր, որ մի ինչ-որ անբացատրելի երկիւղ արժում է իրան:

— Ինչպէս միտնեց, — նկատեց նա և շտապով վառեց լապտերը:

Փրանկան դրեց ինքնաեւն ու այդ արաւ այնպիսի ինքնավստահութեամբ, որ ցոյց էր տալիս, թէ նա փոքր առ փոքր ընդունում է իւր վրայ տանտիկնոջ նախկին դերը. թէյ խմելիս նա մանրամասն հարց ու փորձ էր անում գիւղի բոլոր ծանօթների մասին: Պաւլն անարտունջ պատասխանում էր: Այսպէս անցաւ մի ժամ, և երբ Խտաւեանին դրին անկողին, իսկ Փրանկան լռեց ու սկսեց յօրանջել: Պաւլը վեր կացաւ տեղից ու ասաց.

— Է՛, Փրանկա, հիմա աղօթք անենք միասին:

Փրանկան ապշած նայեց նրա վրայ:

— Հասցա՛, հասցա՛: Մինչև այժմ դու Աստուած էջիբ ճանաչում, հէնց այդ պատճառով էլ սատանային դժուար չէր քեզ մօտենալ: Ես էլ լաւ չէի անում, որ քեզ աղօթե՛ր չէի սովորեցնում: Հիմա դու կրկին իջար այն ճանապարհից, որ ուղղակի ղէպի գժոխը է ասա-

նում և զուցէ երբէք այլևս չզառնաւ ղէպի այդ ճանապարհը. գուցէ ուշքի գաս, խելքդ գլուխդ հաւաքես, այն ժամանակ ամեն ինչ կարգին կգնայ: Ա՛յ, որ մուրբ Գրքին մէջ գրուած է, թէ Միօնը սիրում է ամենասուրբ կոյս Մարիամին... գուցէ դու էլ կսիրես նրան, և նա կփրկէ քեզ ամենայն շարից... Չոգլը և կրկնիւր ինձ հետ...

Պաւլը քանի մի աղօթք ասաց, ջերմեանդուրթեամբ համբուրեց կուպիտօնի պատկերը, որի ձեռքին վարդի պսակ էր նկարած, և վեր կացաւ չոգած տեղից: Նրա ղէմքը բոլորովին պարզ էր. ճակատից կնճիռները չբացել էին: Նա քաղցրութեամբ հպեց Փրանկային, և ինչպէս մի ժամ առաջ նրա հոգեկան վոզովմուներն ամբողջովին ցրուեցաւ երեսայի պայծառ հայեացքը տեսնելով՝ այնպէս էլ հիմա միաբան աղօթքն այդ կնոջ հետ՝ կարծես մարքեց նրան կատարելապէս Պաւլի աչքում: Առաջին անգամ երկար անջատումից յետոյ նա գրկեց կնոջն և կարօտով իւր շրթունքները սեղմեց նրա շրթունքներին, ինչպէս ծարաւից պապակած մարդն ընկնում է ազրիւրի սառն և մտքուր ջրի վրայ:

— Օհ, Փրանկա, — շնչում էր նա — թէ իմանաս՝ սրբան եմ սիրում քեզ, ա՛հ, անչափ եմ սիրում: Աստուած կասյ, դու հիմա լաւ կլին կրաննաս... ես տեսնում եմ, որ դու ինքդ էլ ուզում ես այդ, իմ աղաւնեակ, իմ խղճուկ:

Առաւօտեան, լոյսը բացուելուց քիչ յետոյ, Պաւլը փաթակից Խտաւեանին Փրանկայի գլխի ծածկոցով և դուրս տարաւ բակը: Երկար կանգնեց նա բակի դռան մօտ: Երևում էր, որ նրա մէջ կուռում էին

տարբեր զգացմունքներ, որ ծանր էր նրա համար երևալ մարդկանց աչքին՝ գրկած այդ երեխային, աշխարհի ծայրից նրա տուն բերուած լակէյի այդ սերնդին: Ամօթ... բայց Պաւլն իւր դիտումներն ունէր, որոնց պատճառով նա ուզում էր յայտնել հրապարակաբար, թէ հաշտուել է իւր կնոջ հետ և նրա երեխային ընդունել է՝ որպէս իրանը: Դրանով նա բոլորի բերանը կփակէ և կհասկացնէ, որ թոյլ չի տայ նեղացնել Փրանկային կամ նրա երեխային: Բայց վերջին ըոպէին Պաւլի անվեհերութիւնը նուազեց, և երկու ըոպէի չափ նա անշարժ կանգնած էր դռան առաջ:

— Իբրև գոհ Տէր Աստծուն... նրա աղատութեան, մեղաւոր հոգու փրկութեան համար... վերջապէս շէնջաց նա, բաց արաւ դուռը, արագ անց կացաւ դաւթի միջով և կանգնեց դարպասի դռան առաջ: Արև, տաք օր էր. կտուրներից պետին էին թափուում գոհարկաթիւներ. մերձակայ ծառերի վրայ բարձրաձայն և ուրախ ձլվտում էին ճիւղուկները: Պաւլի մօտից անցնում էին մարդիկ եղաններով, կացիներով և թխակներով բեռնաւորուած. նա ամենին քաղցրութեամբ զլուծ էր տալիս և ողջոյնի որևէ խօսք ասում: Գիւղացի տղամարդկանցից ոչ ոք ուշադրութիւն չդարձրեց երեխայի վրայ. — երևի Ուլեանայինն է. — ու ինչ նրանց գործն է, ումը կլինի լինի. իրանք իրանց անհամար հոգսերն ունին: Բայց մօտից անցնում էին երկու կին. նրանցից մէկը լայն բաց արաւ աչքերն ու գնաց անց կացաւ, միւսը կանգ առաւ, զլուխը տարաւ բերեց, ծամծամեց շրթ ունքներն և վերջապէս հարցրեց.

— Ո՞ւմ երեխան է:
 — Իմս, — պատասխանեց Պաւլը ժպտալով:
 Կինը կէս-ամաշխուղ և կէս ծաղրելով ծիծաղեց:
 — Այդ երբ տուեց քեզ Աստուած:
 — Երբ տուեց՝ տուեց-ողջ մէկ է. բանն այն է որ տուեց:

Պաւլը փաղաքշարար համբուրեց Խտաւեանի ճակատը: Կինը կրկին անգամ շարժեց գլուխն ու մտաւ Կօղիւկենց խրճիթի դռնից ներս: Քանի մի ըոպէ յետոյ շեմքի վրայ երեեցաւ Ուլեանան իւր բոլոր երեխաների հետ միասին, փոքրիկ գաւթի թաց խոտի վրայ, լուսաւորուած գարնանային արևի պայծառ ճառագայթներով, կարճ, հազիւ մինչև կոճերն հասնող շրջազգեստով: Ուլեանան ներկայացնում էր ոյժի և առողջութեան կատարեալ մարմնացումն: Նրա յետեւից դուրս եկաւ բարձրահասակ վայելչակազմ Փիլիպպը, իսկ վերջինիս մէջքի յետևից երեեցաւ Դանիւկայի կարմիր, հետաքրքրուող դէմքը:

Պաւլը դէմ գնաց քրոջը, մի քայլ մնացած կանգ առաւ ու ասաց իւր սովորական դանդաղ ձայնով.

— Փրանկան վերադարձաւ...

Ուլեանան զլխով արաւ. նա դեռ երէկ իմացել էր այդ լուրը Դանիւկայից, որ արտօնութիւն ունէր առաջինն իմանալու, թէ ո՞րտեղ ինչ է պատահել, բայց թէ Փրանկան բերել է իրան հետ և երեխայ՝ այդ մասին մինչև անգամ Դանիւկան ոչինչ իմանալ չէր կարողացել: Այժմ Ուլեանան հասկացաւ ամեն ինչ և նայում էր Խտաւեանի վրայ անթափուցանելի արհամարհանքով: Փիլիպպը լռեց, լռեց, բայց վերջը չկարողացաւ ծածկել իւր գայլոյթն և բարձր ձայնով

Թքեց մեկուսի, իսկ Գանիլկան գլուխը սեղմեց եզրօր
ուսին, որպէսդի յայտնի կերպով չծիծաղի: Պաւլի
ճակատի վրայ կրկին կնճիռներ հաւաքուեցան: Բայց
նա աչքերը դարձրեց երեխային և ցածրաձայն ար-
տասանեց...

— Ոչ մի բանում նա մեղաւոր չէ... Աստծու
ստեղծածը:

— Բայց չէ՞ որ... — ուղում էր խօսել Ուլեանան. սա-
կայն Խտաւեանը տեսաւ այդ բոպէին մօտիկ թռչող
մի ճնճղուկ և բարձրաձայն ծիծաղեց: Ուլեանայի աչ-
քերը մեղմացան, իսկ Պաւլն աւելացրեց.

— Որք է... անտէր...

— Բայց ինչ էլ որ լինի... — Ուլեանան փոքր ինչ
տատանուելուց յետոյ շօշափեց երեխայի կուրծքն ու
ձեռները:

— Մի տես, խղճուկ, միայն ոսկորն ու կաշին է...
ինչքան կլինի:

— Մի տարի և ութ ամսական:

— չը՛ր՛ը՛, — գորմացաւ Ուլեանան և նայեց իւր երե-
խաներից մէկին. իմս մի տարի և տասներկու շաբա-
թական է, բայց տես ինչպիսին է:

Գոհութիւնն և հպարտութիւնը լայն ալիքի նման
տարածուեցաւ նրա վարդազոյն երեսի վրայ: Յետոյ
նա մտիկ տուեց Խտաւեանին ցաւակցութեամբ, թե-
րեւ նոյն-իսկ համակրանքով: Մական Փիլիպպը չկա-
րողացաւ զսպել իրան:

— Պաւլ, է՛յ Պաւլ, ինչի՞դ է պէտք այդ լակտոբ-
յետոյ չէս ամաչի մարդկանց երեսին նայելիս:

— Պաւլի աչքերը վառուեցան յանկարծ:

— Ամաչել... Ամաչել պէտք է մեղքից, իսկ անտէր

որբի վրայ ցաւելն ամենեին տօթ չէ: Ես Աստծուն
փառք եմ տալիս նրա համար: Երեխայի հետ մայրն
էլ ուրախ կլինի տանը, շար մտքեր չեն գալ գլուխը,
մէկ էլ տեսար՝ ուղղուեցաւ...

— Օ՛հ, — արհամարհանքով ու կոպտաբար ծիծաղեց

Փիլիպպը. — երբ որ նա ուղղուի՛ այս աշխարհը դրախտ
կդառնայ: Բայց երբէք այդ չի լինի:

— չէնց այդ բոպէին Փրանկան թուա ցածր ցան-
կապատի վրայից, սր բաժանում էր հարեան գաւթ-
ները, և բարձրաձայն ծիծաղով մօտեցաւ խօսակցող-
ների փոքրիկ խմբին: Նայողը կդարմանար նրա երե-
սի նիհարութեան և զեղնութեան վրայ, բայց դրա
փոխարէն մտղերն հարթ հաւասար սանրած էին և
փայլում էին կապտագոյն փայլով: Փրանկան փա-
թաթուեցաւ Ուլեանայի պարանոցին, համբուրեց նրա
երկու այտերը, ձեռք տուեց Փիլիպպին, իսկ Գանիլ-
կայի ուսին խփեց քանի մի անգամ:

— Ի՛նչպէս էք, — վրայ տուեց նա, — ի՛նչ էք անում,
իմ սիրելիներ, իմ ոսկիներ, իմ գոհարներ: Վաղուց
է ես ձեզ չեմ տեսել: Քեզ, Ուլեանա, այս միջոցում
երկու որդի էլ տուեց Աստուած: Հապա Գանիլկան
ինչպէս մեծացել է. հիմա կարգին երիտասարդ է:
Ա՛յ, տեսնում էք, ես էլ վերագրածայ, իսկ Պաւլն
այնքան բարի է, որ ոչ մի վատ խօսք չստաց ինձ:
Ա՛խ, ինչքան բարի է: Այդպիսի բարի մարդ ամբողջ
աշխարհում չես գտնի: Տունն աւելցի, կրակ արի և
խնդրն ձեզ տեսնելու եկայ, իմ սիրելիներ, իմ թան-
կագիններ:

— Կարծես Փրանկան պատրաստ լինէր իւր հոգին
տալու այդ մարդկանց, այնպէս սաստիկ սիրում էր

նրանց: Այն, այդ բոլորին Քրանկան սիրում էր բոլորին: Նա հանգիստ էր իւր ապագայի վերաբերմամբ, կրկին սիրահարուած Պաւլի վրայ և երջանիկ: Սրա հետ միասին ամօթի ոչ մի նշոյլ: Նա ամաչում էր Պաւլից՝ երբ վերադարձաւ նրա խրճիթը, այն էլ ուրիշի երեխան գրկում: Բայց ինչո՞ւ պիտի ամաչի նա կողմնակի մարդկանցից: Ուլեանան զարմանքից քարացաւ, Ֆիլիպպը ժպտաց արհամարհանքով: Պաւլը մօտեցաւ Քրանկային ու կտրուկ ձայնով ասաց.

— Վերցրո՞ւ երեխային ու գնա տուն: Կովը կկթես և ճաշ կպատրաստես. շուտ արա. ես պէտք է քաղաք դնամ:

Անցաւ երկու ամիս: Պառաւ Աւղօտեան մի անգամ նստած էր կանաչ խոտի վրայ, քիչ հեռու իւր խրճիթից և արեւի տակ տաքացնում էր ոսկրներն ու մրափում՝ երբ յանկարծ տեսաւ Պաւլին:

— Կներահայր, այ՛ կներահայր, — աղաղակեց նա: — 2եւ լսում, արի մէկ այստեղ:

Պաւլը շուտ եկաւ նրա կողմը: Այժմ նա իւր մարմինն ուղիղ էր պահում, իսկ շարժուածքն ինքնավրատահուծիւն էր արտայայտում: Կարծես նա կրկին քանի մի տարով երիտասարդացել էր:

— Բարո՛վ, Աւղօտեա, — ասաց նա մօտենալով:

— չը՛, ի՛նչ կայ, ի՛նչպէս ես, — հարցրեց պառաւը: Պաւլը հասկացաւ, թէ ի՛նչ է ուզում նա իմանալ, և ժպտալով պատասխանեց.

— Ոչինչ, լա՛ւ եմ: Ամեն ինչ, փա՛ռք Աստծու, լաւ է: Կուզէի, որ մինչև մահս այսպէս ապրէի:

— Իսկ ես երեկ ձեր տուն էի գնացել, ուզում էի տեսնել ձեզ ու ձեր քէֆն ու հալն իմանալ: Քեզ

չտեսայ, դու դեռ գետից չէիր վերադարձել տուն, բայց տանտիկնոջդ տեսայ: Այնպէս չէ, ինչպէս առաջ փոխուել է:

— Խառնեանին էլ տեսար. ուստի չես հարցրել: — Հապա չտեսայ: Գրկեցի... այնպէս թեթեւ է, որ ասես փետուր լինի... իսկ քո կինդ աշխատում էր բանջարանոցում:

— Աշխատո՞ւմ է, — գոհ սրտով պատասխանեց Պաւլը. — ամբողջ բանջարանոցը բահեց: Ամեն ինչ անում է հիմա — ճաշ է պատրաստում, կովերը կթում է, հաց է թխում, այսպէս արդէն պատուիրուած է:

— Դո՞ւ ես պատուիրել, ինչ է:

— Հապա ո՛վ: Աւառօտեան վաղ ես զարթեցնում եմ նրան, ստիպում եմ ինձ հետ միասին աղօթք անել, իսկ յետոյ քշում եմ աշխատելու: Միայն գետը չեմ ուղարկում ջրի, որովհետեւ նա այնքան էլ ոյժ չունի... բայց ինչ բանի որ ոյժը պատում է՝ պարտաւոր է կատարել:

— Ու լսում է նա քեզ:

Պաւլը հստատապէս նշան արաւ գլխով:

— Լսում է: Պատահում է, որ երբեմն էլ բարկանում է, բայց պարտաւոր է հնազանդիլ: Հիմա էլ նորան ոչինչ բան չի օգնի. ոչ բարկութիւնն և ոչ քաղցրութիւնը. նա իրանն է ասում՝ ես իմս: Աշխատիր, ասում եմ, Աստուած ամեն մարդու հրամայել է աշխատել... Սուրբ աղօթքով ամեն մի շար գորութիւն կարելի է հալածել. իսկ աշխատանքի ժամանակ վատ մտքեր չեն զայ մարդու գլուխը: Ա՛յ այսպէս եմ հիմա ես նրա հետ գործ տեսնում:

— Զատ լաւ, շատ լաւ, Պաւլ, այ՛ այդպէս լաւ է, —

եռանդով հաստատեց Աստուծոյն:—Ես քեզ առաջ էլ
ասում էի, թէ այդպէս պէտք է վարուել նրա հետ,
չպիտի թոյլ տալ, որ աիկնութիւն անէ...

—Ինձ առաջ թուում էր,—մտածման մէջ ասաց
Պաւլը,—որ եթէ տաժանելի կեանքից յետոյ ես նորան
ազատութիւն տամ ու նա լաւ կեանք տեսնի՝ էլ վա-
տը չի ուզի, բայց յետոյ ինքս էլ համոզուեցայ, որ
նրա հետ ուրիշ կերպ պէտք էր վարուել: Պէտք էր
աղօթքով Աստուած կանչել, իսկ աշխատանքով շարք
հալածել: Հիմա արդէն ես նորան զիջողութիւն չեմ
անում: Մի վատ բան արաւ թէ չէ՝ իսկոյն բարկա-
նում ու յանդիմանում եմ:

Հետաքրքրութիւնից Աւդոտեայի նոյն-իսկ թեր-
թերունքներն սկսեցին թարթափել:

—Քայց ինչ վատ բան է արել նա,—շտապով վրայ
բերեց պառաւը: Սակայն Պաւլն անփոյթ կերպով թափ
տուեց թեր:

—Չնշին բաներ,—պատասխանեց նա.—կռուել է
Ուլեանայի հետ բանջարանոցում. երեկ չէ առաջին
օրը վաղ վեր կենալ չէր ուզում, երեսային ծեծեց
առանց որևէ պատճառի: Արդէն նրա բնութիւնն այդ-
պէս է—իրան զսպել չգիտէ: Այս ամենի համար ես
լաւ յանդիմանեցի նրան. . . նա էլ լաց եղաւ այնպէս,
որ Աստուած ազատէ. իսկ ինձ համար աւելի վատ
բան չկայ, քան նրա լացը տեսնել: Քայց հիմա այդ
չի օգնի. ինչքան էլ որ լաց լինի՝ ես իմ անելիքս
պիտի անեմ. . . Ասենք, այսպէս երկար չի շարունակ-
ուի: Զուտով աւիթ էլ չի լինի նրա վրայ ըզուելու:

—

—Ինչո՞ւ ես այդպէս կարծում,—հարցրեց Աւ-
դոտեան:

—Ա՛յ քեզ խելացի կնիկ, դեռ հարցնում էլ է ին-
չո՞ւ, —ծիծաղեց Պաւլը.—հապա սուրբ աղօթքը, հապա
աշխատանքը: Եթէ ե՛ւ աշխատանքն ե՛ւ աղօթքը չեն
յաղթի շարին՝ ուրեմն աշխարհի վերջն հեռու չէ:
Քայց ինչպէս չեն յաղթի. կյաղթ են, ճշմարիտ է
Աստուած, կյաղթ են:

Նոյն օրն երեկոյեան Փրանկան նստած էր իւր-
ձիթի դռան առաջ, խտաւեանը գրկին: Հիմա նա նորից
հագել էր գիւղական շորեր, բայց արդէն առանց դար-
դարանքի. ո՛չ հուլունքներ, ո՛չ մանեակ և ո՛չ գինդեր
ունէր—ամեն ինչ ձեռքից գնացել էր նրա վերջին
արկածների ժամանակ: Ցանկապատի յետեից երևում
էր Փրանկայի ձեռքով մշակուած բանջարանոցի թոյլ
ու նուազ կանաչը: Համեմատել անգամ չէր կարելի
Ուլեանայի բանջարանոցի հետ: Այնտեղ ամեն մի բոյս
կարծես պարծենում էր իւր ոյժով և առողջութեամբ,
իսկ այստեղ թառամած բոյսերն հազիւ հազ երևում
էին գետնի երեսին: Աշխատելով իրանց բանջարանոց-
ներում՝ երկու կինը տեսնում էին իրար հետ ամեն
օր և միանգամ Ուլեանան, վրդոված Փրանկայի ան-
փոյթ աշխատանքից՝ անուշանեց նրան «տիկիրն»:
Փրանկան բարձրացրեց գլուխն և կծու կերպով պա-
տասխանեց.

—Ի հարկէ, քեզ նման էչ գիւղացի չեմ:

Այդ ժամանակ Ուլեանայի վաւտեց իւր բաժնից
խտաւեանին, որ զանազան ձևի առարկաներ էր շի-
նում եռապիւրջ Մարիսկայի հետ: Պարզն ապա՝ նա
վերցրեց երեսային և շտապեց երկու բանջարանոց-

—

ները միմեանցից բաժանող ցանկապատի միւս կողմը: Նրա աչքերն արելի վառոււմ էին արհամարհանքով, քան բարկութեամբ. բայց նրա բերանից ոչ մի խօսք դուրս չթռաւ, շնայելով որ Փրանկան կարկտի պէս հայհոյանք ու ծանակ էր թափում նրա գլխին:

Փրանկան նստած էր մտածմունքների մէջ ընկերմած և ակամայ վեր թռաւ, երբ լսեց յետևից մի խռպոտ ձայն.

— Յանուն չօր և Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ...

Նա յետ նայեց և տեսաւ պառաւ մուրացիկ կնոջը, որի աչքերն ուռած ու կարմրած էին:

— Մարցելա, — աղաղակեց նա ուրախացած:

— Պաւլը տանը չէ, — խռպոտ շշնջողով հարցրեց մուրացիկանը՝ անկիւնի յետևից դուրս հանելով ցնցոտիներով փաթաթած գլուխը:

— Զէ, չէ, երեք օրով գետն է գնացել, — շտապով պատասխանեց Փրանկան և վազեց մուրացիկ կնոջն հանդիպելու. — Իսկ ես ի՛նչպէս սպասում էի քեզ, հարցնում էի քո մասին բոլորից. . . Բոլորն էլ ասում էին, թէ չկայ Մարցելան, թէ ինչպէս որ Զատիկից առաջ գնացել է՝ էլ չէ վերադարձել: Մենք արդէն կարծում էինք, թէ դու մեռել ես:

Փրանկան ներս տարաւ հիւրին, նստեցրեց և դրեց առաջը մի աման գետնախնձոր, աղ ու հաց:

— Կեր, սիրելիս, կեր, — խնդրում էր նա. — Ի՛նչպէս լաւ եղաւ, որ դու եկար, թէ չէ այստեղ ոչ ոք չկայ, որի հետ կարելի լինէր երկու խօսք խօսել:

Բայց մուրացիկ կինն ոչինչ չէր ուզում ուտել և միայն գննողաբար հետևում էր Փրանկայի բոլոր շարժումներին:

— չը՛մ, — դարձացաւ նա. — դու այստեղ առաջուայ նման տանտիկնութիւն ես անում:

— Առաջուայ նման, — ինքնաբաւական կերպով պատասխանեց Փրանկան: — Ինչ որ եղել է առաջ՝ նրա հետքն անգամ չէ մնացել, կարծես թէ ոչինչ չէ էլ պատահել:

— Գէ, պատմիր տեսնեմ ի՛նչ պատահեց քեզ, սրտեղ էիր ապրում, ի՛նչ էիր անում, ի՛նչպէս հաշտուեցար Պաւլի հետ, — խնդրում էր մուրացիկը:

Փրանկային երկու անգամ խնդրել պէտք չէր: Նա ևս նստեց ու սկսեց պատմութիւնը: Երբ որ խօսքը հասաւ Պաւլին՝ նրա աչքերը լցուեցան արտասուքով, շրթունքները դողդողում էին: Մարցելան նմանապէս լուրջ կերպարանք ստացաւ և խորասուզուեց իւր ներքին մտքերի մէջ: Նրա մարմինն այդ րոպէին կարծես արելի փոքրացաւ ու անճոռնացաւ:

— Բարի է նա, — ցածրաձայն շշնջաց մուրացիկը:

— Բարի, — հաստատեց Փրանկան. — այդպիսի բարի մարդ ամբողջ աշխարհում չես ճարի... Նա մտածման մէջ ընկաւ ու հառաչեց: Բայց գիտես ինչ, Մարցելա, այսու ամենայնիւ հիմա այնպէս բարի չէ, ինչպէս առաջ:

— Անկարելի է:

— չէնց բանն էլ այդ է, որ կարելի է: Առաջ պատահում էր, որ ես անում էի այն՝ ինչ որ ուզում էի: Ուզում էի որեւէ բան անել տանը՝ անում էի, չէի ուզում՝ ոչ մի խօսք չէր ասում: Բաղդրաւենիք էր բերում ինձ քաղաքից, բարձրացնում էր ձեռների վրայ՝ ինչպէս երեխայի: Վերջը, երբ ես նրան ատեցի՝ շատ բաներ քաշեց նա իմ երեսից, բայց էլի ոչ մի խօսք:

Լուսւմ էր ինչպէս մեռած, կամ դրկում էր ու սկսում համոզել. «լուիր, լուիր, հանգստացիր»: Իսկ հիմա սրտեղից: Վեր է կենում ինքը դեռ լոյսը չբացուած և ինձ էլ վեր է կացնում: Խնդրես չիմդրես՝ մէկ է, քաշում, հանում է անկողնից: Յետոյ չոգեցնում է աղօթքի: Աղօթքներն էլ ինքն է կարգում... բայց դա ինչ կարգալ է, Աստուած ազատէ, իսկ և իսկ ուսմկափարի... Դեռ մի աղօթք չկարգացած՝ իմ գլուխս սկսում է պտոյտ գալ: Աղօթքից յետոյ անմիջապէս ստիպում է աշխատել: Էս է՝ կրակ արա, էս է՝ կովը կթիր, էս է՝ հաց թխիր... Մինչև անգամ տանից դուրս գնալիս պատուիրում է.— տես, Փրանկա, մինչև իմ գալստ այս արա, այն արա: Իսկ եթէ չանես ու նա իմանայ՝ իսկոյն սկսում է յանդիմանել, մինչև անգամ անպատուել: Ի՞նչ անեմ, ամեն ինչ ստիպուած եմ կատարել, թէպէտ և երբեմնապէս ես ինձանից ամաշում եմ, որ այդպիսի ստոր աշխատանքով եմ պարապում: Բացի դրանից՝ ոյժ էլ չունիմ, թոյլ եմ: Է՛հ, ասենք այդ ոչինչ: Յաւն այն է, որ նա քարոզ է սկսում Աստծու, սատանայի, յաւիտենական տանջանքի և այլ այնպիսի բաների մասին... Հիմա ես նրա ստրուկն եմ, ստրուկ հոգով ու մարմնով: Առողջութիւնս ձեռքից գնաց. երեխայ ունիմ վղիս ու ինձ համար ուրիշ ելք, ուրիշ կեանք չկայ՝ բայց եթէ ապրել միշտ այս խրճիթում և այս մարդու հետ: Երևի իմ բախտս այսպէս էր... Երևի չար ժամի եմ ես աշխարհ եկել:

Մարցեկան տարաւ ու բերեց գլուխը: — չ՛րմ... տես թէ ինչպէս խտացել է: Այնուամենայնիւ բախտաւոր ես դու, հոգիս, որ այդպիսի

մարդու ես հանդիպել: Ի՞նչ ես հրամայում. ամեն ինչ ներել, ուրիշի երեխային մեծացնել հարագատ որդու նման—սա հանար բան չէ, սիրելիս:

— Ես ինքս էլ գիտեմ, որ նա բարի է,— հառաչեց Փրանկան և երկու ձեռքով բռնեց գլուխը: — Հէնց այդ քարոթեան համար է, որ ես գերի եմ դարձել նորան:

— Օ՛հ, Տէր իմ Աստուած,— խուզոտ ձայնով բացագանչեց Մարցեկան.— ինչո՞ւ երիտասարդ ժամանակս ես չհանդիպեցայ մի այդպիսի մարդու: Ինչո՞ւ ես թաւամեցայ, ինչպէս խորը դաշտում, կեանքս անցաւ առանց լոյսի, առանց ուրախութեան:

— Հն, քեզ համար՝ հեշտ է այդպէս խօսել,— ընդհատեց նրան Փրանկան.— կեանքդ անցրել, վերջացրել ես. հապա ի՞նչ անէ նա, որ դեռ ապրել, ուրախանալ է ուզում:

Մարցեկան պղտոր աչքերը սևեռեց ուղղակի իւր խօսակցի երեսին:

— Իսկ դու, սիրելիս, քանի՞ տարեկան կլինիս:

— Տեսունընդառաջին երեսունհութս կլրանայ,— մի տեսակ հպարտութեամբ պատասխանեց Փրանկան:

Մարցեկան շարժեց գլուխը:

— Օ՛խ, դու էլ արդէն փոքր աղջիկ չես. շուտով դու էլ քառասունից կանցնես: Իսկ դու լսել ես, որ ասում են. «կնոջ դարը քառասուն տարին է»: Այդպէս ուրեմն սիրելիս:

— Թիւ, ի՞նչպիսի վատ, ուսմկական առած է: Եւ մի՞թէ այդ ճշմարիտ է: Բայց ի՞նչպէս դեռ իմ յետեից տղամարդիկ ման կզային՝ եթէ ես առողջ լիւնէի և այսպիսի յետ ընկած անկիւնում չապրէի...

Կողիւկենց գաւթից ձայներ լսուեցան: Փրանկան վաղեց պատուհանի մօտ և տեսաւ Ուլեանային՝ կովը դէպի գոմը քշելիս; Փիլիպպին գերանդին ուսին և Գանիկային, որ մէկի հետ խօսում էր դարպասի բաց դռնից:

— Նայիր, Մարցելա, — շտապով շնչաց Փրանկան, — մէկ նայիր, սիրելիս... Ի՞նչպիսի տղամարդ է դարձել Գանիկան:

Մարցելայի ամբողջ դէմքը փայլից նենգաւոր ժպիտով:

— Երեխայ է դեռ, ի՞նչ ասել կուզէ... մի խօսքով երեխայ:

— Այդ ոչինչ, որ ջահէլ է, — գրգռուած շարունակեց Փրանկան. — բայց ի՞նչպէս գեղեցիկ է... ու վայելչաւիպա՞. կարծես ազնուորդի լինի: Տեսա՞ր դու բանը. իսկ ես նրա վրայ ամենեին ուշք չէի դարձնում մինչև հիմա:

Մարցելայի շրթունքները վրայ աւելի ու աւելի բացայայտ կերպով թունալից ժպիտ էր խաղում, իսկ ձայնն սկսում էր մեղմանալ այնպէս, որ կարծես թէ մեղք էր հօտում:

— Կարելի է ուղում ես, որ ես ասեմ այդ երեխային, ինչ որ խօսեցիր նրա մասին, հա՛: Ա՛յ թէ կուրախանայ: Տէր իմ Աստուած, նրա մաքից անգամ չէ անցնում, թէ մէկը կարող է հրապուրուել նրանով:

— Ասա՛, սիրելիս, ասա՛, իմ ոսկի, իմ գոհար: Հետաքրքրական է իմանալ, թէ ի՞նչ կմտածէ նա և ի՞նչ կասէ իմ մասին:

Այդ ժամանակ Ուլեանան դուրս եկաւ գոմից կովկիթը մի ձեռքին և մի փոքրիկ կճուճ միւս ձեռ-

քին: Նրա վրայ թափուեցան չորս երեխայ: Չորրորդը Խտաւեանն էր: Ուլեանան կաթ տուեց բոլորին. տուեց նաև Խտաւեանին, թէև գուցէ քիչ, բայց և այնպէս տուեց: Յետոյ Ուլեանան ու երեխաները ներս մտան խրճիթը:

Փրանկան ուշք չդարձրեց այդ մանր տեսարանի վրայ, դբաղուած նոր մտքերով, որոնք այնպէս անսպասելի կերպով ծագեցին նրա գլխում: Արդէն մթնում էր՝ երբ նա ձեռքը աարաւ ճակատին ու ցածրաձայն ասաց.

— Օ՛խ, Մարցելա, սիրելիս, ինչ-որ մի շար բան է կատարում իմ մէջ... Լաւ չէ իմ կեանքս այս աշխարհում:

— Ինչո՞ւ լաւ չէ:

— Ի՞նչ լաւ բան կարող է լինել: — Փրանկան սկսեց կտորատել ձեռները: — Գիտե՞ս ինչ, նա թէև բարի է, բայց ինձ հետ, ինչպէս հարկն է, ո՛չ վարուել զիտէ, ոչ խօսել՝ ինչպէս սիրում եմ ես: Ման է գալիս կոպիտ շորերով և առ հասարակ մի տեսակ է... Ինքս էլ չգիտեմ թէ ի՞նչ տեսակ...

Նա մի ըոպէ կանգ առաւ:

— Է՛, մի խօսքով գռեհիկ է. մի որևէ բարի մարդ է, այսու ամենայնիւ գռեհիկ է, էջ զիւղացի:

Եւ արդէն ձայնը բոլորովին ցածրացնելով Փրանկան աւելացրեց.

— Ու բացի դրանից ի՞նչպէս ծեր է նա հիմա... բոլորովին ծեր:

վայր թուաւ վրայից ու վազեց Դանիլկայի յետեից։
 — Մենք ոտով աւելի շուտ տեղ կհասնինք, քան
 դու սայլով, ազաղակեց նա՝ յետ նայելով։

Վերադառնալով տուն՝ Փիլիպպը զարմացած
 պատմում էր կնոջը, թէ այդ փոփոխամիտ Փրանկան
 բաւական յաջողութեամբ հաւաքում էր խոտը և յի-
 րաւի օգնեց իրանց մի քիչ։

— Եթէ նրա ծուլութիւնը չլինէր՝ ամեն ինչ կա-
 րող էր անել, — վերջացրեց խօսքը Փիլիպպը։

— Եթէ ցանկանայ՝ ամեն ինչ կանէ, ճարպիկ է
 շատ, — իւր կողմից աւելացրեց Դանիլկան, բերանը
 կոխելով հացի ահագին պատառը և աչքի տակով նայ-
 ելով Փրանկային, որ անդադար պտոյաներ էր անում
 իրանց դաւթում։ Դանիլկայի աչքերը փայլում էին
 կատուի աչքի նման։

Այսպիսի դէպքեր սկսեցին կրկնուել յաճախ
 Փրանկան մանգապն առած գնում էր Գողիկեկեց ար-
 տը ու թէպէտ չէր կարողանում Ուլեանայի նման
 երկար ու անխոնջ հնձել — նա սչ այնքան ոյժ ունէր,
 ոչ հմտութիւն — այսու ամենայնիւ քիչ ու միշտ օգնու-
 թիւն հասցնում էր։ Այն ժամանակ Փիլիպպը կամ
 իւր դաշտի մի այլ մասն էր վարում, կամ մնում էր
 պարօմի մօտ, իսկ Դանիլկան երկու կանանց հետ
 միասին հնձում ու տուն էր կրում խուրձերը։ Փրան-
 կան յաճախ նստում էր սայլի վրայ, նրա կողքին, և
 ապա կրկին վերադառնում դաշտը։ Թէև երբեմնա-
 պէս նա գանգատում էր շոգից և մէջքացաւից, բայց
 այդ հանգամանքն ամենեկին արգելք չէր դառնում
 նորան ուրախ, դիւրաշարժ և գործունեայ լինելու։ Ու-
 լեանային շարունակ անոյշ խօսքեր էր շոպյում նա,

անուանում էր ոսկի, գոհար, համբուրում ու գրկում
 էր նրա երեսններին, իսկ Դանիլկայի յետեից ման
 էր գալիս այնպէս՝ ինչպէս ճանճը մեղրի յետեից։
 Փրանկայի այսպիսի վարմունքի վրայ երկար ժամա-
 նակ ոչ որ ոչինչ ուշադրութիւն չէր դարձնում։ Ի՞նչ
 զարմանալու բան կայ։ Դանիլկային ամենքն երեսայ
 էին համարում։ Թէև Փրանկան խելքի է եկել, սկսել
 է աշխատել ու այլևս չէ ծակում մարդկանց աչքե-
 րը, այսու ամենայնիւ հին գփութիւնները մարդու գըլ-
 խից հեշտ չեն դուրս գալիս։ Թէև նա գրեթէ պառաւ
 է, բայց էլի երբեմնապէս յիմարութիւններ անելուց
 չէ խուսափում։ Դանիլկան դեռ երեսայ է։ Այ Փրան-
 կան իսկ և իսկ նորան յարմար ընկեր է։ Դեռ լաւ է,
 որ խելքի եկաւ, աշխատում է, օգնում է մարդկանց,
 չէ շարանում ամենքի վրայ։ Ի՞նչ մի առանձին ու-
 րախութիւն է ապրել վհուկի հետ, որպէս մօտիկ հա-
 րեան։ Թող նա մի քիչ յիմարութիւն էլ անէ, միայն
 թէ չյարձակուի մարդկանց վրայ։ Եւ Ուլեանան նո-
 րից սկսեց քաղցր վարուել իւր հարսի հետ. տեղն
 եկած ժամանակ ինքն էլ օգնում էր նորան. երբեմն
 հաց էր թխում նրա համար, երբեմն լուսցքն էր
 տանում գետը ցայելու, երբեմն ջուր էր բերում, մի
 աման իրան, մի աման Փրանկայի համար։ Այսպէս
 յընթացս երեք երկար ամիսների այս մարդիկն ապ-
 րեցին ծանր աշխատանքների մէջ՝ կատարեալ խաղա-
 դութեամբ, առանց որևէ կասկածով վրդովուելու։ Մեղ-
 քի ու յանցանքի ամենափոքր ստուեր անգամ չերե-
 ւեցաւ նրանց աչքին։ Ոչ մի մեղսալից միտք չխան-
 գարեց նրանց խոր, անխռով քունն օրուայ աշխա-
 տանքից յետոյ։ Պաւլն այն ժամանակ ամենահեռա-

նոր նաւարկութիւններ էր անում, իսկ երբ վերադառնում էր տուն՝ տեսնում էր Փրանկային աշխատելիս, ուրախ, հագած սպիտակ շապիկ և կապոյտ շքազգեստ: Թէև նա յաճախ կոպիտ պատասխաններ էր տալիս Պաւլին, երբեմնապէս նոյն-իսկ ականյառնի գգուանքով դէն էր հրում իրանից, բայց Պաւլը վերագրում էր այդ սատանայական դայթակղութեան մնացորդին, որին դեռ չեն կարողացել յաղթահարել աղօթքներն ու բարի խորհուրդները: «Թող լինի այնպէս՝ ինչպէս ուզում է, միայն թէ կարգին պահէ իրան» — մտածում էր իւր մտքում Պաւլը, զրկում էր Խատուեանին և մերձակայ քաղաքից բերած շաքարահացեր էր տալիս նորան: Երեխայի հետ քանի գնում՝ աւելի ու աւելի սերտ կապում էր նա և ուշադրութիւն չէր դարձնում Փրանկայի տրտունջներին, մանաւանդ որ նա արտունջից շուտով անցնում էր ուրախութեան ու սկսում ծիծաղել իւր արծաթահնչիւն, անհոգ ծիծաղով, որ այնքան դուր էր դալիս Պաւլին: Եւ Պաւլի աչքերի առջև տարածւում էր անամպ երկինք, ու վրդովման ոչ մի հետք անգամ չէր խնդարում նրա խաղաղութիւնը:

Յանկարծ մի երեկոյ, օգոստոս ամսին, Կօզլիւկենց խրճիթում զարհուրելի իրարանցում բարձրացաւ լսուեցան և՛ երեխաների, և՛ հասակաւոր մարդկանց աղաղակներ: Փիլիպպը ծեծում էր եղբօրը: Մութն ընկնում էր արդէն: Յայտնի չէ, թէ սրտեղ և ինչպէս իմացաւ նա այն, որ առիթ դարձաւ ընտանեկան կուռի: Բայց այդ յայտնութիւնը տեղի ունեցաւ այնպիսի հանգամանքներում, այնպիսի մանրամասնութիւններով կցորդուած, որ ուժեղ, կոպիտ

գիւղացու հօգին հիմնովին տակն ու վրայ եղաւ: Երբէք Փիլիպպը մի առանձին նեղութիւն կամ վիրաւորանք չէր հասցրել կրտսեր եղբօրը, բայց հիմակարելի էր կարծել, թէ նա խելագարուել է — այնպէս այլայլուել էր նրա դէմքը, այնպէս ծանրութեամբ իջնում էր նրա ուժեղ բունցքը Դանիլկայի ուտերին:

— Սողոմ ու Գոմո՛ր, — աղաղակում էր նա. — չէ որ դրա համար երկնքից կայծակ կթափուի մեր գլխին: 2^է որ նա համարեա հայրութիւն է արել քեզ, ման է ածել ձեռքերի վրայ, խելք ու շնորհք է սովորեցրել: Իսկ դու այ թէ ինչպէս վճարեցիր նրա երախտիքը: Դու նրա կնոջ հե՞տ... Աշխատել է հարկաւոր քեզ և ոչ թէ անաւակների յետևից վաղել: Թէ՛ դու ուզում ես Աստծու պատիժը կանչել մեր և մեր որդոց վրայ: Դո՛ւրս այս անից .. Լսո՛ւմ ես: Այլ ևս քո ոտք այստեղ չլինի: Գնա՛ ուր որ ուզում ես, ողորմութիւն ինդրիր, զրոզի հօր ծոցը գնա, միայն թէ դո՛ւրս իմ խրճիթից, դո՛ւրս, դո՛ւրս...:

Նա իւր ամբողջ ոյժն հաւաքում էր, որպէսզի դուրս ձգէ Դանիլկային խրճիթի դռնից: Ուլեանան բարձրաձայն լացով կոտրատում էր ձեռները, երեխաներն աղաղակում էին: Դանիլկան ուղիղ դռան մօտ կարողացաւ ճարպիկութեամբ դուրս պրծնել եղբօր ձեռներից և կարմրած ինչպէս կակաչ՝ վառուող աչքերով, շապկի ուտը սլատառուած՝ բարկութեամբ աղաղակեց.

— Ի՞նչ իրաւունք ունիս դուրս անել ինձ խրճիթից: Խրճիթը որքան որ քոնն է՝ նոյնքան էլ իմս է: Մենք մի հօր որդիք ենք, կարծեմ:

— Բայց ո՞վ է քեզ հայր կղել, — որոտաց Փիլիպպը,

նորից յարձակուելով Դանիւկայի վրայ.— Ես եւս եղել քո հայրդ, երբ դու որք իմ վզիս մնացիր: Դրան համար ես քեզ կերակրեցի, մեծացրի, որ դու իսպառ խայտառակ անես մեզ: Հիմա միտդ կրերես դու ինձ, հիմա դու...

Կոպիտ հայհոյանքների հեղեղի հետ միասին Դանիւկայի գլխին նորից թափուեց հարուածների կարկուտը: Ի դուր Ուլեանան աշխատում էր բաժանեզ նրանց իրարից, ի դուր Գուրտան, երկիրդից նստարանի տակ թագնուած՝ ուննում էր անընդհատ. ոչինչ չէր օգնում:

Յանկարծ դուռը բացուեց ու ներս մտաւ Պաւլը. Դետից վերադառնալիս նա լսեց, որ Կօզլիւկների խրճիթում մի ինչ-որ վատ բան է կատարուում, և շտապեց իմանալ, թէ բանն ինչնումն է: Տեսնելով եղբորը և անորոշ նախազգացմամբ գուշակելով մօտալուտ փոթորիկը՝ Ուլեանան ընկաւ հեկեկալով եղբոր ոտները: Դանիւկան, հազիւ ազատուած Ֆիլիպպի ձեռքից, դուրս թաւ բաց արած դռնից, իսկ ինքը Ֆիլիպպը, գզգզուած մազերով, կտտաղուցթիւնից այլանդակուած դէմքով դարձաւ Պաւլին և առանց ձայնը ցածբացնելու, կոպիտ ու խիստ խօսքերով հաղորդեց այն ամենը՝ ինչ որ պատահել էր վերջին ժամանակ: Նրա պատմութիւնը անեց երկու-երեք բոլգէ, և առաջ քան Ուլեանան կարողացաւ բարձրացնել յատակից իւր արտատուալից դէմքն ու աղաղակել. «լռիւր, լռիւր, ինչ ես անում, Ֆիլիպպ, լռիւր»՝ Ֆիլիպպն արդէն հազորդել էր բոլորն, ինչ որ գիտէր, իսկ Պաւլը դուրս էր գնացել խրճիթից:

Պաւլը գնաց կտրուկ ճանապարհով և անցաւ

ցանկապատի վրայից, առանց ուշադրութիւն դարձնելու բանջարեղէնների մարզերի վրայ: Նա գունատ էր, ինչպէս սլատան, իսկ աչքերը վառուում էին շարագուշակ փայլով: Այն ամենը, ինչ որ մարդու մէջ յարուցանում է կրքերի ու խանդոտութեան մրրիկ՝ մի անգամից բռնկեց նրա ուղեղի, նեարգերի և այն գործարանի մէջ, որ գտնուում է կրծքի ձախ կողմում և կոչում է սիրտ, ալեկոծեց նրա արիւնը, շփոթեց միտքը: Արբածի նման երերալով նա անցաւ իւր տան բակից և մի հարուածով բաց արաւ դուռը:

Խրճիթում, վառարանի առաջ, որի մէջ ճոճուան ձայնով վառուում էր մի գիրկ տաշեղ, կանգնած էր Փըանցիչկան: Գանգնած էր նա մի տեսակ կուշ եկած, ձեռներն ամուր հուպ տուած՝ կրծքին, կարմրատակած այտերով, աչքերը գետին խոնարհած: Նա լաւ գիտէր, թէ ինչ պատահեց Կօզլիւկների խրճիթում, տեսաւ Պաւլին այնտեղ մտնելիս, տեսաւ նաև, թէ ինչ կերպարանքով նա աոււ և դառնում: Փրանկան երկիրդի մէջ էր, բայց երկիրդից աւելի նա ամաչում էր: Այն ամօթը, որ զգացել էր նա երեք տարի աշխարհի վրայ քաշ գալուց յետոյ այստեղ վերադառնալիս՝ ոչինչ կարող էր համարուել՝ համեմատելով այս բոլգէիս նրան այրող ծանր ամօթի հետ: Հէնց սրա համար էլ նա կուշ էր եկել, իսկ այտերը վառուած էին այնպիսի կրակով... Երբ Պաւլը կանգ առաւ շեմքի վրայ՝ նա մեկնեց ձեռներն ամուսնուն և աղաղակեց.

— Դու նորանց մի հաւատար: Սոսա է... նրանք դիտմամբ են հնարում:

Առաջին անգամ կեանքի մէջ նա սուտ էր խօսում, բայց ոչ երկիրդից, այլ ամօթից. կեանքի կէսը

կտար նա, եթէ Պաւլը հաւատար նրա ստախօսութեանը: Բայց Պաւլն երկու մեծ քայլով մօտեցաւ նորան և աւանց մի խօսք ասելու, մինչև անգամ առանց շունչ քաշելու, բռնեց նրան ուսերից իւր երկաթեայ մատներով: Փրանկան ճիշտ արձակեց և ընկաւ գետին՝ մէջքին իջած ծանր բռունցքի հարուածից: Մի ընդէից յետոյ, երբ նա ուշքի եկաւ, նրա ուսն արդէն ազատուել էր Պաւլի երկաթեայ ձեռնեղբից. խրճիթում ոչ ոք չկար: Նոյնպիսի անհաստատ մեծ քայլերով Պաւլը դուրս գնաց, այրուող ճակատը դրեց խրճիթի արտաքին պատին ու սկսեց հեկեկալ: Բարկուժեան և խանդոտութեան բռնկումն, որ այնտեղ, կիսալոյս խրճիթում, բարձրացրեց նրա ձեռքն իւր ոտներն ընկած կնոջ վրայ՝ այժմ հանդարտուեց և փոխարինուեց անասելի դառն հոգեմտացաւով ու ափսոսանքով թէ իւր, թէ կնոջ և թէ մերձաւորի ազատութեան ու փրկութեան այն մեծ, սուրբ գործի համար, որ երկու անգամ այնպէս մօտ էր լուծմանը և որ այժմ կրկին կորաւ նրա աչքում մթութեան մէջ:

— 2կայ երեի նրա համար ոչ ազատութիւն և ոչ փրկութիւն... 2կայ և ինձ համար երջանկութիւն այս աշխարհիս վրայ: Ի՞նչ անեմ ես այժմ, ողորմած Աստուած, ի՞նչ անեմ:

Նա իջաւ գետի ափը, նստեց մակոյկն և սկսեց աննպատակ առաջ գնալ, մեքենայաբար ականջ դնելով յետևից վազող հոտանքի միաձայն աղաղակին:

Իսկ խրճիթում, Պաւլի գնալուց երկու ժամ յետոյ, բոլորովին այլ բան էր կատարուում:

— Հը, — շշնջում էր Փրանկան. — ծեծեց. տեսէք, քրիստոնէք, ծեծեց... Նշանակում է շատ խանդոտ է,

որ ծեծում է: Դեռ ոչ ոքի մինչև հիմա չէ ծեծել, այնպէս հանդարտ է, այնպէս... իսկ ինձ ծեծել... Թող երբէք չներէ նորան Աստուած՝ ինչպէս ես չեմ ների, — լսուեցաւ քիչ յետոյ նրա սրաձայն ճշոյցը: — 2եմ ների... չեմ ների... մինչև մահ միտս կպահեմ այդ վիրաւորանքը... այդ խայտառակութիւնը... Օ՛հ, խայտառակութիւն, խայտառակութիւն... Տէր իմ Աստուած, ի՞նչ օրի հասայ ես, ի՞նչ օրի մնացի: Նրա համար ծնեց ինձ մայրս, որ գուհիկի բռունցքները պարզան մէջքիս վրայ: Լաւ ընտանիքից լինի մարդ, պապը սեփական աներ ունենայ, քեռու որդին պարտնի նման ապրի... ու իրան հետ այսպէս վարուին: Թող Աստուած պատժէ նրան այս վիրաւորանքի համար, թող լաւ օր շտեմնի նա ոչ այս և ոչ միւս կեանքում... Գրանկան երբեմն անէծքներ էր կարդում, երբեմն լաց էր լինում, երբեմն կատաղած վեր էր թռչում անկողնից, փետտում էր մազերը, բռունցքը խփում էր պատերին:

— Հերիք է, որքան ես նրա բարութիւնը վարձատրեցի... իմ ուսերովս ու խայտառակութեամբս վարձատրեցի: Ա՛յ նրա համար, որ նա այնչափ բարի էր դէպի ինձ. ես ամաչեցի... այնպէս ամաչեցի, որ ամօթից ուզում էի աւելի շուտ գետինը մտնել, քան նրա երեսը նայել: Բայց հիմա ես ոչնչից չեմ ամաչում, ոչնչից, ոչնչից: Եթէ նա կարող է ինձ ծեծել՝ ես էլ կարող եմ անել այն՝ ինչ որ սիրտս կուզէ: Եթէ չափսոսայի Դանիլիային, այս ընդէին կփախչէի և գուցէ փախչիմ էլ, Աստուած վկայ կփախչիմ:

— Հապա Խտաւեանը, — լսուեցաւ անկիւնից մէկի կոպիտ ու խուզոտ ձայնը:

—Թող նրան էլ գրողը տանի, թող բոլորին էլ տանի գրողը,—զայրացած աղաղակեց մահճակալի վրայ պառկած կինը, բայց խսկոյն ձայնը կտրեց և մի րոպէից յետոյ՝ անվճռողաբար աւելացրեց.—հը, ինչ կլինի որ... այստեղ կթողնեմ:

Երեխան որ քնում էր նրա ոտների մօտ՝ սկսեց շարժուել: Փրանկայի տատանմունքն աւելանում էր:

—Հն, հն,—մըմնջաց նա.—նչ այստեղ կարելի է թողնել, ոչ տանել: Բացի դրանից ափսոսում եմ և Դանիլկային... Ախ, եթէ իմանայիր, Մարցելա, թէ ինչպէս սիրում եմ ես նրան, ինչպէս դուրեկան է նա: Դու նրան շտեսար այստեղ գալիս, հը, շտեսար:

—Ինչպէս շտեսայ. տեսայ: Դիտմամբ մտայ նրանց առնը, որ իմանամ ինչ վիճակի մէջ է խեղճը:

—Է՛, յետոյ, յետոյ ինչ,—չնջաց Փրանկան:—Ասաց նա քեզ որևէ բան. ոչինչ չպատուիրեց քեզ ինձ հաղորդելու:

—Ոչինչ չասաց նա ինձ և քեզ էլ հաղորդելու ոչինչ չպատուիրեց: Յայտնի բան է, երեխայ է: Եղբայրը ծեծել է—նա էլ նստած լաց է լինում. ուրիշ ինչ պիտի անէ:

Փրանկան մի-երկու անգամ յոգոց քաշեց:

—Այն, —նկատեց Փրանկան,—նա էլ գռեհիկ է, բայց այնպէս չէ, ինչպէս միւսները. ջահէլ, սիրուն ու աամկի կոպտութիւնները դեռ չէ սովորել...

—Դու առաջ միւսնոյն խօսքերը Պաւլի մասին էիր ասում, թէ նա նոյնպէս գռեհիկ է, բայց այնպէս չէ, ինչպէս միւսները:

—Թող Աստուած պատժէ նրան դրա համար, որ ինձ այսպէս խաբեց: Առաջ բարի ու քաղաքավարի ձեռ-

ցաւ, իսկ երբ որ տեղն եկաւ՝ դուրս եկաւ որ... Եթէ ես այն ժամանակ խելքս կորցրած չլինէի՝ հիմա Դանիլկայի հետ կամուսնանայի:

Մարցելան մինչև անգամ ձիչ արձակեց դարմանքից:

—Իմ սիրունիկ, մէկ մտածիր, թէ ինչ ես ասում. նա չէ որ երեխայ է, քեզ հետ համեմատելով: Դու նորան մայր կարող ես լինել: Ի՞նչ է մտածել: Է՛, գրողը նչ տանի քեզ. քառասուն տարեկան ժամանակ ուզում է այդպիսի ծծկեր երեխայի հետ ամուսնանալ:

Փրանկան փոքր ինչ նեղացաւ և ասաց մի անսակ դժգոհութեամբ.

—Է՛, ինչ կայ որ ես նրանից մեծ եմ: Ես տեսել եմ մի տիկին, դեռ ինձանից էլ հասակաւոր, ամուսնացած ջահէլ մարդու հետ. ու ինչպէս մարդը պար էր գալիս նրա առաջ և կատարում նրա բոլոր քմահաճութիւնները: Օխ, օխ, օխ. ինչ չէ պատահում աշխարհում... Ինչ բախտ որ մարդու ճակատին գրուած է՝ այն պիտի կատարուի: Այ, ինձ երևի վիճակուած է մաշել ամբողջ կեանքս այդ արիւնարբու մարդու, այդ աւաղակի հետ:—Նա վեր թաւաւ, նստեց անկողնի վրայ և բարակ մատները կոխեց խիտ մազերի մէջ: Այժմ նրա ձայնն արտայայտում էր ակնյայտնի, անզուսպ ռի ու շարութիւն:

—Ես առաջ էլ չէի սիրում նրան... նա մի էլ է, մի արջ, ձանձրալի, ծեր... բայց հիմա, երբ որ համարձակուեց ձեռք բարձրացնել ինձ վրայ՝ հարիւր անգամ աւելի ատեցի նրան: Աստուած իմ, այնպէս եմ ատում, որ կարծես ինքս պատրաստ եմ կախուել սրտիս մաղձից:

—Կամանց,—վախեցած շշնջաց Մարցելան.—մի գուցէ, Աստուած աղատէ, գայ ու լսէ...

—2ի գայ, շի գայ: Սասանէքն ամբողջ գիշեր պիտի ման ածեն նրան գետի վրայ: Ես լաւ գիտեմ նրա սովորութիւնները: Եթէ նոյն-իսկ լսէ էլ՝ ինչ պիտի անէ: Ես ինքս էլ երեսին կասեմ: Թող նա իմանայ, թէ ինչ է նշանակում վիրաւորել լաւ ընտանիքի աղջկան... Ո՛հ, Տէր Աստուած, ի՛նչպէս գլուխս սկսեց ցաւել: Գնա, խնդրեմ, թրջիր թաշկինակը սառը ջրի մէջ և տուր ինձ:

Մի քանի օր Փրանկան ման էր գալիս վաթաթած գլխով: Նա սաստիկ նիհարել էր, դեղնել, անկողնից վեր կենալիս դողդողում էր ջերմոտի նման և միայն բարկութեան բռնկումների ժամանակ զգում էր իւր մէջ նախկին ոյժն ու ճարպիկութիւնը: Այս հիւանդութիւնը, որի առաջին նշաններն երևացել էին գեռ նրա մանկական հասակում, որ հետզհետէ դարգանում էր նրա փոթորկալից երիտասարդական կեանքի ժամանակ՝ այժմ տիրել էր համարեա ամբողջ մարմնին: Նրա հիւանդութիւնը այն տարօրինակ, խորհրդաւոր հիւանդութիւններիցն էր, որոնք ծնանում են մարդու հետ միասին, և կամ ոչնչանում են մաքուր մթնոլորտի մէջ կամ զարգանում ու վերջնականապէս ճնշում են մարդու խելքն ու կամքը՝ մեղքի և չքաւորութեան փտած մթնոլորտում: Փրանկայի խելքն ու կամքը գործում էին նախկին ուժով, բայց ուղղուած էին բացառապէս դէպի մի կողմ: Նա մի բանի մասին էր մտածում միայն, թէ ինչպէս իրան զարհուրելի կերպով ու անարգարութեամբ վիրաւորեցին, ստորացրին, թէ ինչպէս անէ, որ կամ այս կամ

այլ կերպ վրէժխնդիր լինի կրած վիրաւորանքի համար, որ ինչպէս էլ լինի՝ թշնամիների աչքը հանէ: Բայց վրէժխնդրութիւնից աւելի նա ձգտում էր ազատութեան, լիակատար, անսահման, վայրենի ազատութեան: Մէկից կախումն ունենալը ճնշում էր նրան, անտանելի էր նրա համար, և եթէ տանում էլ էր՝ վայ այն օրերուն—տրտունջով ու հայհոյանքով. իսկ հիմա դա ուղղակի նրա ոյժից բարձր էր: Նրա սովորական անհամբերութիւնը, որ ժամանակ առ ժամանակ երևան էր գալիս՝ այժմ փոխարինուել էր անընդհատ մաշող անհանգստութեամբ, տրտունջը դարձել էր ճիշ: Այն արգելքները, որոնց նա պիտի յաղթէր Դանիւկայի հետ տեսնուելու համար, կատաղութեան էին հասցնում այդ կնոջը, որ սովոր չէր ի նկատ առնել հասարակական կենցաղավարութեան մանր պահանջները. իսկ յիշողութիւնը Պաւլից կրած ծեծի մասին՝ վերին աստիճանի բարբոքում էր նրա առանց այն էլ շափաղանցացրած հասկացողութիւնն երկուսի դիրքի տարբերութեան վերաբերմամբ:

Գեանի նեղ շերտի վրայ, որ բաժանում էր մօտիկ ազգականների տները միմեանցից՝ ամենայն օր վրդովեցուցիչ տեսարաններ էին տեսիլ ունենում: Հանդարտ և սառնարիւն Ուլեանան իւր կողմից սաստիկ կատաղել էր հարսի վրայ, որին չէր կարողանում ներել ոչ եղբօր դժբախտութիւնը, ոչ նրա մշտական հայհոյանքները: Փրանկայի ամբողջ էութիւնն Ուլեանայի աչքում երևում էր որպէս ցեխի մի կոյա՝ թըխուած ու ամբողջացրած մի ինչ-որ մեղսալից շաղախով: Դաստիարակուած պապենական գաղափարներով բարոյականութեան վերաբերմամբ՝ Ուլեանան բնորո-

չում էր Փրանկայի սիրահարական տենչանքներն երկու խօսքով—անբարոյականութիւն ու Սողոմ-Գոմոր, միևնոյն ժամանակ կարմրում էր աղջկայ նման ու նողկանքով թքում գէպի մի կողմ: Ուրիշ նկատմամբ նա սաստիկ վախենում էր իւր հարեանուհուց: Ո՞վ գիտէ, այդ կիսախեղաբարն ամեն բանի ընդունակ է: կարող է այրել խրճիթը, կարող է անմեղ երեխայի պարանոցն ոլորել: Եւ մի՞թէ նա ինքը չասաց այդ բացարձակաբար: Մի՞թէ առաւօտեան, այն արժանայիշատակ երեկոյից յետոյ, դուրս վազելով գաւիթը, չէր սպառնում նա Ֆիլիպպին և Ուլեանային, թէ կայրէ նրանց խրճիթը, իբր այն պատճառով, որ նրանք զբարտեղ են իրան մարդու առաջ, թէ նրանց շնորհիւ ինքը, Փրանկան, ազնուատոհմ ծնողների աղջիկը, ծեծ է կերել գունհիկի ձեռքից: Այդ դեռ ոչ ի՛նչ: Մի ուրիշ անգամ նա, տեսնելով հեռու կանգնած Դանիլկային՝ սկսեց վազել նրա յետևից, ճանապարհին վայր ձգեց Մարիսկային և երբ երեխան, ընկնելիս, բռնեց նրա շրջազգեստի փէշերից՝ Փրանկան այնպէս շարտեց նրան, որ աղջիկն ահագին ուժով դիպու ցանկապատին. կապոյտ նշանները դեռ մինչև հիմա չեն անցել: Այն ժամանակ Ֆիլիպպն և Ուլեանան ընկան նրա յետևից, ուզում էին բռնել ու ծեծել, բայց նա փախաւ, մտաւ տուն և դուռը փակեց: Երկրորդ օրը տեսնելով տալոջը՝ Փրանկան ոչ մի խօսքով չպատասխանեց նրա հայհոյանքներին. վեր առաւ շտապով կացինն և վազեց գէպի վայր, գետի ափը:

—Աստուած տայ, խեղդուի,—ասաց Ֆիլիպպը:

Բայց Փրանկան միտք չունէր խեղդուելու: Մըտնելով ջուրը մինչև ծնկները՝ սկսեց կացնի ուժե

հարուածներ հասցնել պարօմին: Նիհար, որպէս առշեղ, դեղին, որպէս մեղրամոմ, թաց շորով գլուխը փաթաթած՝ նա այժմ տղամարդու շափ զօրեղ էր. տաշեղները բաղմութեամբ այս ու այն կողմն էին թըռչում նրա հարուածներից: Բարեբախտաբար Պաւլն այս անգամ մօտիկ տեղում էր ձուկ բռնում: Նա շտապեց, եկաւ կնոջ մօտ, բարձրացրեց նրան սարն և փակեց տան մէջ: Նա մինչև անգամ ծածկեց պատուհանը փախածով և դրսից նեցուկ յարմարեցրեց, որպէսզի Փրանկան չկտրողանայ դուրս գալ: Պաւլի հեռանալուց յետոյ Ֆիլիպպը կնոջ խնդրանքով կամաց մօտեցաւ պատուհանին, յետ դարձրեց փախածի ծայրը և զգուշութեամբ ներս նայեց: Փրանկան նստած էր անկիւնում, երկու ձեռքով գլուխը բռնած, և ջղաձգաբար հեկեկում էր:

—Թող լաց լինի. Աստուած տայ, հոգին դուրս գայ լաց լինելով,—մնթ փնթաց քթի տակ Ֆիլիպպը:

Ուլեանան լսեց ամուսնու պատմութիւնը, փոքր ինչ մտածեց, հառաչեց և ուզում էր տուն գնալ, երբ յանկարծ նրա հայեացքն ընկաւ Խտաւեանի վրայ: Մի ժամ առաջ նա հայհոյել էր երեխային և դուրս արել իրանց գաւթից: Այժմ Խտաւեանը ախուր նստած էր Պաւլի տան գաւթի առաջ:

—Արի ինձ մօտ,—կանչեց նրան Ուլեանան և փաղաքշարար շոյելով տղայի գլուխը՝ ուղարկեց խաղալու իւր երեխաների հետ: Չնայելով այն ատելութեանն ու զգուանքին, որ նա տածում էր գէպի Փրանկան՝ Ասածու արևից զրկուած ու մութ սենեակում փակուած կնոջ պատկերը ախուր մտածմունքներ զարթեցրեց Ուլեանայի մէջ: Նա սկսեց կարեկ-

ցել այդ դժբախտ, կիսախեղազար կնոջն, և կարեկցութիւնն արտայայտուեց փաղաքշանքի ձևով դէպի նրա երեխան:

Նոյն օրն երեկոյեան Պաւլը գետի ափին զրոյց էր անում Աւգոտեայի հետ: Նա մտշուած, համարեա հիւանդի կերպարանք ունէր. մէջքը ծռուել էր, աչքերը տրամուլթեամբ գետին էին ուղղուած:

— Ի՞նչ անեմ, ողորմած Աստուած, ի՞նչ անեմ, — ցածրաձայն ասաց Պաւլը: Աւգոտեան կանգնած էր նրա առաջ, լծակն ուսին, որի ծայրերին երկու ջրամաններ էին տատանում: Ի՞նչ պատասխան տար Պաւլին — ինքն էլ չգիտէր: Ամբողջ գիւղը խօսում է քիչ առաջ պատահած դէպքերի մասին և ոչ ոք չէ գալիս որեէ գրական սրտչման: Պաւլը հասկացաւ, որ աւելորդ է այլևս թագցնել իւր դժբախտութիւնը. առանց զրտն էլ ամենքը գիտեն:

— Ի՞նչ կարող եմ անել, — անուր-տրտում ասաց Պաւլը:

Նրանց շուրջը լուռութիւն էր արւում. միայն շուրն անընդհատ ծփանքով խփում էր աւազոտ ափին և գիւղից հասնում էր անասունների հեռաւոր բառանշոյցի ձայնը: Աւգոտեան ձեռքը դրեց այտին, լսեց մի րոպէ և եռանդով բացազանչեց.

— Ծեծիր, Պաւլ, ծեծիր առանց խնայելու: Ծեծիր ամեն բանի համար, և՛ շարութեան, և՛ անառակութեան, և՛ անկարգ կեանք վարելու համար: Քաղցր վարմունքը չօգնեց, սուրբ աղօթքը չօգնեց, աշխատանքը չօգնեց. կարելի է ծեծն օգնէ: Կարելի է վախենայ, կարելի է հարկաւոր է ահ ձգել նրա սիրտը: Երևի ուրիշ ճար չկայ. ծեծիր:

— Երևի ուրիշ ճար չկայ, — մեքենայաբար կրկնեց Պաւլն և յանկարծ ձեռներն իրար խփեց: Ի՞նչ անեմ, եթէ նա ինձ միայն դժբախտացնէր, էլի ոչինչ... բայց ես նրանց վրայ եմ ցաւում.. Նրանք ինչու պիտի տանեն կնոջս հայհոյանքները: Թէ՛ փող տալ, ամեն ինչ տալ նորան ու տանից դուրս անել: Գուցէ ես այդպէս էլ անէի. հիմա կարծես չեմ էլ սիրում նրան... բայց այսու ամենայնիւ սիրտս չէ տանում ճանապարհ դնել նրան դէպի աշխարհի չորս կողմը, դէպի կորուստ: Եւ միևնոյն ժամանակ վախենում եմ մեղք անել հոգուս: Սուրբ սեղանի առաջ երկուել եմ՝ չթողնել նրան իմ ամբողջ կեանքում: Այսպէս էլ վատ է, այնպէս էլ. որպէս ուզում ես, նայիր. ի՞նչ անեմ:

— Ծեծիր, — կրկնեց Աւտոդեան:

— Օ՛րս, այդ ծեծն հէնց ինձ համար:

— Նրա փրկութեան համար. գուցէ վախենայ և խելքի գայ...

— Նրա փրկութեան համար... գուցէ և խելքի գայ,

— աչքերը գետնից չբարձրացնելով կրկնեց Պաւլը:

Մի ժամից յետոյ նա մտաւ տուն, շօշափելով դտաւ լապտերը, կրակ վառեց և նայեց չորս կողմը:

— Փրանկա, հաց բեր ուտելու. լսում ես, շնա, ժամ արի:

Նրա ձայնը խիստ ու կոպիտ էր հնչում: Փրանկան դուրս թռաւ իւր անկիւնից և արագ-արագ թափ տալով թևերն, աղաղակեց.

— Իսկ դու մի համարձակուիր գոեհիկ լեղուով խօսել ինձ հետ. մի համարձակուիր և հրամաններ տալ: Ես քո ծառագ չեմ: Ես թէև գժուեցի ու քեզ հետ ամուսնացայ, այսու ամենայնիւ քեզ հետ համ-

մատելով ես տիկին եմ, այն տիկին: Դու պիտի ինձ ծառայես, ոչ թէ ես քեզ:

Փրանկան խօսում էր երկար: Նա կորցրել էր իրան սրտի շարութիւնից՝ քանի մի ժամ խրճիթում փակուած մնալուց յետոյ: Պաւլը լուռ լսեց նրան և կրկնեց.

— Հնչեց բեր:

— Ոչինչ չունիմ ես քեզ համար,— կրկին աղաղակեց Փրանկան:

— Այս բոլորիս պիտի պատրաստ լինի,— բարձրացրեց ձայնը Պաւլը:

Փրանկան ինքն էր քաղցածացել, արդեօք ուզում էր տաքանակ կրակի առաջ, միայն թէ բարկացած գէմբով նա փայտ բերեց բակից և վառարանը վառեց: Երբ Պաւլը տեսաւ, որ Փրանկան ջուր ու կորկոտ ածեց ամանի մէջ՝ մօտ քաշեց գիրքն և բաց արաւ միջին երեսները մէկը: Նա ուղղակի սւգում էր գէթ որեէ կերպով հեռու վանել իրանից այն մտքերը, որոնք ոչ մի բոլոր գաղափար չէին տալիս նորան:

— «Թող ար-տասուեմ իմ մեղքերի վրայ» — կազգելով իւրաքանչիւր խօսքի վրայ կարդում էր Պաւլը:

Բոցալուռուող վառարանի առաջ լսուեցաւ բարձրաձայն ծիծաղ:

— Այ քեզ ընթերցանութիւն. այ քեզ հիանալի ընթերցանութիւն: Իսկոյն երևում է կրթուած մտքդ: Փայտ կրել կվայելէ քեզ, գիւղացու գլուխ, և ոչ թէ գիրք կարդալ:

— «Թող զըս-պեմ կըր-քերս, կըր-քերս» — շարունակում էր Պաւլը, չբարձրացնելով խօսարհած գլուխը:

— Դէ, շուտ կվերջացնես,— աղաղակեց Փրանկան:

Աւելի լաւ է գորտի կռուոցը լսել, քան քո ընթերցանութիւնը: Սա էլ կարդալ է սւգում. ցանկութիւնն եկել է:

Մի փոքրիկ դողոջուն ձեռք խլեց գիրքը Պաւլի քթի տակից:

— Քո գիրքդ չէ, իմս է,— հնչեց Պաւլի սկանջի մօտ մի կտրուկ ձայն: Զհամարձակուիս ձեռք տալ իմ սեփականութեանը: Ուզեմամ վառել գիրքը՝ կվառեմ: Միւս կէտքում սատանաները կկարդան այն:

— Փրանկա, տուր, լսում ես, կծե՞ծ եմ,— հուզ տուած ատամների միջից խօսեց Պաւլը: — Ակներե էք, որ նա հազիւ կարողանում էր զսպել բարկութիւնը, արտաքուստ հանդարտ, բայց ներքուստ կրակոտ մարդու բարկութիւնը:

— Ծեծ իր, իսկ ես կվառեմ գիրքը:

Փրանկան վրայ բերեց թիւր՝ գիրքը կրակի մէջ ձգելու, բայց լանկարծ դագաց, որ մի երկաթեայ օղակ փաթաթուեց նրա ձեռքին: Պաւլը խլեց գիրքը կնոջ ձեռքից և գունատ, ինչպէս կիր՝ հազիւ շունչ քաշելով ընկաւ նստարանի վրայ:

— Դժոխք, դժոխք, կատարեալ դժոխք,— ցածրաձայն ասաց նա:

Այս անգամ Պաւլը չծեծեց կնոջը. ընդհակառակն, սկսեց համոզել, շփոթելով խօսքերն և որոնելով դարձուածներ:

— Փրանկա, ուշքի արի, ի սէր Աստուծու, ուշքի արի. հոգուդ մեղքացիր... Յիշում ես, այն ժամանակ... գերեզմանատանը... դու երգուեցիր ինձ... և յետոյ երկրորդ անգամ երգուեցիր... եկեղեցում... չէ՞ որ ես քեզ ոչ մի վատութիւն չեմ արել... ինչո՞ւ

համար ես ինձ ասնջում: Ինչո՞ւ ինքդ քո ձեռքովք քեզ համար գերեզման ես փորում:

Փրանկան լուռ էր. դողդոջուն ձեռքով նա խառնում էր կերակուրը: Նրա դէմքի վրայ, որ լուսաւորուած էր կրակի կարմրագոյն արտափայլմամբ՝ նկատելի էին զանազանակերպ մտքերի տեսակ-տեսակ արտայայտութիւններ: Նրա հոգին տանջող ֆուրիաները սկսում էին կարծես հանգստանալ՝ երբ Պաւլն ասաց. «չէ՛ որ ես քեզ ոչ մի վատութիւն չեմ արել, ինչո՞ւ համար ես ասնջում ինձ»: Փրանկայի այտերը կարմրեցին և աչքերը խոնարհեցան դէպի գետին: Թոււմ էր թէ ամօթը կրկին բարձրացրեց իւր ձայնը նրա սրտում: Այդ ըստէին դուռը բացուեցաւ և շեմքի վրայ երևաց Խտաւեանն՝ Ուլեանայի հետ միասին:

—Վեր առ լազոտիդ,—արհամարհանքով ու կոպտաբար բղաւեց Ուլեանան.—ինքդ էլ կարող էիր մտիկ անել: Եթէ ես չլինէի՝ նրանից հիմա բունն ոսկոր էր մնացել: Վազում է ճանապարհի վրայ... հազիւ դուրս քաշեցի սայլի տակից... Ասել չէ ուզում, շատ լաւ մայր ես: Իսկ և իսկ Սողոմ-Գոմոր:

Նա շառաչմամբ դուռը վրայ քաշեց: Վախեցած Խտաւեանը լաց եղաւ: Փրանկան նորից վառուած աչքերով, նորից բռնկած ատելութեամբ վազեց իւր թշնամու յետևից, որի շնորհիւ նա ստիպուած էր բաժանուել Դանիլկայից և բացի զրանից ծեծ ուտել ամուսնուց:

—Կսպանեմ,—աղաղակեց նա,—Աստուած վկայ, կսպանեմ... կբռնեմ րկից ու շան պէս կսատկացնեմ:

Ակներև էր, որ Փրանկան կատակ չէր անում, և եթէ հասնէր նա Ուլեանային... բայց յանկարծ նա

զգաց, որ ուր կրկին բռնուեցաւ երկաթեայ արցանով, և ճշարով նստեց գետնին: Պաւլի միւս ձեռքը քանի մի անգամ բարձրացաւ և ծանրութեամբ իջաւ ոտներն ընկած կնոջ մէջքին:

—Ձեռ սպանի,—խօսւ ձայնով շշնջաց նա՝ հուպ տուած ատամների միջից: Առաջ ևս քեզ... Չարչարուիր, զղջն, խեղքդ գլուխդ հաւաքիր. շարչարուիր մեղքերիդ համար:

Վերջապէս ամեն ինչ լռեց—և՛ կնոջ որաձայն աղաղակը, և՛ վախեցած երեխայի լացը: Պաւլն ամբողջապէս գունատուած, քրտնաթաթախ երեսով, բարձր բարձրացող կրծքով, դուրս գնաց խրճիթից, նստեց ու ծածկեց դէմքը ձեռներով: Երկար նստած էր նա մի կողմից միւս կողմը տատանուելով, ցառով ու կսկիծով լցուած: Վերջապէս կարծես նա մի բան միտքը բերեց, վեր կացաւ, մտաւ խրճիթը: Ի՞նչ եղաւ արդեօք երեխան: Նա չորս կողմը նայեց. Փրանկան ոչ մի տեղ չէր երևում. նա մի անկիւնում թագ էր կացել. բայց Խտաւեանը նստած էր վառարանի առաջ և փորձում էր տուն շինել տաշեղներից, շարունակ քնաթաթախ աչքերը ձգելով խաշիլի կճուճի վրայ: Պաւլին տեսնելով՝ նա վայր ձգեց ձեռքից տաշեղներն ու ցաւալի ձայնով աղաղակեց.

—Հայրիկ, քաղցած եմ:

Խաշիլը գեռ պատրաստ չէր: Պաւլը մի կտոր հաց կտրեց երեխայի համար և նստեցրեց նրան անկողնին:

—Ուտես պրծնես թէ չէ՛ պառկիր ու քնիր,—ասաց նա կռանալով դէպի երեխան:

Խրճիթի ամենամութ անկիւնից, ուր սովորա-

բար պահուում էին ձկնորսական գործիքները՝ լսուեցաւ զայլաբացած ձայն:

— Իմ երեխային մի ձեռք տար, լսում ես: Դա իմ երեխան է, պտրոնի տղայ է... Իսկ դու աւազակ ես, արիւնարբու... Գռեհիկ, անարգ գռեհիկ. լսում ես:

Պաւլն առանց որեէ խօսք ասելու հանգցրեց լրագործն ու կրկին դուրս գնաց խրճիթ ից:

Անց կացաւ մի քանի օր ու եկաւ այն երեկոն, երբ երկու հարեան խրճիթի բնակիչներն եկան այն համոզման՝ թէ Փրանկան վերջնականապէս խելագարուել է: Կօզլիւկներ ի համար աւելի զգուսիլի ու զարհուրելի էր այդ համոզումն, որովհետեւ նրանք լաւ գիտէին Փրանկայի խելագարութեան բուն պատճառը: Երեկ մութն ընկնելու ժամանակ Գանիլկան գծի նման տուն վազեց ու համարեա լաց լինելով՝ աղաղակեց.

— Ի՞նչ անեմ ես. յետոյ էլի պատիժն իմ գլխին կ'թափուի: Կպչում է... ձիւթ ի պէս... Այսօր էլ կայն էր եկել... վաթաթում է .. խնդրում է...

— Իսկ դ՞ու ինչ արիր, — հարցրեց Փիլիպպը, — մի բոպէ զազարեցնելով կոարատուած տափանի նորոգումն:

— Վզակոթին տուի ու վախայ, — պատասխանեց Գանիլկան:

— Սուա չե՞ս ասում:

— Աստուած վկայ:

— Հը՛, մախկ արա, եթէ մի բան նկատեմ՝ կաշիդ կրերթեմ:

Ուրեանան հայհոյական խօսք ասաց ու արհամարհանքով թքեց դէպի մի կողմ:

Դանիլկան ճշմարիտ էր ասում: Փրանկայի գրչուում մխիխ նման ցցուել էր Դանիլկայի հետ գաղ-

անի տեսնուելու միտքն և վերին աստիճանի բարբոքել նրա արիւնը: Այստեղ սէրը չէր գլխաւոր դեր խաղացողը, այլ ցանկութիւնն իրան ասածն անելու, վրէժ-խնդիր լինելու բոլորին, մանաւանդ նորան, ով որ համարձակուեց ծեծել Փրանկային: Ուրբան աւելի բորբոքում էր նրա ատելութիւնը դէպի Պաւլը՝ այնքան աւելի ջերմ ցանկութիւն էր զգում նա՝ գէթ որեէ բանով արտայայտել իւր անկախութիւնը — տեսնուել գեղեցիկ երիտասարդի հետ, մոռանալ գոնէ մի բոպէ այն, ինչ որ ճնշում, պատառ պատառ անում ու այբում էր նրա սիրտը. բացի զբանից նա բոլորովին համոզուած էր, թէ Դանիլկան սիրում է նրան, մաշուում է նրա համար և խուսափում է միայն Պաւլի երկիւղից: Դանիլկան յիրաւի խուսափում էր Փրանկայից: Կուրացած ու շշմոժ առաջին սիրով՝ նա սկզբում հեշտութեամբ տեղի տուեց Մարցելայի և Փրանկայի համոզեցուցիչ խօսքերին, բայց յետոյ վախեցաւ — և աւելի մեղքից, քան եղբօր ծեծից — ամաչեց, հովացաւ փոքր ինչ ու թափ տալով թեւը՝ վճռողաբար ասաց ինքն իրան:

— ձանաչել անգամ նրան չեմ ուզում:

Եւ ահա, երբ Փրանկան յարմար բոպէ գտնելով վաղեց կայն ու սկսեց պտոյտ գալ Դանիլկայի շուրջը՝ նա առաջ ուղեց վնասել նրան, բայց տեսնելով որ իւր խօսքերն ի գուր են անցնում՝ մի թեթեւ հարուած հասցրեց նրա մէջքին ու վախաւ տուն:

Այդ արդէն Փրանկայի համբերութեան չափից վեր էր: Ի՞նչպէս, միթէ նա ծնուեց նրա համար, որ ամեն մի գռեհիկի ձեռք անպատիթ թմբոկ թակէ նրա մէջքին: Ուրեմն ի՞նչ է ինքը, որ համբուէ այդ-

պիսի անարգանքի: Յո՛րց կտայ ինքը նորանց: Չե՛ն մոռանայ երկար ժամանակ: Այս ամենը նա բղաւում էր լալով ու ման գալով այն ցանկապատի երկարութեամբ, որ բաժանում էր երկու հարեան աները միմեանցից: Դեռ կանուխ առաւօտ էր: Պաւլը լուսաբացին գնացել էր գետը, իսկ Ֆիլիպպն և Ուրիանան կանգնած էին իրանց խրճիթի դռան մօտ և չգիտէին թէ ինչ անեն կամ ինչ ասեն:

Դարպասի դռան առաջ հաւաքուել էին մի խումբ մարդիկ, արտասովոր ազազակով հետաքրքրուած: Այստեղ էր և Աւդոտեան:

— Ես ձեզ, էշ-գիւղացիներ, ցոյց կտամ, թէ ո՞վ եմ ես, — բարձրաձայն կանչում էր Փրանկան, — ես ձեզ կսովորեցնեմ յարգել ինձ: Ես տիկին եմ: Իմ հայրս կառավարութեան դիւանն էր ծառայում, պապս երկու սեփական տուն ունէր, մայրս դաշնամուր էր ածում... Լսում էք, այ թէ ո՞վ եմ ես: Գրիչկիվիչին կզրեմ: Բայց գիտէ՞ք, թէ ո՞վ է նա: Փաստարան է, ամեն ինչ գրեմ նորան, իսկ նա ձեզ բոլորիդ ինձ հասցրած վիրաւորանքների համար Սիրիբ կուղարկէ: Նա հարուստ է. ամենքը նորան գլուխ են խոնարհեցնում, բոլոր դատարանները նրա բռի մէջ են. ինչ որ ուզենայ՝ այն էլ կանէ: Նա իմ քեռուս որդին է, նա ինձ կաշառպանէ... ձեզ բոլորիդ Սիրիբ կքշէ, բոլորիդ... բոլորիդ... տաժանակիր աշխատանքի կը դատապարտէ... մինչև մահ... որպէսզի այստեղ ձեր հոտն անգամ չմնայ:

Փրանկայի բերանից թափում էր հայհոյանքների, անէժքների և սղառնալիքների ամբողջ հեղեղ: Երբեմն նա լուում էր ժամանակաւորապէս, չգաղարե-

լով առաջ ու յետ շրջելուց բանջարանոցի նեղ տարածութեան վրայ: Եւ ահա այդ ըսպէսերին նա յիշաւ իր զարհուրելի կերպարանք ունէր: Կեղտոտ շապկով, ծակոտած շալով հաղիւ ծածկուած, բորիկ ստներով, գլուխը թաց շորի կտորով փաթաթած՝ նա նմանում էր մի վայրի գազանի, որ ազատութեան կարօտած, անզօր կատաղութեամբ փրփրում է վանդակի երկաթեայ ձողերի յետևում:

Անուշտ երկար կշարունակուէր այդ տեսարանը՝ եթէ խրճիթի անկիւնի յետեից չերևար Պաւլը: Մէկն շտապել էր հաղորդելու նորան կատարուող իրողութիւնը, և Պաւլը գալիս էր հիմա տուն՝ գլխարկը ցածր, մինչև աչքերն իջեցրած, ամօթից վառուող այտերով: Առանց մի խօսք ասելու՝ նա բռնեց Փրանկայի ձեռքից և անյայտացաւ խրճիթի դռան յետևում: Քանի մի ըսպէից յետոյ այնտեղից լսուեցան ազազակներ. յետոյ ամեն ինչ լուց, և փոքրիկ, խաղաղ գիւղի բնակիչները ցրուեցան իրանց տեղերը:

Անցաւ մի ժամ և Պաւլը կրկին երևեցաւ շեմքի վրայ: Առանց յետ նայելու՝ նա խստութեամբ ասաց.

— Վառարանը վառիր և ճաշ պատրաստիր. անպատճառ պատրաստ լինի՝ երբոր ես գետից տուն դառնամ: Եթէ կերակուր չլինի՝ նորից կձեծեմ:

Փրանկան, որ նստած էր անկիւնում, յատակի վրայ, վեր թռաւ և շտապով, արագութեամբ սկսեց կրակ անել: Դողդոջուն ձեռներով վառարանի մէջ շոր տաշեղներ ձգելիս՝ նա շշնջում էր ինքն իրան գուհաթափ շրթունքներով:

— Լու, ճաշ կպատրաստեմ քեզ համար. կտեսնես, ինչքան համով կլինի: Փոխաբէնը կհատուցանես

քեզ... ցոյց կտամ բոլորիդ... դո՛ւ կմնաս... Սպասիր, սպասիր, թերևս միւս կեանքում գուե՛հիկ բուռնցքներդ բարձրացնես ինձ վրայ:

Կարելի է ենթադրել, թէ Փրանկան յողնած ու ջարդուած կզգայ իրան այն ամենից յետոյ, ինչ որ քիչ առաջ պատահեց: Ամենեին: Արագ ու ճարպիկութեամբ ջուր ածեց նա կճուճի մէջ, ապա ձկեց կորկտը, քանի մի հտտ գետնախնձոր և բերեց բակից մի թաս կաթ: Մի ինչ-որ միտք, մի՞ ինչ-որ զգայմունք ոյժ ու ճարպիկութիւն էին ներշնչում նրա մէջ. կարծես նա ուզում էր անպատճառ, որքան կարելի է, համեղ կերակուր պատրաստել: Եւ զրգալով խառնելով կերակուրը, աւելացնելով աղ, երբեմն կորկոտ՝ Փրանկան անդադար խօսում էր ինքն իրան ամուր հուպ տուած ատամների միջից:

—Ա՛յ, հիմա դու կուտես ու կկշտանաս... այնպէս կկշտանաս, որ էլ երբէք ուտել չես ուզենայ: Ծեծել էր չես ուզենայ ինձ: Զնորհակալ կլինիս ինձանից: Երբ որ սատկելիքդ կգայ՝ այն ժամանակ կիմանաս, թէ ինչ ասել է ինձ ծեծել:

Բայց երբեմնապէս նրա շարախնդաց, յաղթական շշնջիւնը փոխարինուում էր տխուր, համարեալ յուսահատական աղբի:

—Աստուած իմ, Աստուած, պատժեցիր դու ինձ, որ ես չճանաչեցի իմ յարգս ու գիւղացու խրճիթը մտայ: Ահա սրտեղ հասաւ բանը հիմա: Աստծոյ պատիժն է, Աստծոյ պատիժը:

Երբ որ խաշիլն համարեալ պատրաստ էր՝ Փրանկան բաց արաւ իւր արկղը, քրքրեց այն, հանեց մի փոքրիկ թղթեայ ծրար և թափ տուեց կճուճի մէջ

մի պողոց սպիտակ փոշի: Այս ամենը նա կատարեց արագ, բայց հանդիստ, առանց մի խօսք բերանից հանելու:

Աշնանային երեկոյի կանուխ մթնշողից երկու ժամ առաջ, Պաւլը ներս նայեց իւր խրճիթի պատահանից: Վառարանի բերանը ծածկած էր տախտակով: Փրանկան նստած էր անկողնի վրայ, կռացած և գլուխը յենած ձեռքերին: Պաւլը յիշեց, որ երեկ երեկոյից չէ կերել ոչինչ:

—Եփե՛լ ես որևէ բան,—հարցրեց նա, և նրա ձայնը հնչեց շատ աւելի հանդարտ ու մեղմ, քան մի քանի ժամ առաջ: Այն մարդու ձայնն էր դա, որի սըրտում բարկութեան բռնկումից յետոյ նորից խօսեց կարեկցութեան զգացմունքը, որը կրկին քաշում էր նրան դէպի սիրոյ և համաձայնութեան սովոր մթնոլորտը:—Եփե՛լ ես որևէ բան, Փրանկա,—հարցրեց նա երկրորդ անգամ:

—Եփե՛լ եմ,—առանց գլուխը բարձրացնելու պատասխանեց Փրանկան:

—Աժ՛ան ամանի մէջ և տուր:

—Վերցրո՛ւ ինքդ:

Պաւլը յետ քաշեց վառարանի փականը, հանեց կճուճն և մի կտոր հաց կտրեց: Ուտում էր նա շատ դանդաղ: Մի բոպէ առաջ նա քաղց էր զգում, իսկ հիմա կերակուրը գթուարութեամբ էր ներս գնում նրա կոկորդից: Դառնահամ է գալիս կարծես այս խաշիլից: Ո՛չ, դա այն դառնութիւնն է, որ բարձրանում է նրա հոգու խորքից, փակում է նրա ախորժակն և դառն համ է տալիս այն ամենին, ինչու որ ձեռք է տալիս նա: Պաւլը կերաւ քանի մի զրգալ, հանեց

վերնագրեցտան և պառկեց նստարանի վրայ, բարոյապէս տանջուած մարդու ծանր հառաչանքով: Փրանկան մի ինչ-որ բան էր կարում. երբ Պաւլն ուտում էր՝ նա աչքերը չէր հեռացնում ամուսնուց. բայց հիմա դէն ձգեց իւր փալատներն ու կրկին ծածկեց աչքերը ձեռներով: Խորին լուրթ իւնը, որ ընդհատուած էր միայն քնած մարդու շնչառութեամբ, երկար թագաւորում էր խրճիթում. արտաքուստ միայն լսելի էին ուրախ ծիծաղ և երեսխաների աղաղակներ, ի միջի այլոց և Խտաւեանի: Սկսում էր մթնել, երեկոն վրայ էր հասնում: Պաւլը քնի մէջ մի-երկու անգամ շուռ եկաւ ու հառաչեց: Նրա շրթունքները ծուռեցան ասես թէ ցաւից: Փրանկան բարձրացրեց գլուխը, մի րոպէ նայեց ամուսնուն և շտապով դուրս գնաց խրճիթից: Կամայ, թագնուելով նա անց կացաւ պատահանի առաջից և սկսեց գնալ ճանապարհով: Նորան դէմ ու դէմ գալիս էր մի անշնորհ կերպարանք, ցնցոտիներով փաթաթուած, գաւազանը ձեռքին:

— Մարցեւրա, — աղաղակեց Փրանկան այնպէս՝ ինչպէս աղաղակում են գերութիւնից ազատուած մարդիկ՝ իրանց բնական դաշնակցին տեսնելիս:

Վաղուց չէր տեսել նա մուրացիկին: Մարցելան բոլորովին անպարտ չէր համարում իրան այժմ, ինչպէս և առաջ, Կարօլ լակէյի հետ սլատահած անցքի ժամանակ. նա գերադասում էր առ ժամանակ նստել տանը, քան Պաւլի և Կոզլիւկէնց աչքին երևալ, որոնցից չափազանց վախենում էր: Սակայն հետաքրքրութիւնը պահանջում էր իրանը (մի փոքր բան նա արդէն լսել էր Փրանկայի և Պաւլի մէջ տեղի ունեցած

սարածայնութեան մասին), և նա դգուշութեամբ դուրս էր եկել հարց ու փորձի: Փրանկան ընկաւ մուրացիկ կնոջ գիրկն ու հեկեկաց, կարծես ամբողջ վիշտն ու դառնութիւնը, որոնք ծանր քարի նման ճնշել էին նրա սիրտը՝ այժմ հալուեցան և դուրս թափուեցին արտասուքի հեղեղի հետ միասին:

— Ի՞նչ է, ծեծո՞ւմ է մարդդ, — խաղոտ շնչոցով սկսեց հարց ու փորձ անել Մարցելան: — Այնպէս բարի էր երևում, իսկ հիմա տեսնում ես ինչեր է անում: Խեղճ, խեղճ. այդ չպիտի լինէր քո բաժինդ աշխարհիս վրայ: Տիկին պիտի լինէիր դու և ոչ թէ այդ տեսակ անարգանք կրէիր... Ո՛հ, Աստուած իմ, Աստուած իմ. իսկ ես վախենում էի քեզ մօտ գալ... մտածում էի. չլինի թէ ինձ էլ ծեծէ:

- Փրանկան յանկարծ կտրեց լացը:
- Հիմա նա ինձ երբէք չի ծեծի, — շնչաց նա:
- Ինչո՞ւ:
- Ես այնպէս սարքեցի բանը, որ չի ծեծի:
- Ի՛մ աղանեակ, այդ ի՞նչ բան ես դու սարքել:
- Թունաւորեցի, — կմկմալով շնչաց Փրանկան:
- Տէր Աստուած, երկնային թագաւոր... խելագարուել ես, ի՞նչ է, որ բերանիցդ այդպիսի խօսքեր ես բաց թողում, — բացազանչեց Մարցելան:
- Գուցէ և խելագարուել եմ, բայց նրա համար այլևս կեանք չկայ այս աշխարհի վրայ:
- Մարցելան ցնցուեց իւր հնոտիների տակ:
- Փրանկա, դու սուտ չես ասում:
- Աստուած վկայ, — երդուեց Փրանկան և բուռնցքը խփեց կրծքին:
- Տէր Աստուած, Յիսու՛ս Քրիստոս, Մայր Աս-

տուածածին, սուրբ Անտոնիոս Պաղուացի...— փրկութիւնքում էր Մարցելան կարկամած լիզուով:— Ախ դու անիծուած... Վայ իմ թշուառ գլխիս, ինչո՞ւ ասացիր դու ինձ այդ... Չի՞նք թէ ինձ էլ պատասխանի տակ ձգեն... մարդու հոգի չկայ քո մէջ:

Այդ ժամանակ Պաւլի խրճիթից ձայն լսուեցաւ: — Ուլիանա, Ուլիանա:

Իա մի բարձր, սակայն տարօրինակ, ցաւից այլայլուած, օգնութեան կանչող աղաղակ էր: Փրանկան վազելով յետ դարձաւ, թագ կացաւ խրճիթի պատի յետևում և դուշութեամբ նայեց գաւիթը: Պաւլը կանգնած էր դռան մէջ և կանչում էր քրոջը: Վերջապէս Ուլիանան ձայն տուեց ամբարանոցի խորքից:

— Ի՞նչ է, ի՞նչ ես ուզում:

— Այստեղ արի, — թուլացած ձայնով պատասխանեց Պաւլը: — Ի սէր Աստուծոյ, շնւտ... աղատիր... — Ես երերալով տուն մտաւ և ծածկուեցաւ դռան յետեր:

Մի ամբողջ ժամ ձկնորսի խրճիթում դարհուրելի իրարանցում էր տիրում: Պաւլը կիսով չափ հանուեցրած պառկած էր նստարանի վրայ. կուշ ու ձիգ էր անում անտանիլի ցաւից և ամեն ըոպէ ջուր էր խնդրում: Ջրի փոխանակ նորան տալիս էին խմելու մի ինչ-որ խոտի հիւթ, որ Աւգոտեան եփ էր տալիս վառարանի մօտ, հրբեմն աղօթք մըմնջալով, երբեմն հայհոյելով մէկին:

— Ա՛յ թէ ինչ է նշանակում վիշտ ունենալ: Խեղճի հոգին հանեց այդ անզգամը, գերեզման դրեց... Աստուծով գուցէ յետ գայ կրկին, գուցէ այս խոտերն օգնեն:

Ես տար մոխիր ածեց պարկի մէջ և սովորե-

ցնում էր Ուլիանային, թէ ինչպէս և սր տեղին պէտք է դնել ան: Ուլիանան, շնայելով արտասուքին, որ առատութեամբ հոսում էր նրա կարմրած այտերի վրայով՝ անխօս կատարում էր գիւղական պառաւ բժշկուհու հրամանները, ժամանակ առ ժամանակ դուրս վազելով խրճիթից տեսնելու, թէ ինչ են անում երեխաները: Փիլիպպը բոլորովին շփոթուած ու վշտացած նստել էր նստարանի վրայ և չգիտէր թէ ինչ անէր: Խրճիթի մէջ հաւաքուել էին շատ հարևանուհիներ: Եկաւ և Փրանկան, անց կացաւ պատի առաջով ստուերի նման և մտաւ ամենահեռու ու մութ անկիւնը: Ոչ ոք նրա վրայ ամենափոքր ուշադրութիւն անգամ չդարձրեց, միայն Ուլիանան կոպտաբար հրեց նրան, երբ հարկաւոր էր ջուր վերցնել այն ջրամանից, որ գտնուում էր Փրանկայի կողքին:

Փրանկան մտաւ անկիւնի խորքն և ծածկեց գէմքը ձեռներով: Ես չէր բարձրացնում գլուխն սչայն ժամանակ, երբ Պաւլն սկսում էր աւելի բարձր հառաչել ու երբ կանայք նրա ձեռքն էին տալիս ծննդեան տօնի վառած մոմը, ոչ այն ժամանակ, երբ Դանիլիան մտաւ խրճիթ և մէկի հետ քանի մի խօսք խօսելուց յետոյ՝ նորից դուրս գնաց: Անցաւ մի ժամ ևս: Հիւանդն սկսում էր աւելի ուշ-ուշ հառաչել ու հանգստանալ: Նրա կապտած, գունատուած երեսը, որ այլանգակուած էր ցաւերից՝ սկսում էր սովորական արտայայտութիւնն ստանալ:

— Ցաւը թեթեցաւ, — կուսալով հիւանդի վրայ՝ հարցրեց Աւգոտեան:

— Թեթեցաւ, — թոյլ ձայնով պատասխանեց Պաւլը: Ուլիանան կրկին յիշեց երեխաներին:

—Ֆիլիպպ, — շնչաց մարդու ականջին, — գնան, տես ինչ են անում երեխաները, հանգցրու և կրակը խրճիթում, մի փորձանք չբերեն գլխներին:

Դուրսն արդէն երեկոյ էր, իսկական աշնանային երեկոյ. ցուրտ, պարզ և ասողալից: Դարպասի դռանը մօտենալով՝ Ֆիլիպպը տեսաւ մի ինչ-որ անորոշ կերպարանք, և նրա ականջին հասաւ խռպոտ շշնջիւն:

— Ողորմած Աստուած, գթն մեզ, Ողորմած Աստուած, գթն մեզ:

Մարցեկան էր դա: Ահա երեք ժամ է արդէն, նա թափառում է Պաւլի խրճիթի շուրջը և չգիտէ, թէ ինչ անէ կամ ինչ վճռէ: Նա վախենում էր և՛ գիտեցածն ասելուց, և՛ գաղտնիքը թաքցնելուց: Սկզբում նա մտածում էր, թէ չլինի իրան էլ կասկածի տակ ձգեն, յետոյ միտը բերեց Աստծու անեղ դատաստանը... Ա՛յ այնտեղ ինչպէս պիտի պատասխան տայ... բացի դրանից նա անկեղծ ցաւակցում էր այն մարդուն, որի հառաշնաքները հասնում էին գաւիթը, նրա ականջին, և գայլոյթ էր զգում դէպի այն կիներ, որ վատհասցաւ մինչև անգամ այդ տեսակ բան անել:

— Ֆիլիպպ, — ձայն տուեց նա վերջապէս. — այ՛ Ֆիլիպպ:

Ֆիլիպպը յետ նայեց:

— Ի՞նչ ես ուզում:

— Գիտես ինչ... Պաւլը... քո աներորդիդ... թունաւորուած է...

— Ի՞նչ... — բացազանչեց Ֆիլիպպը:

— Աստուած վկայ, — շարունակում էր խոխուալ մուրացիկը. — միայն դու, խնդրում եմ, ոչ ոքի չասես, թէ

այդ լուրն ինձանից ես լսել, թէ չէ՛ իմ բանս էլ վառ կլինի... Թոյն է տուել նորան...

Ֆիլիպպի համար ամեն ինչ պարզուեց: Վաղուց արդէն նա կասկածում էր, թէ Փրանկան մի որևէ զարհուրելի բան կանէ: Այդպէս էլ դուրս հեկաւ: Մարցեկան ուղիղ է ասում, ճշմարիտ է Աստուած, ուղիղ է... Ֆիլիպպը բռնեց գլուխը: Մի կողմից նա զարհուրում էր, միւս կողմից գոհ էր: Հիմա Պաւլն ինքն էլ կհամոզուի, թէ ինչպիսի վտանգի էր ենթարկում թէ իրան և թէ իւր մերձաւորներին... Ֆիլիպպի մտքից կայծակի արագութեամբ անցան բանտը, դատաստանն ու Սիբիրը: Կրօնեն Փրանկային, Սիբիր կաքսորեն և կազատեն բոլորին նրանից... Նա դէն հրեց Մարցեկային և շնչարգել ներս վաղեց Պաւլի խրճիթը:

— Ա՛յ թէ ինչ կայ, Պաւլ, գիտես. դու թունաւորուած ես. կինդ քեզ թոյն է տուել:

Պաւլը լաւ էր լսում: Խայթուածի նման նա գլուխը բարձրացրեց, նստեց և ձայնն երկարացնելով հարցրեց.

— Ի՞նչ:

— Թունաւորել է՝ կրկնեց Ֆիլիպպը. — թոյն է տուել:

Ուլեանան ճիշտ արձակեց ու սկսեց ձեռները կոտրատել: Աւզոտեան շտապով մօտեցաւ հիւանդին:

— Որևէ բան կերել ես դու այսօր:

Պաւլը թուլացած ընկաւ նստարանին:

— Կերել եմ... խաշիլ, — ցածրաձայն պատասխանեց նա:

— Ո՞րտեղ է այդ խաշիլը, — այս ու այն կողմը պտըտելով հարցրեց Աւզոտեան:

Ուլեանան գունատ ու դողդողալով կուսցաւ և վերցրեց յատակից կուեսայ կճուճը:

—Ե՛ս գրի այստեղ... խանգարում էր ինձ կրակ անելու:

—Ուրեմն դու խաշիլ ես կերել: Աւղոտեան մօտեցրեց խաշիլն ուղիղ Պաւլի երեսին:

Բայց Պաւլը ոչինչ չպատասխանեց: Անմիտ վայրենի աչքերով նա շորս կողմն էր նայում: Նա տեսաւ անկիւնում Փրանկայի բայ արած արկղը և այնտեղ, նրա մօտ, յատակի վրայ, շրջագգեստը՝ շուռ տուած գրպանով, տեսաւ նմանապէս խրճիթի մէջ տեղում տրորած սպիտակ թղթի կտոր, յիշեց մի ինչոր բան ու ծածկեց աչքերը: Նրա կուրծքը ծանրութեամբ բարձրանում և իջնում էր, սակայն ամուր հուպ տուած ատամների միջից ոչ մի ձայն չլսուեց:

— Պարօ՛մ, պարօ՛մ, պարօ-օ-օ՛մ, — լսուեցաւ երկար աղաղակ դետի հանդիպակաց ափից:

Փիլիպպն ամենեին ուշադրութիւն չդարձրեց այդ աղաղակի վրայ, սակայն Դանիկան, որ քրքրում էր սեղանի արկղը՝ դուրս թաւ դաւիթը, ապա մի ըոպէ չանցած՝ յետ դարձաւ և թերուելով դէպի եղբայրը՝ բարձրաձայն շշնջաց:

Փիլիպպ, արի շուտով, ուրեաղնիկն է:

Փիլիպպը վեր թռաւ տեղից և արագութեամբ վայր վազեց սարից, փայտեայ ձողը ձեռքին:

— Ա՛յ, Աստուած ժամանակին ուղարկեց նրան, — մտածում էր Փիլիպպը. — իսկ և իսկ ժամանակին:

Ջարմանալու բան չկար այստեղ. ուրեաղնիկը ծառայութեան գործերով ստիպուած էր յաճախ անց ու դարձ անել Նեմանի վրայից, բայց Փիլիպպն այժմ նրա գալու մէջ Աստծու մատն էր տեսնում:

Պաւլի խրճիթը մի ըոպէ դատարկուեց: Ուրեա-

նան վազեց տուն՝ երեխաներին նայելու, Աւղոտեան գնաց փայտի պակասած պաշարը լրացնելու:

Պաւլը կամաց-կամաց բացեց աչքերը:

— Փրանկա, — թոյլ ձայնով կանչեց նա:

Անկիւնում, ջրամանի և ձկնորսական գործիքների մէջ տեղում, շրջին լսուեցաւ, և խաւարի միջից դուրս եկաւ Փրանկայի կուացած մարմինը:

Նա երկու քայլ առաջ եկաւ ու կանգնեց, ձեռքերն ամուր հուպ տուած կրծքին և գլուխը քաշ արած:

— Փրանկա, — ցածրաձայն, կարծես զօրով, հարցրեց Պաւլը, — ճշմարիտ է այդ:

Նա լուռ էր:

— Փրանկա, դու երբէք սուտ չես խօսել... Անս հիմա էլ խղճով. ճշմարիտ է:

— Ճշմարիտ է:

Պաւլը կրկին փակեց աչքերը: Նա չստաց ո՛չ մի խօսք, մինչև անգամ չհառաչեց, միայն նրա ճակատի վրայ երևացին քրտնքի խոշոր կաթիլներ և շրթունքներն աւելի ամուր սեղմուեցան: Փրանկան շարունակ կանգնած էր միևնոյն տեղում և աննպատակ նայում էր վառարանի հանգչող կրակին: Ահա բակում լսուեցան ոտնաձայններ, ու Փիլիպպն առանց գլխարկի, հագիւ շունչ առնելով, անկարգ խառնուած մազերով ներս մտաւ շեմքից:

— Մի բարկանար, Պաւլ, — հաստատուն ձայնով խօսեց նա. — այս ըոպէիս այստեղ կգայ ուրեաղնիկն և այս շարագործին կկալանաւորէ:

Այս խօսքերի վրայ Փրանկան կարծես արթնացաւ խոր քնից և ուզում էր վազել դէպի դուռը, բայց այդ ժամանակ դռնից արդէն ներս էին մտնում Ուլ-

եանան, գրկանոց երեխան ձեռքին, և ուրեաղնիկը, փայլուն կոճակներով զարդարուած նշանազգեստով, հէնց այն ուրեաղնիկը, որ երեք տարի առաջ կառքում նստած խօսում էր Պաւլի հետ Փրանկայի անյայտանալու մասին:

— Դէ, հագուելը, — հրամայեց ուրեաղնիկը Փրանկային, ու շուտով... դրօսներու պիտի գնանք. — և իսկոյն դառնալով Փիլիպպին՝ ասաց, թէ այսօր արդէն ուշ կլինի քննիչի մօտ տանել նրան, ուստի և թըռչնակը գիշերը կանցնէ իւր, ուրեաղնիկի բնակարանում: Այն գիւղը, ուր ապրում է նա՝ հեռու չէ — չորս վերստ կլինի, այն-ինչ ինքն այնպէս յոգնած է, որ քիչ է մնում վայր ընկնի: Վաղը նա Փրանկային տեղ կհասցնէ:

— Միայն թէ տարէք այստեղից, ի սէր Աստծու, տարէք, — աղաչում էր Փիլիպպը:

Պաւլն առանց տեղից շարժուելու, շարունակ դիտում էր Փրանկային, որ ամբողջ մարմնով դողդոջալով փոխում էր շորերն, ուշադրութիւն չդարձնելով տղամարդկանց վրայ: Նա հանեց գիւղական շրջադպեհասը, հագաւ մաշուած, զգզուած փէշերով քաղաքայինը, հագաւ վերնաշապիկը, ձգեց թիկնոցն և գլխի թաց շորի փխարէն կապեց գլխակապը: Այն ժամանակ ուրեաղնիկը բռնեց նրա ձեռքից և տարաւ դէպի դուռը: Պաւլը նկատեց Փրանկայի աչքերում մի բան միայն — լիակատար և անսահման երկիւղի ու յուսահատութեան արտայայտութիւն:

— Թեթեւեմ ցաւդ, — կարեկցաբար հարցրեց Ուլեանան:

— Համարեա անցաւ բոլորովին... — Պաւլը լուռ էր:

Նա քիչ էր թոյն ընդունել. այդ քանակութիւնը նրան չէր կարող մեռցնել, այսու ամենայնիւ թոյնն այնքան շատ էր, որ չմնաց առանց ներգործութեան: — Հիմա ոչինչ, միայն քնել եմ ուզում:

Ազդոտեան մի բոսլէ առաջ վերադարձել էր խտտերի նոր պաշարով: Նա յայտնեց, թէ ինքը կմնայ գիշերը հիւանդին պահպանելու:

— Հարկաւոր չէ, կնքամայր, — քաղցրութեամբ, բայց և այնպէս վճռողաբար պատասխանեց Պաւլը. — ոչ ոքի պէտք չունիմ ես... Հանգչրէք կրակն ու զնացէք քնելու. առանց այն էլ դուք բաւականին չորջարուեցաք: Իսկ ինձ թողէք մենակ, սչինչ:

Ազդոտեան սարքեց փոքրիկ լապտերը, հանգցրեց վառարանի կրակն և հանգիստ հոգով ուղեորուեց դէպի տուն: Մի բոսլէից յետոյ Պաւլը բարձրացաւ նստարանից, ոտները կտիկեց ցած ու երկար ժամանակ նստեց, զլուխը կրծքին խօնարհած: Ինչո՞ւ համար նա այնպիսի յամառութեամբ դուրս էր անում բոլորին սենեակից: Նրա համար, որ միայնակ ու հանդարտ վճռէ այն հարցը, թէ ինչո՞ւ Փրանկայի աչքերում այնպիսի երկիւղ, այնպիսի յուսահատութիւն էր երևում, երբ նա զնում էր ուրեաղնիկի յետեից. վերջապէս ինչո՞ւ նա զնում էր այնպէս հնազանդ, առանց ամենափոքր ընդդիմութիւն ցոյց տալու: «Այո՛, անցաւ Պաւլի մտքից, յաւիտեան կորաւ. — բանտ, Սիբիր... և չկայ այլևս նորան փրկութիւն ո՞չ այս աշխարհում, ո՞չ սպազայում»: Իսկ յետոյ, որպէս արձագանգ հեռաւոր անցեալի՝ հնչեցին նրա սկանձին այն խօսքերը, որ մի օր արտասանել էր նա սուրբ սեղանի առաջ. «չեմ թողնի քեզ մինչև մահս»: Սև-

նեակի խաւարի մէջ երկար ժամանակ խաղաղութիւն էր տիրում. ապա լսուեցաւ մի թոյլ ձայն.

— Եւ շեմ թողնի մինչև մահս:

Ահա բռնկեց Ֆոսֆորային լուցկու կապտագոյն բոցը: Պաւլն երեւալով մօտեցաւ սեղանին և վառեց լապտերը:

Կօզլիւկենց խրճիթի պատուհաններում ոչ մի լոյս չէր երևում—ամբողջ գիւղը քնած էր մեռելային քնով: Պաւլը չոգեց մահճակալի առաջ և սկսեց դուրս քաշել նրա տակից մի ինչ-որ ծանր բան: Դժուար էր այդ նրա համար, բայց նրա մէջ կատարում էր նոյն հոգեկան գործողութիւնը՝ ինչ որ զգում էր Փրանկան կէս օր առաջ. մի անընկճելի միտք ամրապնդում էր նրա նեարդերը, խափանում էր ցաւը, կրկնապատկում ոյժերը:

Քանի մի բոպէից յետոյ Պաւլը դուրս քաշեց մահճակալի տակից մի երկաթապատ արկղիկ ու բացեց փականը: Նրա շարժումներն հետզհետէ աւելի ու աւելի եռանդ և անհամբերութիւն էին արտայայտում: Դանդաղելու ժամանակ չկար. կամ այսօր, հէնց այս գիշեր, կամ երբէք:

Նա շտապով մի կերպ հազաւ կօշիկները, հագաւ մի կերպ նաև կապան: Ուղիղ է, դեռ երկար գիշեր կար առաջին, բայց նա պիտի չորս վերստ ճանապարհ կարէր: Սակայն ինչո՞վ գնայ: Դուրս չքաշել արդեօք կամացուկ Փիլիպպի ձին ախոռից ու լծել սայլը: Ախոռն երբէք չէր կողպւում, նրա պահապանը Կուրտան էր միայն, իսկ Կուրտան նրա վրայ չի հաջի. բայց մի ինչ-որ բան կաշկանդում էր Պաւլին. նրա համար անհաճոյ էր Կօզլիւկի ձին ծառայեցնել

այդ գործին: «Ինչպէս հրէաներն համանի վրայ՝ այնպէս էլ նրանք գայրացել են Փրանկայի վրայ», մտածում էր նա: «Ուղիղ է, առանց պատճառի չէ. բայց ամենից աւելի սում վնաս հասցրեց նա: Ի՛նձ: Իսկ ինձ հասցրած վիրաւորանքը միշտ ես էլ կարող եմ ներել: Եւ ի՛նչ եղաւ ինձ. խօսմ կենդանի մնացի»: Պաւլն զգում էր, որ յիրաւի կենդանի կմնայ: Է՛հ, լաւ... Նա կգնայ նաւակով, մեծ տարածութիւն չէ. իսկ փից մինչև ուրեղանիկի տունը ընդ ամենը բաւորդ վերստ կլինի»:

Անցաւ մի քանի ժամ: Աշնանային ուշայգը հանգցրեց աստղերը մոխրագոյն երկնքի վրայ. գետի երեսին թանձրանում էր առաւօտեան մառախուղն և բոլորովին ծածկում իւր վարագուրով մակոյկը, նրա մէջ նստած երկու մարդու հետ միասին, որոնք մօտենում էին ափին:

Պաւլը մենակ չէր վերադառնում. քանի մի քայլ հեռու նրա յետևից գալիս էր մի կին, թիկնոցն ուսին, գլուխը ցած, խոնարհած: Երբ Պաւլը հրեց իւր խրճիթի դուռն և ներս մտաւ բակը՝ կինը կանգ առաւ: Պաւլը յետ նայեց:

— Արի:

Կինն անցաւ շեմքից ու կանգնեց դռան մօտ, կարծես յանկարծ կուրացաւ կամ չէր իմանում, թէ սր կնայ կամ ինչ անէ: Պաւլը դժուարութեամբ նըստեց նստարանի վրայ և կրկին ասաց.

— Հանուր:

Կինը դանդաղութեամբ վերցրեց գլխից շայլը. նրա ձեռները կրկին ցած ընկան, ինչպէս մի ծանրութիւն: Թւում էր հիմա, թէ նա մի ռճրագործ է,

կանգնած դատարանի առաջ—այնպէս ճնշուած էր նա ամօթի և մեղքի զարհուրելի բեռան տակ: Մի ընդհանր յետոյ նրա արտահանունքները դողդողացին և բացուեցան: Իսկ աչքերը հանդիպելով Պաւլի աչքերին, լցուեցան արտասուքով: Անխօս, հանդարտ նա երկու քայլ առաջ գնաց և առանց Պաւլին մօտենալու, յանկարծ խոնարհեցրեց գլուխն այնքան ցած, որ արձակուած մաղերի ծայրերը քսուեցան յատակին: Սովորաբար այդպէս ցած ու խոնարհ գլուխ են իջեցնում գիւղացիք այն ժամանակ, երբ վթութիւն են հայցում: Փրանկան տեսել էր այդ շատ անգամ և հիմա դիտմամբ այդպէս գլուխ տալով Պաւլին՝ շտապով դարձաւ դէպի դուռն ու դուրս գնաց բակը: Պաւլը ձեռները քսեց թաց աչքերին և ծռեց գլուխը: Այսպէս անցաւ քանի մի ընդհանր: Փրանկան չէր վերադառնում: Պաւլը վեր կացաւ, բացեց դուռն ու կանչեց:

—Արի:

Նա հնազանդութեամբ ներս եկաւ և կանգնեց, երեսը վառարանին դարձրած. Պաւլը տեղաուորուելով նստարանի վրայ՝ սկսեց խօսել թոյլ ձայնով.

—Եւ էլի մի անգամ ես ազատեցի քեզ, թէև դու այժմ փորձ արիր... Բայց եթէ դու այնտեղ մնայիր՝ յաւիտեանս յաւիտենից կկորչէիր. իսկ այստեղ կարելի է դեռ խելքի գաս, սրտիդ նզովեալ չարութիւնն անիծես ու զղջաս... Առաջին անգամ, երբ ես տեսայ քեզ՝ ցաւեցի քեզ վրայ, օհ, ինչպէս ցաւեցի. դրա համար էլ ես երդում կերայ, որ մինչև մահս չթողնեմ քեզ: Երդումը հանաք բան չէ: Ես երդուել եմ, որ չթողնեմ քեզ ու չեմ թողել և մինչև մահս չեմ թողնելու:

Գծուար էր նրա համար խօսել, բայց տեսնելով, որ Փրանկան կանգնած էր քարացածի նման՝ նա աւելացրեց.

—Դէ, ինչո՞ւ համար ես կանգնել... վառարանը վառիր. խրճիթում ցուրտ է, թէյ չիներ քեզ համար և ինձ էլ տուր... Արա ինչ որ ուզում ես, ինչ որ քեզ պէտք է: Դու նայնպիսի տանտիկին ես այստեղ՝ ինչպէս և առաջ:

Յայտնի չէ, թէ ինչ լսեց Փրանկան Պաւլի խօսքերի մէջ. միայն նա տատանուեց ամբողջ մարմնով, արտասուքն հեղեղի նման դուրս թափուեց նրա աչքերից ու նա շուքեց ծնկների վրայ: Փրանկան չէր աղաղակում, լաց չէր լինում, չէր հառաչում, միայն նրա ուսերը վեր ու վայր էին անում խուլ, զսպուած հեկեկանքից: Բայց անցաւ քանի մի ընդհանր, և նա շտապով ոտքի կանգնեց ու սկսեց վառել վառարանը: Պաւլը պառկած էր անկողնի վրայ փակած աչքերով՝ նստարանի վրայ, ոչնչով չծածկուած, կոպիտ քաթանի շապիով, մերկ կուրծքով ու թևերով, անդորր քնած էր Խտաւեանը: Փրանկան նկատեց նրան ու ծածկեց իւր շալով. այդ ժամանակ նա մի բաժակ թէյ էր տանում Պաւլին. սակայն մի միտք կանգնեցրեց նրան յանկարծ խրճիթի մէջ տեղում.—Կիսմէ արդեօք նա այն, ինչ որ ինքը տալիս է նորան... երեկուայ անցքից յետոյ: Բայց Պաւլը չվախեցաւ, վերցրեց բաժակն ու ազահութեամբ կպցրեց նորան իւր դունսա շրթունքները. Փրանկան երկար նայում էր նրա վրայ և վերջապէս ամուր հուպ տուեց երկու ձեռքն ևս երեսին:

—Թէյդ խմիր ու պառկիր քնելու... բարձ վերցրու...—ասաց Պաւլը:

—Հարկաւոր չէ,—ցածրաձայն պատասխանեց Փրանկան.—ես թիկնոցս կդնեմ գլխատակիս...ու այնպէս կընիմ:

Առաւօտը վաղ Ուլեանան եկաւ եղբօրն այցելելու, տեսաւ Փրանկային և շտապով գնաց ամուսնու մօտ: Անշուշտ այս բանն մէջ հմայք, կախարդութիւն կայ: Բայց Ֆիլիպպն իսկոյն հասկացաւ, թէ բանն ինչումն է և վճռարար սասց.

—Քո եղբայրդ ուղղակի գժուել է:

Ուլեանան արագ ու բարձրաձայն համաձայնուեց:

—Ի հարկէ գժուել է. միթէ առողջ մարդը կը վճռէ այդ տեսակ բան անել:

Պաւլի վարմունքը ձեռակերպելու համար ուրիշ անուն չկար: Ֆիլիպպը պատրաստուեց մինչև անգամ քաղաք գնալու՝ Փրանկային մեղադրելու համար սպանութեան գործի մէջ, իսկ ուրեաղնիկին—թուրութեան և անփութութեան մէջ իւր պարտաւորութիւններն կատարման վերաբերմամբ: Բայց անցաւ երկու երեք օր, և Ուլեանան յիշեց, թէ ինչպէս եղբայրը պահել մեծացրել է իրան, օժիտ է տուել իւր բանջարանոցի կէսն և միշտ էլ օգնել է՝ ինչով որ կարողացել է... Այսու ամենայնիւ, այս բոլորը պէտք է ի նկատի ունենալ:

—Լաւ չի լինի, Ֆիլիպպ, նորանց ամենևին ձեռք չտալ: Թո՛ղ նրանք ապրին՝ ինչպէս ուզում են: Ինչերքն հարկաւոր է հալածել այդ կնոջը: Մենք նայենք մեր խրճիթին, մեր երեխաներին. իսկ Պաւլը... թող անէ՛ ինչ որ ուզում է:

Ֆիլիպպը հայհոյանքներ էր կարգում, կիտում էր յօնքերը, ամենայն օր պատրաստուում էր քաղաք

գնալու, բայց բանը վերջացաւ միայն սպառնալիքներով: Պաւլը միշտ այնքան բարի է եղել նրանց վերաբերմամբ, իսկ Փրանկան հիմա բոլորովին չէր երեւում նրանց աչքին:

Աւղոտեան չհամբերեց—գնաց տեսնելու իւր վաղեմի բարեկամին: Պաւլն առողջանալու վրայ էր. գունատուել ու սաստիկ նիհարել էր: Փրանկան թագ կացաւ բակի ամենամութ անկիւնում, այնպէս որ Աւղոտեան չտեսաւ էլ նրան, ինչպէս հարկն է: Պաւլն ասաց, թէ կհանգստանայ էլի երկու-երեք օր ու այնուհետև գետը կգնայ, թէ չէ շուտով անձրևներ կըսկսուին: Երբ որ Աւղոտեան Փրանկայի անունը տուեց՝ նա շարժեց գլուխն ու ասաց.

—Հիմա արդէն նա այնպէս չէ, ինչ որ առաջ էր: Խելքի է եկել, աւելի բարի է դարձել... Աստուած վկայ:

Պաւլն անկեղծ համոզուած էր այդ բանում. նստարանի վրայ պառկած՝ նա ի դուր չէր այնպէս երկար դիտում Փրանկայի վախկոտ շարժումները: Փրանկան երբէք չէր մօտենում նորան. եթէ հարկաւոր էր լինում որևէ բան տալ՝ նա տալիս էր հեռուից, պարզելով ձեռքի ամբողջ երկայնութիւնը: Երբէք խօսակցութիւն չէր սկսում նա. իսկ երբ Պաւլը հարցեր էր տալիս՝ նա պատասխանում էր ցած, մեղմ, առանց աչքերը բարձրացնելու: Ուրեաղնիկի մօտից վերադառնալուց յետոյ՝ նա պառկեց քնելու, գլխատակը դնելով թիկնոցը. յետոյ դուր Պաւլը համոզում էր նրան բարձերից մէկը վերցնել և պառկել մահճակալի վրայ: Փրանկան պատասխանում էր կարճ, բայց վճռողաբար.

—Ձեմ ուզում, հարկաւոր չէ:

Պաւլը յետ չէր կենում: Մի անգամ Փրանկայի բերանից դուրս թռան հետեւեալ խօսքերը՝ արտասանուած նախկին բարկացկոտ ձայնով.

— Ընա բան ես ուզում:

Երբ որ մի անգամ Խտաւեանը ցանկութիւն էր էր յայտնում քնելու մօր հետ՝ Փրանկան ամենից առաջ բացատրեց նորան, թէ «հայրիկի» հետ քնելն յարմար է, իսկ յետոյ դարձաւ Պաւլին և խնդրեց, որ երեխային ծոցն առնէ: Թւում էր, թէ նոյն-իսկ մտածելն անգամ մօտիկ հարեանութեան մասին անմեղ երեխայի հետ՝ լցնում էր նրա սիրան ահուդողով. ժամանակ առ ժամանակ, նոյնպէս մի անհաշիւ ահի կամ երկիւղի ազդեցութեան տակ, նրա դէմքն այլալուծ էր ջղաձգութիւնից, կարծես նրա աչքին դարհուրելի ուրուականներ էին երևում: Անում էր նա այն ամենը՝ ինչ որ հարկաւոր էր — աւելում էր խրճիթը, պատրաստում էր ճաշը, լուսաբացին կամ ուշ երեկոյեան գրնում ջուրը սափորով, որպէս զի չհանդիպի որևէ մէկին, և սափորով նրա համար, որ թիթեղեայ լիք ջրամանը նա ոյժ շունէր բարձրացներու: Եւ այս ամենը կատարում էր հանդարտ, առանց աղմուկի, ասես թէ Փրանկան ականջ էր դնում մի ձայնի, որ գալիս էր որևէ հեռաւոր տեղից: Երբեմն երբեմն նա կանգ էր առնում սենեակի մէջ տեղում, և զարհուրած աչքերով նայում առաջին, երբեմն նոյն-իսկ նրա բերանից դուրս էր թռչում կսկծալից ազդակ:

— Ի՞նչ է, — հարցնում էր այդ ժամանակ Պաւլը:

— Ոչինչ, սափաիկ վախեցայ... — ակամայ պատասխանում էր Փրանկան:

— Ինչից վախեցար:

Նա պատասխան չէր տալիս և նորից շարունակում էր գործը:

Պաւլի սիրտն հրճում էր աչդպիսի հնազանդութիւն տեսնելով: Վերջապէս լուղղուեց, վերջապէս հրաժարուեց սատանայից, որ այնքան երկար ժամանակ պահում էր նրան իւր ճանկերում: Եւ միևնոյն ժամանակ Պաւլը ցաւում էր նրա վրայ:

— Փրանկա, — ասաց նա մի անգամ, — ինչո՞ւ դու ծեծ կերած շան նման ականջներդ քաշ ես անում ու չես նայում ինձ: Ես քեզ վրայ բարկացած չեմ. ես շատ գոհ եմ, որ դու այդպէս բարի դարձար: Ասա, խօսի՛ր առաջուայ նման, ծիծաղի՛ր... ուրախութիւնը մեղք չէ:

Փրանկան սկզբում լսում էր նորան երկիւղով, ապա զարմանքով. վերջապէս ծածկեց աչքերը ձեռներով ու սկսեց խուլ հեկեկալ:

Պաւլը մօտեցաւ նորան:

— Ինչից ես դու վախենում: Ինչո՞ւ քո աչքերումդ երբեմնապէս այնպիսի երկիւղ է երևում, որ կարծես թէ մեռել ես տեսել: Կարելի է, դու Աստծու պատժից ես վախենում մեղքերիդ համար: Մի վախենար: Ես քեզ ասում եմ. մի վախենար: Կողջաս, կիսդրես Աստծուն, և նա կնեղէ:

— Ի՞նչ Աստուած. ոչ մի Աստուած չկայ, — դառնութեամբ հեզնեց նա. բայց Պաւլն այնպէս ցոյց տուեց, իբր թէ չէ լսում, ու շարունակեց.

— Դու դեռ սղառաւ չես. և ինչ բան կայ, որի համար մարդ թողութիւն չստանայ աղօթքով, չքաւէ առաքինի կեանքով: Ա՛յ, ես շուտով կառողջանամ, Կօղ-լիւկներից քո փոխանակ ներողութիւն կխնդրեմ... և կապրինք մենք բոլորս էլ հանգիստ, խաղաղ... Յի-

տոյ Խտաւեանը կմեծնայ... Ես նորան ձուկ բռնել կը սովորեցնեմ...

Պաւլի գունատ ու նիհար դէմքի վրայ՝ ժպիտ փայլեց: Փրանկան լսում էր՝ առանց մի խօսք բերանից հանելու, բայց երբ Պաւլը մեկնեց թեք գրկելու նրան՝ նա պոկ եկաւ տեղից ու փախաւ բակը, այնտեղից գաւիթն և համարեա թուլացած նստեց կռատուկի կիսաթառամ տերէների մէջ: Երկար նստած էր նա, կորցրած գիտակցութիւնն ու հասկացողութիւնն այն ամենի մասին՝ ինչ որ շրջապատում էր նրան, մինչև որ մօտիկ, նրա գլխի վերևում, հնչեց մի խուպոտ ձայն:

— Փրանկա:

Նա ուշքի եկաւ ու կանչեց.

— Այստեղ արի:

Մուրացիկը մօտենում էր դանդաղ քայլերով: Մի կողմից նա վախենում էր, թէ չլինի Փրանկան իմացած լինի նրա դաւաճանութիւնը, միւս կողմից նա չափազանց հետաքրքրում էր իմանալու, թէ ինչ է տեղի ունեցել վերջին ժամանակ:

— Ի՞նչպէս ես, սիրելիս, — սկսեց նա: — Փառք Աստծու, որ դու այստեղ ես... Իսկ ուրիշներն, Աստուած գիտէ թէ ինչեր էին խօսում քո մասին:

— Ուրիշները չգիտեն ոչինչ, — վճռողաբար ասաց Փրանկան. — միայն ես գիտեմ ամեն ինչ: Ուրիշները իմար են, չար... ստոր... միայն նա է բարի...

— Ո՞վ, հոգիս, ո՞վ է բարի. — անհամբերութեամբ հարց ու փոքր էր անում Մարցելան:

— Նստի՛ր, ես ամեն ինչ կպատմեմ:

Մարցելան նստեց Փրանկայի կողքին, և այն

ամենը, ինչ որ ճնշում էր Փրանկային, ինչ որ քարի նման ծանրացել էր նրա սրտի վրայ՝ կենդանի ու կցկտուր պատմութեան ձեռք գուրս թափուեց նրա բերանից:

Փրանկան պատմում էր, թէ ինչպէս ուրեաղ-նիկը փակեց նրան մի մութ, փոքրիկ նկուղի մէջ, թէ ինչպիսի դարհուրելի տեսարաններ էին անցնում իւր աչքի առաջից: Կփակեն իրան բանտի մէջ, դուտի կենթարկեն, կաքսորեն Սիրիբ, տաժանակիր աշխատանքի... Ամուսնուն թունաւորել է. դրա պատիժը փոքր չէ. Փրանկան այդ շատ լաւ գիտէ: Նկուղում մութն էր՝ ինչպէս հորի մէջ... Փրանկան շօշափելով պարան էր որոնում... կարծես ամեն ինչ պատրաստ էր տալու աշխարհիս վրայ մի պինդ մխի և մի կտոր պարանի փոխարէն, որպէսզի կախուի, ծածկուի և՛ շարանենդ աշխարհից և՛ շարանենդ մարդկանցից... բոլորից, բոլորից ծածկուի... Եւ ահա, երբ նա խաւարից և ցրտից տանջուած, այս ու այն կողմն էր դիպչում նեղլիկ նկուղում և գլուխը խփում պատերին՝ դռան յտեկից լսուեց Պաւլի ձայնը: Փրանկան չէր ուզում հաւատալ իւր ականջներին, սակայն այդ նրա ձայնն էր: Պաւլը ծեծում էր պատուհանն և դուրս կանչում ուրեաղնիկին: Ուրեաղնիկը վեր կացաւ, մօմը վառեց ու ներս թողեց Պաւլին: Փրանկան սկսեց նայել դռան ճեղքից, և ամեն ինչ, ամեն ինչ լիովին տեսաւ ու լսեց:

— Ի՞նչ տեսար, սիրելիս, ի՞նչ լսեցիր, — հարցնում էր չափազանց հետաքրքրուած Մարցելան:

Փրանկան լսեց, թէ ինչպէս Պաւլն ամենից առաջ ասաց ուրեաղնիկին, թէ նա, Փրանկան, ոչ մի

բանում մեղաւոր չէ, թէ այդ բոլորը միայն բամբասանք և յիմար խօսքեր են, թէ ինքն աւուրջ է և ոչ մի գանդատ չունի Փրանկայի դէմ: «Արձակեցէք նրան, առէք ինձ»: Ուրեաղնիկը, գոհ, որ իւր ոտներն են համբուրում՝ չդիմացաւ ու համաձայնուեց: Միևնոյն ժամանակ նա քիչ էր մնում թուլանար ծիծաղից: —«Ա՛յ յիմար,—ասում էր.—ամբողջ աշխարհում մի ուրիշ այդ տեսակ մարդ չես ճարի»: Իսկ Պաւլն ամենեին ուշադրութիւն չդարձնելով ուրեաղնիկի ծիծաղի վրայ՝ շարունակ նրա, Փրանկայի մասին էր հարց ու փորձ անում: Ուրեաղնիկը բաց արաւ նկուզն և ստիպուած էր մտնով որոնել Փրանկային, որովհետև նա լսելով Պաւլի ոտնաձայնը՝ թագ կացաւ տակառի յետեւ և մի բան էր միայն ցանկանում—որ գետինը սլառուէր ու ինքը տակն անցնէր: Բայց Պաւլը գտաւ նրան, բռնեց ձեռքից ու տարաւ իւր մակոյկի մօտ... Ահա թէ բանն ինչպէս եղաւ: Ահա թէ ինչ տեսաւ ու ինչ լսեց նա:

Մարցելան, որ առժամանակ համբացել էր զարմանքից՝ շէնջաց.

—Ի՛նչպէս բարի է նա, ասես թէ սուրբ լինի: Բախտաւոր ես դու, Փրանկա:

—Գետինն անցնի այդ տեսակ բախտը,—բռնկեց Փրանկան:

—Դու չգիտես քո բախտաւորութիւնդ և ոչ էլ հասկանում ես,—սկսեց խօսել Մարցելան, բայց Փրանկան շտապով կտրեց նրա խօսքը:

—Սպանեց նա ինձ իւր բարութեամբ, վախեցրեց ինձ այնպէս, որ այլևս ես աշխարհիս երեսին չեմ կարող ապրել... կեանքը զարհուրելի է ինձ համար...

նա ցնցուեց ամբողջ մարմնով և վերջացրեց խօսքը.

—Տէ՛ր իմ Աստուած, եթէ կարողանայի՝ կվերցնէի ու կսպանէի նրան կատղած շան պէս...

—Ո՛ւմ,—հարցրեց վախեցած մուրացիկը:

—Կանգնած է նա աչքերիս առաջ... ու չէ հեռանում... որ կողմը դառնում եմ՝ նրան եմ տեսնում... այնպէս զարհուրելի է նա:

—Ո՛վ, ո՛վ, ասան, հանգստացիր, ո՛վ է կանգնած աչքերիդ առաջ:

Փրանկան նայեց նրա երեսը զարմացած աչքերով:

—Ես ինքս, ես ինքս,—պատասխանեց նա:

—Յիսուս ու Քրիստոս, աջն ու խաչը մեզ պահապան...—սկսեց Մարցելան... բայց Փրանկան բըռնեց նրա ձեռքից:

—Ոչինչ չգիտես դու և ոչինչ չես հասկանում,—նկատեց նա.—ես ինքս ինձանից եմ վախենում... Վախենում եմ իմ արածից... Հէնց այն ըսպէից, երբ ես լսեցի դուան ձեղքից, թէ ինչպէս նա խնդրում էր ուրեաղնիկին ինձ համար՝ այնպիսի մի բան պատահեց ինձ, որ ես ապրել չեմ կարող աշխարհիս վրայ: Մի ինչ-որ բան կրժժում է սիրտս... չէ թողնում քնելու... վախեցնում է... ինքս ինձանից եմ վախենում ու վախենում նրանից... Այժմ աւելի եմ վախենում, քան այն ժամանակ՝ երբ նա ձեռնում էր ինձ... Չեմ կարողանում նրա երեսը նայել... անչափ ամաչում եմ:

—Թո՛ղ, հանգստացիր,—համոզում էր պառուր:

—Յարգիր նրան, սիրէ, և կապրիս այնպէս՝ ինչպէս Ասածու թեի տակ... Ամեն ինչ լաւ կլինի:

Փրանկան մերժողաբար շարժեց գլուխը:

—Ես նրան լաւ եմ ճանաչում... նա, արբեցողի նման, լուրջ ժամանակ լաւ է, իսկ երբ արբեց՝ նորից մի բան կանէ...

—Ո՞վ, Փրանկա, ինչե՞ր ես դուրս ապրիս, սփ:

—Ե՛ս, ես ինքս,—նորից ուշքի եկաւ Փրանկան և ցած ձայնով, որով խօսում են շատ թոյլ հիւանդները՝ սկսեց գանգատուել:—Իմ բանս վատ է, Մարցելա, օ՛, այնպէս վատ, որ մեռնել անգամ չեմ կարող... Էլ ի՞նչ կեանք կարող է լինել ինձ աշխարհիս վրայ: Իմ ձեռներս ու ոտներս կապուած են. վախենում եմ ես կրկին մի բան անելուց, վախենում եմ նոյնպէս և այն կեանքից՝ որ ես պիտի անց կացնեմ նրա հետ. ամեն բանից վախենում եմ... ոչինչ բան այսուհետեւ սիրելի չէ ինձ... ոչինչ չեմ ցանկանում... կարծես թաղել են ինձ գերեզմանում:

Նա լուեց մի րոպէ:

—Այնպէս վատ եմ որ... Մարցելա... Մի ինչ-որ բան կրծում է սիրտս, քրքրում է...

Քամի փչեց: Փրանկան ցնցուեց և դժուարութեամբ ոտքի կանգնեց:

—Յուրտ է...

—Այո՛, —հաստատեց Մարցելան.— աշունք է արդէն... իսկ դու, սիրունիկս, մի քիչ աղ դրած միս աուր ինձ, թէ չէ ոչինչ շունիմ սպասի մէջ ձգելու:

—Ասում են,—նայելով հեռու, գետի միւս կողմն՝ սկսեց Փրանկան,—թէ երբ մի օրեւէ մարդ է կախուում՝ միշտ այսպիսի դօրեղ քամի է բարձրանում:

—Այո՛, դուրս են գալիս,—ասաց Մարցելան:—Կարելի է վաղը Պաւլը գնայ գետը, այն ժամանակ ես, սիրելիս, կգամ քեզ մօտ:

—Այո՛, այո՛, վաղը...

—Իսկ դու աղ դրած միս կտան:

—Վաղը,—երկարացնելով կրկնեց Փրանկան և աւանց այլևս մի խօսք ասելու՝ գնաց տուն, անցնելով շորացած մոլախոտի թաւուտ թփերի միջով:

Պաւլը նստած էր սեղանի առաջ և լսում էր, թէ ինչպէս Խտաւեանը, որ նստած էր նրա գոգում, մեծ աշխուժով ու տաք-տաք մի ինչ-որ պատմութիւն էր անում:

—Ո՞րտեղ էիր,—հարցրեց Պաւլը:—Փրանկան պատասխանեց, թէ նստած էր տան մօտ, թէ դուրսը քամի է բարձրանում:

—Աշուն է,—խօսեց Պաւլը,—բայց այդ ոչինչ: Վաղը ես գետը կգնամ, թէև, գիտեմ, ալեկոծուած կլինի նա: Հիմա ինչքան արքայաձեռն կարելի է բռնել:

Փրանկան լուռ նստած էր ընթրիքի ժամանակ և լուռ կերակրում էր Խտաւեանին: Եթէ այդ րոպէին նրա վրայ նայէր հոգեկան հիւանդների օրեւէ բրձիչկ՝ նա կտեսնէր, թէ սրպիտի թագնուած անասման յուսահատութիւն է երևում նրա աչքերում, և կը հասկանար, որ նրա հոգին, թեևկորոյս թիթեռի նման, մաշուում է կրկին այն գծի վրայ, որ բաժանում է առողջ միտքը խելագարութիւնից, հանդարտութիւնը կատաղութիւնից: Բայց Պաւլը տեսնում էր իւր առաջ միայն մի հանգիստ, հնազանդ կին և մտածում էր այն մասին, թէ ինչպէս մի կերպ հաշտեցնէ նրան վաղը Կօզլիւկների հետ:

Ընթրիքից անմիջապէս յետոյ Փրանկան կուացաւ իւր արկղիկի վրայ ու հանեց այնտեղից մի հաստ կարմիր կապ և զօտու նման կապեց մէջքը քաղա-

քային թիկնոցի վրայից: Պաւլն ամենին ուշադրու-
 թիւն չբարձրեց այս բանի վրայ: Անկողնի վրայ նըս-
 տած՝ նա սկսում էր հանուել և ուզում էր արդէն հա-
 նել կօշիկներէից մէկը, երբ Փրանկան մօտեցաւ նորան,
 քնած Խտաւեանը գրկին: Նա ամուր համբուրեց քնած
 երեխային և գրեց անկողնի վրայ, Պաւլի կողքին:—
 Բարև եղիր դէպի նա՝ ինչպէս բարի էիր դէպի
 ինձ... շնջաց նա: Երեխան ոչ մի բանում մեղաւոր չէ:
 Պաւլը զարմացաւ:

— Ի՞նչ է պատահել քեզ, գփուել ես ինչ է: Մի-
 թէ ես չեմ սիրում նրան ու չեմ ցաւում:
 Բայց Փրանկան, առանց մի խօսք անգամ տես-
 լու, խոնարհեց գլուխը նրա առաջ մինչև գետին, բո-
 լորովին այնպէս՝ որպէս գլուխ էր տուել բանտից ա-
 զատուելուց յետոյ: Պաւլը նոյնպէս ոչ մի խօսք չա-
 սաց: Գլուխը բարձին դնելով՝ նա մտածում էր. «Ամա-
 շում է դեռ. չէ կարողանում մոռանալ իւր արածը:
 Փնօք Ատոժու, երևի այժմ բոլորովին խելքի է եկել»:
 Եւ Պաւլը քնեց: Չլսեց նա հետզհետէ զօրացող
 քամու աղմուկը, շլսեց, թէ ինչպէս գիշերուայ մէջ
 ճռճուաց նրա խրճիթի դուռը:

Չատ վաղ առաւօտեան նրան զարթեցրեց մարդ-
 կանց ձայների աղմուկը: Փրանկայի անունը յիշում
 էր ամեն մի ըստէ: Պաւլը վեր թռաւ և առանց հազ-
 նուելու, ոտարօպիկ դուրս վազեց: Այնտեղ, ուր վեր-
 ջանում էր Գօզլիկների ցանկապատը, ոչ հեռու եղե-
 նեայ անտառակից, տղամարդկանց ու կանանց մի
 խումբ էր հաւաքուած: Ամենքը բարձրաձայն աղաղա-
 կում, վիճում էին և մատնացոյց անում այն փոքրիկ
 մարգագետինը, ուր երկու հինօրեայ եղևնու մէջ տե-

ղում մի բարձր ու բարակ խաշ էր երևում: Պաւլը
 թռուցիկ կերպով քանի մի խօսք լսեց, և խելագարի
 նման վազեց դէպի աղմկարար խումբը: Բայց նրա
 տեղ հասնելուց առաջ քամին փչեց ուժգնութեամբ,
 և եղևնիների յետևից երևեցաւ երկու արշին գետնից
 բարձր Փրանկայի ծածանուող կարմիր գօգնոցը: Բա-
 ցի այդ վարդագոյն շորի կտորից՝ Պաւլն ուրիշ բան
 չտեսաւ, բայց ամեն ինչ հասկացաւ: Հիմա արդէն նա
 էլ չի փրկի Փրանկային... Նա բռնեց ձեռքով ցան-
 կապատը, ու նրա դէմքի վրայ, երևի, մի այնպիսի ան-
 շուփ զարհուրելի բան տեսնուեցաւ, որ Աւգոստեան և
 Ուլեանան միաձայն աղաղակեցին:

— Աղտոնեցէք, բարի մարդիկ, բռնեցէք նրան, նա
 մեռնում է:

Բայց Պաւլը շմեռաւ: Ուղիղ չէ, որ ասում են,
 թէ առողջ, ուժեղ ու պնդակազմ մարդիկ մեռնում
 են բարոյական տանջանքներից: Պաւլ Գորեցկու ա-
 ռողջ, ուժեղ, աւակական մարմինը չբարձրացեցաւ և
 մինչև անգամ չթուլացաւ այն բազմամեայ միջա-
 դէպքից յետոյ, որ հրեղէն շերտի նման երկու մաս
 բաժանեց նրա կեանքի սովորական, միակերպ ժա-
 պաւէնը: Այն օրերից շատ տարիներ են անցել ար-
 դէն. բայց և այժմ կարելի է տեսնել դեռ ևս նեմա-
 նի ձկնորսին՝ գետի վրայ վարդագոյն այգն ողջունե-
 լիս կամ ուշ երեկոյեան տուն վերադառնալիս: Երբ

նա դետի աւագուտ Կփն է դուրս գալիս կամ կանգ է առնում փոքրիկ կղզու մօտ, որ ամբողջովին ծածկուած է սպիտակ մեխակով և արքայամոմերով՝ համարեա միշտ ուղեկցում է նորան մի փամնամեայ սպիտակագէմ, սե աչքերով ու երկայն արտեանունքներով տղայ: Հինաուրց ձկնորսի մէջքը փոքր ինչ կռացել է, մագերն սպիտակել են. նա միշտ մտահոգ, միշտ լուռ է: Երեխան—կարմրաթշիկ և առողջ—միշտ ուրախ է և ճտվտում է ինչպէս թռչուն: Երևում է, որ նրանց մէջ լիակատար համաձայնութիւն է տիրում: Երբեմնայէս, երբ երեխան երկար ժամանակ թագ է կենում արքայամոմերի անտառի մէջ՝ գետի երկարութեամբ մի բարձր աղաղակ է լսւում:

— Խտաւեան... այ Խտաւեան...

Եւ բարձր, լայն տերեւերով ծածկուած ցօղունների յետեից մի մանկական սուր ձայն արձագանգ է տալիս.

— Կո՛ւ-կո՛ւ, հոյրիկ, կո՛ւ-կո՛ւ:

Այն ժամանակ ձկնորսի խիտ դէմքի վրայ ժրպիտ է տեսնում, և նա բարձրաձայն պատուիրում է է աղային՝ ջուր ածել ձկնամանի մէջ: Խտաւեանն երևում է մի փունջ մեխակ ձեռքին և ուրախ ծիծաղում է: Ակներև է, որ նրա կեանքը ուրախ է անցնում:

Բայց ի՛նչ բանի վրայ է մտածում այդ ժամանակ նրա ծեր ուղեկիցը: Ոչ ոք չգիտէ այդ—նա ոչ ոքի չէ յայտնում իւր մտքերը: Ասում են, թէ նա ոչ մի անգամ իւր խեղդամահ կենց առունը չէ տուել նրա թաղմանից յետոյ, թէ առաջուայ նման նա խուսափում է մարդկային հասարակութիւնից և ամառ

ու գարուն՝ ժամանակի մեծ մասը գետի վրայ է անցնում: Բայց ձմեռուայ անվերջ գիշերներին նեմանի ձկնորսի պատուհանում երկար ժամանակ լոյս է երևում, և ջահէլ տղայքն ու աղջիկները Կօղիկենց խրճիթը զրոյցի գնալիս, կանգ առնելով պատուհանի առաջ՝ լսում են երգաձայն, միակերպ ընթերցանութիւն: Սեղանի վրայ տեսնում է բաց արած աղօթագիրք, իսկ նրա առաջ կռացած նստած է մի բարձրահատակ, ուժեղ, սպիտակ մօրուքով, կնճուտ ճակատով տղամարդ և զանդաղ աղօթքներ է կարդում: Ուրիշ գիրք Պաւլ Կօբեցիին չգիտէ և երևի երբէք էլ չի գիտենայ, որովհետև մերձակայ քաղաքում գիրք չեն ծախում, իսկ հարեաններից ստանալ կամ շատ դժուար է կամ բոլորովին անհնար: Իւր գիրքը նա երեք անգամ կարդացել է սկզբից մինչև վերջը, հիմա սկսում է կարդալ շորրորդ անգամ: Ասենք, վերջին երկու տարուայ ընթացքում աղօթագրքի ընթերցանութեան համար քիչ ժամանակ է մնում, որովհետև սեղանը զարգարուած է լինում մի հին, մաշուած այրենարանով, որի առաջ բարձր աթոռի վրայ նստում է Խտաւեանն և մատները կանեփանման մագերի մէջ կոխած՝ փնթփնթում է:

— Բ—ա—բա, բ—ե—բե...

Անցեալ ձմեռ նա հասաւ մինչև կ տառը, բայց ամառուայ ընթացքում համարեա բոլորը մոռացաւ: Հիմա Պաւլը նորից սկսեց սովորեցնել նրան բ-ից: Խտաւեանի փնթփնթոցը բաւական երկար է տևում. յետոյ երեխան քնում է, իսկ Պաւլն սկսում է կիսաձայն կարդալ իւր աղօթագիրքը: Ապա կրակը հանգ-

չում է ձկնորսի պատահանում, և փոքրիկ գիւղն ամբողջովին ընկնում է խոր քնի մէջ: Քացի շների երբեմնական հաջոցից, ոչ մի կենդանի ձայն չէ խանգարում խուլ գիշերուայ խաղաղութիւնը, բայց դրա փոխանակ աւելի պարզ լսում են ուրիշ ձայներ:

Երբեմնապէս ձմեռնային սառնամանիքի միտքն է ընկնում գիտողութեան գնալ իւր կալուածներն և սառցային ձեւքով խփել երբեմն այս, երբեմն այն պատահանին. երբեմն էլ կատաղի մրրիկ է բարձրանում և գոռալով ու սուլելով, ձեան հիւսեր բարձրացնելով, առաջ ու յետ է թռչում փոքրիկ գիւղի փողոցում:

Այդ ձայներին սովոր ընակիչները քնում են խաղաղ, անվրդով քնով. մի մարդ միայն երկար ժամանակ չէ կարողանում փակել իւր յոգնած աչքերը:

Նրա մօտ, նոյն անկողնում, լսում է քնած երեխայի հանդարտ շնչառութիւնը. իսկ նա, աչքերը սեւեռած գէպի շրջապատող խաւարը՝ ականջ է դնում կատաղած փոթորկի վայրենի ձայներին: Եւ ահա այդ ձայներին երբեմնապէս խառնում է և նրա ջերմ, պղպտակաւ շնչիւնը.

— Ա'ստուած, ողորմիր այն մեղաւորին, Ա'ստուած, ողորմիր այն մեղաւորին. Ա'ստուած, ներիր նորանքո անշափ ողորմութեամբը:

16302-16305

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL1643684

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL1643683

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL1643682

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL1641417

